

The background of the book cover is a stylized illustration. At the top, a large, glowing blue sphere, resembling a sun or moon, is partially obscured by a dense crowd of green, stylized human figures. Below this, a rectangular frame depicts an interior scene with several white, stylized human figures hanging from the ceiling. The floor of this scene is a light blue-grey color. The bottom half of the cover features a dark blue background with a faint, light blue map of the world. The title 'AHOLI' is written in large, bold, yellow capital letters with a black outline, and 'GEOGRAFIYASI' is written below it in a similar style.

AHOLI GEOGRAFIYASI

Z.N. TOJIYeva

65.4
T 60

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

Z.N. Tojiyeva

AHOLI GEOGRAFIYASI

DARSLIK

**TOSHKENT
«NOSHIR»
2019**

UO'K 911.3(075.8)

KBK 65.45ya73

Ma'sul muharrir:

Bo'riyeva M.R

iqtisod fanlari nomzodi, dosent

Taqrizchilar:

Abdalova Z.T. – O'zbekiston Milliy Universiteti, iqtisodiy va
ijtimoiy geografiy kafedrasi dotsenti, g. f. n.

Safarova N.I. – Toshkent Davlat pedagogika universiteti,
geografiya o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti, g.f.n.

T-60

Tojiyeva, Zulxumor Nazarovna.

Aholi geografiyasi: darslik / Z.N.Tojiyeva. – Toshkent: «Noshir» nashriyoti, 2019. - 184 b.

ISBN 978-9943-5484-8-0

UO'K 911.3(075.8)

KBK 65.45ya73

Mazkur "Aholi geografiyasi" darsligi mavzular bo'yicha nazariy bilimlar va ma'ruza mashg'ulotlarini o'zida qamrab olgan. Darslikda aholi geografiyasining asosiy tyermin va tushunchalari, yer shari aholisi joylanishining geografik qonuniyatlari, aholi tabiiy, mexanik harakatining hududiy va davriy o'zgarishlari tavsifi qarab chiqilgan. Aholi geografiyasi darsligi aholi tabiiy harakati, tarkibi va joylanishining hududiy xilma -xilligini tasvirlovchi, ifodalovchi juda katta hajmdagi ma'lumotlar, faktik matyeriallar (jadval, grafik, diagrammalar, kartosxemalar) bilan boyitilgan. Har bir asosiy bo'limdagi mavzulardan keyin o'zini-o'zi nazorat qilish uchun savollar byerilgan.

Aholi geografiyasi darsligi O'zbekiston Respublikasidagi univyersitetlarning geografiya fakultetlari 5140600 – Geografiya yo'nalishidagi talabalari, 5A140602-Geografiya (o'rganish ob'ekti bo'yicha), 5A140601-Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya mutaxassisligidagi magistrleri, ilmiy izlanuvchilari va aholishunos mutaxassislarga mo'ljallangan. Shuningdek, geografiya o'qituvchilari, geografiya bo'yicha imtihon topshiradigan abituriientlar uchun ham foydali hisoblanadi.

ISBN 978-9943-5484-8-0

© Z.N.Tojiyeva, 2019.

© «Noshir» nashriyoti 2019.

SO‘Z BOSHI

«Aholi geografiyasi» darsligida O‘zbekiston Milliy universiteti Geografiya va tabiiy resurslar fakultetida ko‘p yillardan byeri Geograf mutaxassislar tayyorlashda o‘qitilgan ma‘ruzalar, seminar mashg‘ulotlarida to‘plangan tajribalar muhim o‘rinni egallaydi. Mazkur o‘quv kursining nazariy talqini, metodik qo‘llanmalari va axborot ma‘lumotlari talabalar uchun keyingi kurslarda o‘qitiladigan “O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi”, “Jahon mamlakatlari geografiyasi”, “Jahon xo‘jaligi geografiyasi” fanlarini o‘zlashtirishida katta muhim rol o‘ynaydi.

Aholi geografiyasi dunyo va uning alohida hududlarida aholi soni va tarkibi, takror barpo bo‘lishi qonuniyatlari, migratsiyasi, joylashuvi, aholi maskanlari va ularning shakllanishi, turlari hamda urbanizatsiya jarayonlari haqida bilim beradi. Ma‘lumki, har qanday davlat, yoki hududning aholi soni va tarkibi doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Aholi takror barpo bo‘lishi tartibida doimo yangidan yangi an‘analar shakllanadi. Shu boisdan, “Aholi geografiyasi” tadqiqotlarida asosiy e‘tibor aholining takror barpo bo‘lish jarayoni, mehnat resurslari va ulardan foydalanish, aholi zichligi va joylashuvi, aholi migratsiyasining intensivligi, yo‘nalishi, tarkibi, aholining turmush tarzi, madaniyati mehnat malakalaridagi hududiy farqlarini va hususiyatlarini o‘rganishga qaratiladi. Shuningdek, ushbu o‘quv kursida aholining jins-yosh va oilaviy, etnik, irqiy, diniy tarkibi, mehnat resurslari va aholi bandligi, shaharlar va shahar aholisi, qishloqlar va qishloq aholisi geografiyasining zamonaviy holati, hududiy jihatlarini batafsil yoritishga harakat qilingan. Yer shari aholisi tabiiy harakatining omillari, rivojlanish evolyusiyasi, irqiy, diniy va etnik tarkibi, migratsiya oqimlari tizim tahlil nuqtai nazaridan baholangan.

Havola etilayotgan “Aholi geografiyasi” darsligi universitetlarning geografiya fakulteti, iqtisodiyot fakulteti va ijtimoiy fanlar fakultetlarida ta‘lim olayotgan talabalarga, magistr'larga, aholi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar, professor - o‘qituvchilar, katta ilmiy xodimlar, mustaqil tadqiqotchilar va shu sohaga qiziquvchi ko‘p sonli kitobxonlarga mo‘ljallangan.

1-MAVZU. AHOLI GEOGRAFIYASIGA KIRISH

Reja:

- 1.1. Aholi geografiyasining ob'ekti, predmeti, maqsadi va vazifalari*
- 1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari*
- 1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi*
- 1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari*

1.1. Aholi geografiyasining ob'ekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

Geografik ta'lim tizimida aholi haqidagi bilimlar muhim o'rinni egallaydi. Yer kurrasida, uning alohida hududlarini, davlatlarni, geografik tahlil etish uchun qismlardan iborat bo'lib, ular o'rganilayotgan hududning tabiati, aholisi va xo'jaligini tashkil etadi. Aholi deganda ma'lum hududda yashovchi kishilar guruhi tushuniladi. Mazkur guruhlar zaminida jamiyat shakllanadi. Yer kurrasida insoniyat paydo bo'lganidan, to hozirga qadar bir qancha davrlar o'tdi. Ana shu davrlarda inson, jamiyat o'z mavjudligini saqlash va rivojlanish uchun muntazam harakat qilib keldi. Ushbu jarayonda aholi tabiiy resurslardan foydalanib, moddiy ehtiyoji uchun zarur vositalarni yaratdi, xo'jalik tizimini barpo etdi, rivojlantirdi. Ana shunga monand yer kurrasida aholi va aholi maskanlarining soni ham ko'payib bordi. Demak jamiyatni rivojlanishida uch asosiy omil — aholi, tabiiy resurslar va xo'jalik o'zaro bog'liq holda alohida ahamiyat kasb etadi va geografiya fanining asosiy ob'ekti hisoblanadi. Geografiya fani esa o'z o'rganish predmeti, maqsadi va mohiyatiga qarab bir nechta qismlarga bo'linadi. Ularga shartli ravishda tabiiy (tabiiy geografiya, umumiy yer bilimi, landshaftshunoslik, paleogeografiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, gidrologiya, biogeografiya, tuproqshunoslik), sotsial (umumiy sotsial-iqtisodiy geografiya, aholi va mehnat resurslari geografiyasi, siyosiy geografiya, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, xizmat ko'rsatish, madaniyat va boshqalar geografiyasi), tabiiy-sotsial (ijtimoiy-ekologiya, geoeologiya, tarixiy, tibbiy, rekratsion geografi-

ya, okeanlar geografiyasi, resursshunoslik va tabiatdan foydalanish) va geografiyaga bilvosita daxldor fanlar (kartografiya, geografiya tarixi, toponimika, metageografiya)¹ qismlarini kiritish mumkin.

Aholi geografiyasi geografiya fanlari tasnifidagi sotsial qismga kiruvchi o'z ob'ekti va predmetiga ega bo'lgan alohida fandir. Shu nuqtai nazaridan aholi geografiyasi fanining ob'ekti to'g'risida quyidagilarni keltirish mumkin. Masalan, E.L.Shuvalov aholi geografiyasining o'rganish ob'ekti sifatida aholi va aholi soni, dinamikasi, tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar; aholining hududiy taqsimlanishi va joylashuvi; madaniyati, turmush tarzidagi hududiy jihatlari; aholi migratsiyasining tarkibi va yo'nalishlari; mehnat resurslari va ulardan foydalanishning geografik farqlari; aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish tashkil etadi², deb hisoblaydi.

V.A.Kopilov fikricha, aholi geografiyasining ob'ekti aholi va aholi manzilgohlari tizimidir, predmeti esa aholi va aholi manzilgohlari tizimining dinamikasi, tarkibi, joylanishining makon va zamondagi xududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat, deb belgilaydi³. Demak aholi geografiyasi tadqiqotlari uning o'rganish ob'ektiga monand, ikki qismga bo'linadi. Ularning birinchisi dunyo va uning kontinentlari davlatlar va ularning ma'muriy hududiy birliklari bo'yicha aholini o'rganish; ikkinchisi esa aholi manzilgohlari va ularning joylashuvi tizimining hududiy farqlarini tahlil etish.

A.A.Anoxin, D.V.Jetin "Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlari tizimining hududiy guruhlar, ularning turli ijtimoiy, iqtisodiy va tabiiy sharoitda shakllanish va rivojlanishi xususiyatlarini"⁴, o'rganadigan fan, deb ta'riflaydi. Aholi geografiyasi bir vaqtning o'zida geografiya fanlari tizimida ijtimoiy geografiyaning bir qismiga va bir butun aholi xaqida bilimlar tizimiga kiradi. Aholi geografiyasi aholi va aholi manzilgohlarini o'rganar ekan quyidagi yo'nalishlar asosida tadqiqotlar olib boradi:

¹ Жекулин В.С. Введение в Географию. - Санкт-Петербург, 1989, с. 19-33.

² Шувалов Е.Л. География населения. - Ленинград 1977, с. 8 - 9.

³ Копылов В.А. География населения. - М., 1999, с. 7.

⁴ Анохин А.А., Житин. Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие.- СПб, Изд-во СПбГУ, 2013. -с.5-6.

1. Aholi soni dinamikasi, ijtimoiy, iqtisodiy, oilaviy va hududiy tarkibi, takror barpo bo'lishidagi farqlar va ularning sabablarini o'rganish;

2. Aholi hududiy tarkibidagi mehnat resurslari va bu resurslardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish. Aholi bu yo'nalishda ishlab chiqaruvchi kuch sifatida qaraladi va geografiyaning xo'jalik bilan va boshqa iqtisodiy fanlar bilan o'zaro aloqasiga tayanadi;

3. Aholining hududiy taqsimlanishi va migratsiyasini o'rganish. Aholi zichligi va undagi farqlarni tahlil qilish, aholining qo'chib kelib joylashishini, mamlakatlar miqyosida aholi joylanishidagi o'zgarishlar, migratsiya tufayli alohida hududlardagi aholi tarkibi va sonidagi o'zgarishlarni o'rganish shular sirasiga kiradi;

4. Aholi manzilgohlari va ularning hududiy tizimini o'rganish. Bu yo'nalish shahar va qishloq aholi manzilgohlari, ularning rivojlanish va joylanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlanadi. Aholi manzilgohlari joylanishini geografik o'rganishda aholi geografiyasi va xo'jalik geografiyasi o'rtasidagi aloqa juda mustahkam bo'lishi kerak;

5. Aholining madaniyati va turmush sharoitidagi geografik farqlar va bu farqlar sabablarini o'rganish. Mazkur bo'limda aholi geografiyasi birinchidan sotsiologiya va etnografiya, ikkinchidan aholiga xizmat ko'rsatish geografiyasi, ayniqsa, tibbiyot bilan yaqin hamkorlik qiladi. Xalqlar geografiyasini balkim, ularning madaniyat va turmush sharoitining milliy xususiyatlari bilan birgalikda byerilsa maqsadga muvofiqdir;

6. Aholi geografiyasining tarixini o'rganish. Ushbu bo'limda tarixiy geografiyaning qismi hisoblangan o'tgan tarixiy davrlarni olib o'rganadi.

V.V.Pokshishevskiy aholi geografiyasi fanining o'rganish predmetini quyidagicha shaklda talqin etadi. "Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i bo'lib, aholi va aholi manzilgohlari joylashishi hamda tarkibini o'rganadi". Umuman olganda bugungi kunda aholi geografiyasi fanining o'rganish predmeti aholi va aholi manzilgohlari joylanishi, tarkibi va dinamik o'zgarishlarining makon va zamondagi hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat. Bundan kelib chiqqan holda, aholi geografiyasi ikkita asosiy bir-biri bilan chambarchas bog'liq yo'nalishlarga ajraladi:

1. aholini tadqiq etish;

2. aholi manzilgohlari, uning to'ri va tizimlarini tadqiq etish (shahar, qishloq). Har ikkalasida ham aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning tarkibiy qismi sifatida tadqiqot olib boradi. Ma'lumki, iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganishdir.

Aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biri bu aholining hududiy tarkibi, aholining va aholining funksional guruhlariga bo'linishidir. Aholi hammamizga ma'lum bo'lgan quyidagi uchta funksional guruhga ajratiladi:

1. moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlovchilar (sanoat, qishloq xo'jaligi, transportda).

2. xizmat ko'rsatish sohasida band bo'lganlar (savdo, maorif, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jalik, shahar transporti va hokazo).

3. ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar (bolalar, uy bekaları, qariyalar...). Bulardan tashqari aholining migratsiyasi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha qonuniyatlar ham bor. Yuqorida keltirilgan aholi geografiyasining tadqiqot yo'nalishlari aholi geografiyasi predmetini aniq shakllantirishga asos bo'ldi.

Aholi geografiyasining predmeti qator geograf olimlar tomonidan belgilangan. Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional tafovutlarni vujudga keltirgan omillarni, aholi va aholi manzilgohlarining hududiy tizimlarini hamda ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Shuningdek, aholi geografiyasi aholining dunyo bo'ylab va uning alohida mintaqalari, ayrim davlatlari hamda rayonlar bo'yicha almashuvini ham o'rganadi.

Hozirgi davrga kelib, qator geograflar aholi geografiyasini iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning shoxchasi, tarmog'i, deb hisoblamoqdalar. Uning predmeti qilib, aholi tarkibi va takror barpo bo'lishidagi geografik farqlar, aholining hududiy tarqalishi va joylashuvi, aholi madaniyati turli tizimdagi geografik farqlar, mehnat resurslarini hududiy guruhlar va ulardan foydalanishdagi geografik farqlar; aholi maskanlari va ularning hududiy tizimi¹² kabilar ko'rsatilgan.

¹²Е. Л. Шувалов. География населения. – Ленинград, 1977, с. 8 – 9.

Hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimda aholi, aholi manzilgohlari, aholi-ga xizmat ko'rsatish sohalari, sotsial blok tarkibiga kiritilgan holda, iqtisodiy blok elementlari bilan birgalikda umumiy tizimni tashkil etadi. Demak, aholi geografiyasini ijtimoiy-iqtisodiy geografiyaning muhim bir tarmog'i sifatida qarash o'rinlidir.

Aholi geografiyasi alohida fan sifatida nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qator vazifalarni bajaradi:

- nazariy vazifalari: aholi geografiyasining nazariy masalalarini takomillashtirib borish (aholi takror barpo bo'lishi jarayonlari va qonuniyatlarini o'rganish, tabiat bilan uzviy bog'liqligini tadqiq etish, aholi joylashuvi va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini o'rganish)

- amaliy vazifalari: dunyo va uning hududlari, chet davlatlar, mamlakatimiz aholisi soni, tarkibi, takror barpo bo'lishi, hududiy joylashuvi, migratsiyasi, Shahar va qishloqlarning rivojlanishi, ular bilan bog'liq muammolar bilan mutaxassislar, davlat tashkilotlari va kitobxonlarni tanishtirish; aholini hisobga olish, mehnat balanslarini tuzish; aholi prognozini tuzish, migratsiya jarayonlarini tadqiq etish; aholiga xizmat ko'rsatish, bolalar muassasalari joylashuvi va qurilishi bo'yicha ilmiy asosda tavsiyalar tayyorlash va h. k.

Aholi geografiyasining eng muhim vazifalaridan biri uni o'rganishda, Shu sohada mutaxassislar tayyorlashda jahon miqyosidagi dasturlarga amal qilish, ilmiy, tarixiy, mantiqiy yondashishdir. Shuningdek, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan qishloq va shaharlarda xalq xo'jaligi tarmoqlarini to'g'ri, ilmiy joylashtirish; aholiga moddiy va maishiy xizmat ko'rsatishni takomillashtirish; respublika demografik vaziyatidan kelib chiqqan holda, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'g'ri va oqilona foydalanish; yangi avlod uchun kerakli ishlab chiqarish muassasalarini to'g'ri joylashtirish (bunda respublikaning har bir hududi geografik va demografik xususiyatlarini nazarda tutmoq lozim); ham aholi geografiyasining muhim vazifalariga kiradi.

Shuni alohida, ta'qidlash joizki, XXI asr boshida respublikaning mustaqil iqtisodiy taraqqiyoti davrida aholi migratsiyasida, mehnat resurslari tarkibi, shakllanishi va joylashuvida, oila tarkibida, kes-

kin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu jarayonlarni ularning sabablari, muammolari kutilayotgan oqibatlarini hududlar bo'yicha mukammal o'rganish, aholi ro'yxati o'tkazish aholi geografiyasining ham asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ana shulardan kelib chiqqan holda, bugungi kunda aholi geografiyasi quyidagi aniq vazifalarni bajarishi lozim:

1. XX asrning oxirgi choragi va XXI asr boshlariga kelib yer kurrasining qator hududlarida ekologik nomutonosiblik muammosi kuchayib bordi. Bu muammoning kelib chiqishi bir tomondan ilmiy texnik rivojlantirishning avj olishi, tabiiy resurslardan ayovsiz foydalanilishi natijasida, suv, havo va tuproq tarkibining buzilishi bo'lsa, ikkinchi tomondan 1960 – 1970 yillarda kuzatilgan “demografik inqilob” tufayli dunyo aholisi sonining keskin ko'payib borishi bilan bog'liqdir. Bugungi kunga kelib, ekologik nomutonosiblik jarayoni geografiyasi kengayib, jaxondagi juda ko'p davlatlarda, Shu jumladan, O'zbekistonda ham aholi salomatligi, tabiiy resurslardan foydalanish borasida muammolar tug'dirmoqda. Ushbu muammolarni ijobiy hal etish, Respublikaning har bir viloyati, tumanlarida, ayniqsa ekologik vaziyatining hozirgi holati, kelajakda sodir bo'lishi kutilayotgan oqibatlarni o'rganish, chora-tadbirlarini ishlab chiqish bo'yicha mukammal ilmiy tadqiqotlar o'tkazib borishini taqozo etadi. Bunday tadqiqotlarni o'tkazish barcha aholi o'rganuvchi fanlar qatori aholi geografiyasining ham dolzarb vazifasidir.

2. Sobiq SSSRning parchalanishi va bozor iqtisodiyotining shakllanishi Respublikada moddiy boyliklar ishlab chiqarishi strukturasi ma'lum darajada o'zgarishiga, bu esa o'z navbatida, mehnat resurslari bandligiga ta'sir etdi. Ularning bandlik darajasi, sohalarida e'tiborli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bular aholi geografiyasi oldida mehnat resurslarining moddiy ishlab chiqarishda bandligini o'rganish bilan bir qatorda ularning aholiga xizmat sohasida bandligini, Shuningdek o'lkada, rekreatsiya, savdo, yarmarka, bozor, din, ma'lumotlilik, mutaxassislar tayyorlash geografiyasini o'rganishdek muhim vazifalar qo'yadi.

3. Hozirgi kunga kelib, O'zbekistonda aholi migratsiyasi jadallashdi. Qishloqdan shaharga tomon migratsion oqim kuchaydi. Ayniqsa, mehnat yoshidagi aholi, yoshlar Rossiya, Koreya, Turkiya, AQSH, Angliya kabi davlatlarga ishlab kelish, o'qish uchun ketmoqdalar. Shuningdek

aholini Respublikani shahar joylariga, asosan Toshkent shahriga kelib ishlash (savdo-sotiq, qurilish, maishiy xizmat sohaslarida) holatlari keng tus olmoqda. Shunisi e'tiborliki, bugungi kunda ham tashqi, ham ichki migratsiyasida ayollar ishtiroki ham kuchaymoqda.

Toshkent shahriga yaqin bo'lgan Toshkent viloyatiga qarashli (Qibray, G'azalkent, O'rta Saroy – tumanlarida) tumanlarga Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlaridan guruh, qavmlarning oilasi bilan ko'chib kelib alohida qishloq bo'lib yashayotgan hollari ham uchramoqda. Yuqorida qayd etilgan jarayonlar aholi ko'chib ketgan va ko'chib kelgan hududlarda aholi va mehnat resurslari, oila-qishloq, tarkibiga, aholi takror barpo bo'lish jarayonlariga, aholi manzilgohlari shakllanishiga transport hamda aholiga xizmat ko'rsatish umuman moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tizimiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi, muammolar tug'diradi. Aholi migratsiyasini juda kichik tuman doirasidan ilmiy, amaliy tahlil etish, o'rganish ularni omillari, muammolarini aniqlash ham aholi geografiyasining hozirgi davrdagi muhim vazifalaridandir. Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarishga aholi geografiyasi iqtisodiy, tabiiy geografiya, demografiya, iqtisod, etnogeografiya, tibbiyot, sotsiologiya kabi aholishunoslik fanlari natijalaridan uslublaridan foydalangan holda, ular bilan uzviy bog'liq holda tadqiqot olib borishi lozim.

1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari

Aholini o'rganish, u haqida bilimlar to'plash juda qadimiy tarixga egadir. Antik davrga oid qo'lyozmalarda dunyodagi turli davlatlar tabiati, aholisi, xo'jaligi, shaharlari, aholining turmush tarzi, urf-odatlariga haqida sayohatchilar, savdogarlar, elchilar hikoyalari asosida to'planagan ma'lumotlar uchraydi. Bunday qimmatli tarixiy asarlarga I – asrda Strabon tomonidan (17 kitob) yaratilgan “Geografiya”, II – asrdagi Ptolimeyning “Geografiyasi” misol bo'la oladi. Yer kurrasida aholi soni va ularning yashash maskanlari ko'payib borishi bilan aholi haqidagi bilimlar, ularni o'rganuvchi fanlar geografiyasi ham kengayib bordi. Fanlarning dastlabki tasnifi eramizdan oldingi 384-322 yillarda Aristotel tomonidan yaratilgan bo'lib, unda mantiq, fizika, biologiya,

falsafa etika, sotsiologiya, siyosat, tarix kabi fanlar o'rin olgan edi. Undan keyingi davrlarda fanlar differensiyasi kuchayib, uning tasnifi yana ham mukammallashdi, bir qancha fan majmuasi shakllandi. Akademik B.M.Kedrov tasnifiga ko'ra, fanlar falsafa fanlari, matematika fanlari, tibbiy va texnik fanlar hamda ijtimoiy fanlar majmuasiga ajratildi¹. Mazkur fanlar tasnifida aholini o'rganish asosan ijtimoiy fanlar majmuasidan o'rin olgan.

Aholi geografiyasi ijtimoiy fanlar majmuasiga kiruvchi iqtisodiy geografiya bag'rida shakllandi. XVIII asrlarda geograflar aholini o'lkashunoslik doirasida o'rgangandilar. Keyinchalik aholi geografiyasi tadqiqotlari takomillashib, rivojlanib borgach u (sotsial) ijtimoiy geografiya predmetiga aylandi. Aholi geografiyasining alohida fan sifatida shakllanishi XIX – asrning oxirlaridan boshlanadi. Ushbu davrda geografiya tarkibidan “Antropogeografiya” maktabi ajralib chiqdi. Uning asoschisi nemis geografi F.Ratsel edi. U o'zining “Antropogeografiya” asarida antropogeograflarning asosiy vazifasi “shaxs va xalqning ruhi hamda jismiga tabiat ta'sirini o'rganishdir”, deb belgilaydi. Ular na-faqat insoniyat, hatto davlatlarni rivojlanishi ham tabiat qonunlari asosida sodir bo'ladi, degan g'oyani ilgari suradilar.

Aholi geografiyasini shakllanishida fransuz geografi Vidal De La Blash tomonidan yaratilgan “inson geografiyasi” maktabi ham ahamiyatlidir². Mazkur maktab vakillari antropogeograflardan farqli, ularoq aholi va tabiatning o'zaro munosabatlarini, hodisalarini o'rganishda tabiiy omillar bilan bir qatorda iqtisodiy, tarixiy va psixologik omillarni ham o'rganish lozimligini ta'qidlaydilar. Ana shu maktab asosida aholi geografiyasining shaharlar geografiyasi, qishloq geografiyasi, migratsiya geografiyasi kabi tarmoqlari shakllandi.

Aholi geografiyasi bugungi kunda o'z o'rganish predmetiga, vazifalariga, ega alohida fan sifatida rivojlandi. Qator rivojlangan davlatlar oliy o'quv yurtlarida aholi geografiyasi turli yo'nalishlarda (demografiyaning geografik aspekti, shaharlar geografiyasi, migratsiya geografiyasi, aholi geografiyasi matematik modellar va hokazo) o'qitiladi.

¹ Жекулин В.С. Введение в географию. - Ленинград. 1989, с. 32.

² Шувалов Е.Л. География населения. -М., 1977, с. 3-5

Jahon geograflari, aholishunos mutaxassislari tomonidan ilmiy asarlar, darslik va o'quv qo'llanmalar yaratilgan. Anglo-amerika mutaxassislari D.Forrestyer rahbarligida "Geografiya gorodov", "Dinamika razvitiya goroda", B.Dj.Garkyer, D.Xarved, S.Gamilton, P.Xagget va boshqalar "Model v geografii", fransuz geograflari tomonidan "Ochyerki po geografii gorodov" shular jumlasidandir.

Aholini o'rganish uchun rus olimlari tomonidan ham XIX – asrning ohirgi choragi va XX – asrning boshlarida aholi geografiyasiga oid qator tadqiqotlar o'tkazilgan. 1883 – 1885 yillarda P.P.Semenov-Tyan-Shanskiy rahbarligida besh tomlik "Geograficheskoye-statisticheskoye slovar" chop etilgan, bo'lib, unda Rossiyada o'sha paytda mavjud bo'lgan barcha shaharlar va qishloq maskanlari ta'riflangan. XIX – asrning ohirgi choragida L.I.Mechnikov tomonidan yozilgan "Sivilizatsiya i velikiye istoricheskie reki (1889 g)" kitobi ham aholi geografiyasi bo'yicha bajarilgan ahamiyatli ishlardan hisoblandi. Unda muallif jamiyat rivojlanishini va madaniyatni taqsimlanishida suv yo'llarining muhim o'rin tutishini ifodalaydi. Kitobda insoniyat jamiyatini shakllanishida Nil, Tigr, Efrat, Xind va Ganga, Xuanxe va Yansze daryolari tabiatning kompleks ta'sirining tahlil etgan.

Iqlimshunos A.I.Voeykov 1897 yilda Rossiyada o'tkazilgan aholi ro'yxati asosida Rossiyaning Yevropa qismi va G'arbiy Sibirda qishloqlar shakllanishini hududiy tahlil etgan. XX – asrning 40 yillaridan boshlab aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning mustaqil tarmog'i sifatida rivojlana boshladi. Bu borada R.M.Kabo va N.N.Baranskiylar tadqiqotlari alohida o'rinni egallaydi. N.N.Baranskiy geografik tadqiqotlarda ishlab chiqarishni asosini tashkil etgan ham ishlab chiqaruvchi kuch ham iste'molchi sifatida namoyon bo'lgan aholini o'rganish lozimligini qayd etgan.

Shaharlar va qishloqlar aholi maskanlarini o'rganish bo'yicha YU.G.Saushkin, O.A.Konstantinov, V.V.Pokishishevskiy, V.G.Davidovich, I.M.Mayergoyz, B.S.Xorev, S.A.Kovalev, N.I.Lyalinovlar qator tadqiqotlar olib bordilar. Aholi manzilgohlari, shaharlarini o'rganishga bag'ishlangan ko'plab asarlar rus geograflari tomonidan ham yaratilgan. Ammo, aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyadan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi

1940 yillarga to'g'ri keladi. Bunda R.M.Kabo va N.N.Baranskiylarning xizmatini alohida ko'rsatish joizdir.

Aholi geografiyasi rivojlanishing dastlabki yillarda shahar va shahar aholi manzilgohlariga e'tibor kuchaytirildi. O.A.Konstantinov, V.V.Pokishevskiy, YU.G.Saushkin, keyinroq V.G.Davidovich va boshqalar shaharlarni o'rganishga muhim hissa qo'shganlar. Har tomonlama qishloq aholisi joylashishiga ta'rifni N.I.Lyalikov tomonidan 40-yillar oxirida birinchi marta byerildi. Keyinchalik, bu yo'nalishga S.A.Kovalev o'zining juda katta mehnatlari bilan kirib keldi. Uning qishloq aholi manzilgohlarini tipologiyalashtirish, qishloq aholisi joylashuvida o'ziga xos metodikalari, qishloq aholi manzilgohlari tizimidagi qator yo'nalishlari shular jumlasidandir. Aholi migratsiyasini o'rganish V.V.Pokshishievskiy tomonidan boshlangan bo'lib, hozirgacha aholi geografiyasida muhim bir yo'nalish, bo'lim sifatida alohida mavqe'ini egallab kelmoqda.

O'zbekiston hududida ham aholi va aholi manzilgohlari haqida ma'lumotlar qadimiy qo'lyozmalarda manbalarda mavjuddir. Aholi geografiyasining yo'nalishiga oid tadqiqotlar O'zbekistonda XX – asrning ikkinchi yarmidan boshlab takomillashib bordi. N.Ginzburg, G.Kovalev, O.Ata-Mirzaev, A.Soliev, X. Salimov, A.Qayumov, Z.Rayimjonov, I.Safarov, M.Bo'rieva, Z.Tojiev kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar shular jumlasidandir. Qayd etilgan tadqiqotlarda Respublikada shaharlar geografiyasi va shakllanishi omillari, urbanizatsiya jarayoni, qishloq joylarida aholi manzilgohlarini shakllanish xususiyatlari, joylashuvi, mehnat resurslari geografiyasi bilan bog'liq muammolar o'rganilgan.

Aholi geografiyasining muhim predmeti bo'lgan aholining takror barpo bo'lishi, uning demografik omillari va hududiy jihatlarini o'rganish, aholi migratsiyasi bo'yicha R.Ubaydullaeva, M.Qoraxonov, I.Mullajonov, M.Bo'rieva, L.Maksakova, Z.Tojiev va boshqa aholishunos olimlar tomonidan o'tkazilgan ilmiy izlanishlar natijalari ham qimmatlidir.

Bugungi kunda O'zbekistonda aholi geografiyasi tadqiqot yo'nalishlari bo'yicha tumanlar, viloyatlar doirasida mukammal tadqiqotlar olib borilmoqda. Oliy o'quv yurtlarida geografiya va boshqa aholishunoslik

fanlari tizimiga kiruvchi yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlashda aholi geografiyasi va demografiya, bo'limlariga oid kurslar o'tkazilmoqda. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z shakllanish va rivojlanish tarixiga egadir. Mazkur fanning tarixi aholi haqidagi ma'lumotlar, ya'ni demografik bilimlarning paydo bo'lishi bilan bog'liqdir.

O'zbekistonda aholishunoslik bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar rivojlanishi o'z tarixiga egadir. Respublikada fan, madaniyat va davlatchilik rivojlanishi juda qadimiy tarixga ega. Yuqorida demografik bilimlar to'plash, asosan davlatchilik bilan bog'liq ekanligi haqida fikr yuritildi. Demak, O'zbekistonda ham, demografik bilimlar juda qadimdan mavjud bo'lgan. Bular haqida qadimiy qo'lyozmalar, arxeologik yodgorliklar, qator ilmiy manbalar guvohlik beradi. Lekin o'lkada maqsadli demografik tadqiqotlar o'tkazish asosan 1960 yillardan boshlanadi. Ana shu davrdan to hozirgi kunga qadar Respublikada juda katta ahamiyatga ega bo'lgan demografik tadqiqotlar olib borilgan hamda shu sohada yirik mutaxassislar tayyorlangan.

Demografiya sohasida erishilgan yutuqlar ustoz olim M.K.Qoraxonov nomi bilan bog'liqdir. Olim nafaqat, O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda yirik demografik tadqiqotlar olib bordi. Ushbu hududning XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, demografik tarixini tikladi. Aholi o'sishi, tug'ilishi, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar xususiyatlarini o'rgandi. Ular bilan bog'liq omillar, muammolarni aniqlab byerdi. O'rta Osiyo tarkibiga kiruvchi respublikalarda aholi o'sishi prognozini yaratishda ilmiy rahbarlik qildi. M.Q.Qoraxonov o'lkamiz aholisining miqdoriy rivojlanishi bilan bir qatorda uning sifatiiy rivojlanishi sohasida ham yirik tadqiqot ishlarini olib bordi.

Ustoz rahbarligida O'zbekistonda aholi ma'lumotlilik bosqichlari bo'yicha prognozi ham ishlab chiqilgan. Olimning olib borgan tadqiqotlari asosida monografiya, risolalar va 200 dan ortiq ilmiy maqolalari chop etilgan. Ustoz o'z ilmiy faoliyatini 1960 yillardan boshlab, hayotining oxirgi damlarigacha O'zbekiston Milliy Universitetining geografiya fakultetida olib bordi. Dastlab, respublikada o'lka demografiyasini o'rganuvchi ilmiy guruh tuzdi.

1972 yilda ana shu guruh O'rta Osiy Respublikalari demografik holati va muammolarini o'rganuvchi yirik "Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi"ga aylandi. Ushbu laboratoriyada O'rta Osiyo demografiyasini o'rganishga doir chuqur, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar olib borildi. Shuning bilan birga, M.Q.Qoraxonov rahnamologida aholi muammolarini o'rganuvchi yirik ilmiy maktab yaratildi. Ustoz maktabida shakllangan muttaxassislar bugungi kunda uning ishini davom ettirib, jamiyat taraqqiyotiga molik tadqiqotlar olib bormoqdalar. O'lkamiz demografik tarixini va aholi muammolarini o'rganishda R.I.Mullajonov., R.A.Ubaydullaeva., E.Ahmedov., O.B.Ota – Mirzaev., L.P. Maksakova., A.S.Soliev., N.S.Ali – Qoriev., X.Salimov., M.R.Bo'rieva., A.A.Qayumov., O.E.Yergashov., I.Safarov., O. Saydaxmedov., Z.X. Rayimjonov., R.J.Ortiqboev., Z.N.Tojiev kabi olimlar olib borgan tadqiqotlar ham ustoz M.Q.Qoraxonov boshlagan ilmiy izlanishlarni davomchisi sifatida e'tirof etish mumkin.

M.Q.Qoraxonov Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) qoshida O'rta Osiyoda yagona bo'lgan "Aholishunoslik ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi"ni tashkil etganlar va uni 1962-1978 yillarga qadar boshqarganlar. Respublikada 1978 yilgacha bo'lgan vaqt oralig'ida ilk sotsiologik – demografik tadqiqotlar aynan shu laboratoriyada boshlangan. M.Q.Qoraxonov shogirdlaridan M.R.Bo'rieva tomonidan yozilgan "Demografiya asoslari", "Ijtimoiy demografik guruhlar", "Oila va demografiya asoslari", "Oilada nechta farzand bo'lgani ma'qul", M.R.Bo'rieva va Z.N.Tojiev hammuallifligida "Aholi geografiyasi", M.R.Bo'rieva, D.N.Egamovalar tomonidan "Dunyo aholisi: rivojlanish jarayonlari", Z.N.Tojievanning "Iqtisodiy va demografik statistika" kitobi, M.R.Bo'rieva, Z.N.Tojiev, S.S.Zokirovlar hammuallifligida "Aholi geografiyasi demografiya asoslari bilan" o'quv qo'llanmalari, M.R.Bo'rieva tomonidan yozilgan "O'zbekistonda oila demografiyasi" monografiyasi, A.S.Soliev, M.R.Bo'rieva, Z.N.Tojiev va boshqalar hammuallifligida tayyorlangan "Qishloq joylar demografiyasi", Z.N.Tojievanning "O'zbekiston aholisi" ilmiy monografiyasi O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishida muhim hissa bo'lib qo'shildi.

1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Aholi geografiyasining muhim o'rganish predmetlaridan biri aholining yosh-jinsiy, va oilaviy tarkibidir. Ma'lumki, aholining yosh-tarkibi aholi takror barpo bo'lish xususiyatlariga bog'liqdir. Aholining takror barpo bo'lishi esa tug'ilish, o'lim, niqoh-ajrim kabi demografik jarayonlar asosida sodir bo'ladi. Shuningdek, aholining oilaviy tarkibi ham oilaning jamiyatda tutgan o'rni, davlat tomonidan qo'llab kuvvatlanishi, demografik rivojlanish xususiyatlariga, urf, odat va qadriyatlarga bog'liqdir. Aholi geografiyasi hududining demografik va oilaviy tarkibini aholi takror barpo bo'lishi va migratsiyasiga bo'lgan talab va ehtiyojlarni o'rganishda falsafa, psixologiya, etnodemografiya, mehnat va oilaviy huquq, demografiya, sotsiologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo'ladi.

Aholi geografiyasi o'z tadqiqot ob'ekti va predmetlari doirasida ish olib borar ekan, asosan statistik ma'lumotlar, sotsiologik-demografik tadqiqot natijalari demografik koeffitsientlari va ilmiy manbalariga asoslanadi. Bu borada statistika va matematika fanlari bilimlariga tayanadi.

Antropologiya (grek tilidan – antropos – “inson”) inson organizimining evolyusiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning kelib chiqish qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganib, u aholi geografiyasi bilan birgalikda aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti va madaniyati hududiy xususiyatlarini o'rganadi.

Aholi geografiyasi mehnat resurslari, ularning joylashish xususiyatlarini o'rganishda esa iqtisod fani bilan bog'lanadi. Aholi zichligining oshib borishi, uning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining kengayishi topografiya fanlari bilan aloqada bo'lishini talab etadi. Ayniqsa, aholi manzilgohlarini rekonstruksiyalash, qurilish masalalarida, rayon planirovkasi, shaharsozlik ishlarida topografiya fanining ahamiyati beqiyosdir. Chunki, turli ob'ektlar, relef ko'rinishlari maxsus belgilar va gorizontlar yordamida topografik kartaga tushiriladi. Har bir geografik hududdagi predmetlar topografik kartalarda aniq ko'rsatib berilgan va bu kartalardan yuqorida aytilgandek xalq xo'jaligining turli sohalarida foydalaniladi. Aholi va aholi manzilgohlari joylanishi

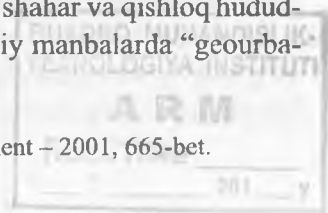
hamda rivojlanishida topografiya fanining roli davr o'tgan sari oshib boradi.

Iqlimshunoslik (klimatologiya) fani bilan aholi geografiyasining aloqasi to'g'ridan-to'g'ri emas balki, bilvosita desak xato bo'lmaydi. Masalan, aholi geografiyasi fani tibbiyot geografiyasi bilan bevosita aloqada bo'ladi. Sababi tibbiyot geografiyasi iqlimshunoslik bilan hamkorlikda rivojlanadi. Chunonchi, insonga tabiat, iqlimning ta'siri bu fan ob'ekti uchun o'ta muhim. Qolavyersa, aholi geografiyasida tabiiy geografiyaning o'rni alohida hisoblanadi. Iqlimshunoslik fani tabiiy geografiya bilan birgalikda aholi rivojlanishi va joylashishi iqlimiy omillar shamol yo'nalishi, havo harorati, quyosh radiatsiyasi va hokazolarni hisobga olinadi.

Gerontologiya – tirik organizmlar, jumladan odamning qarish jarayoni ni o'rganadigan fan bo'lib¹, demografik tadqiqotlar orqali aholi geografiyasiga bog'lanadi. Ma'lumki, aholi soni, zichligi, shaharlar konsentratsiyasining oshib borishi, sanoat, ayniqsa tog'-kon sanoatlarining, suv transportining rivojlanishi kabi jarayonlar atrof, muhitga ta'sir etib ekologik muvozanatni buzilishiga va qator ekologik muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Mazkur muammolarni hududiy jihatlarini ilmiy tadqiq etishda aholi geografiyasi – ekologiya fani natijalariga murojaat etadi.

Aholi maskanlari shakllanishini muntazam kuzatib borish, tahlil etish juda murakkab jarayon. Lekin tadqiqot natijalari o'rganilayotgan hududdagi aholi maskanlari turlarini (tipologiya) ularning rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashda juda zarurdir. Aholi geografiyasida aholi maskanlari majmuasi mazkur hududning, o'zaro mustahkam bog'liqlikda shakllangan maskanlar tizimi sifatida tadqiq etiladi. Bunday tizimning yaqqol ko'rinishiga shaharlar aglomerasiyasi misol bo'la oladi. Aholi geografiyasi tadqiqotlarida aholi maskanlarining shakli, faoliyati va tizimi o'zaro bog'liq holda tahlil etiladi. Aholi joylashuvi esa ma'lum bir hudud uchun umumiy hamda alohida uning shahar va qishloq hududlari uchun o'rganiladi. Bunday tadqiqotlar ilmiy manbalarda "geourbanistika" va "georuralistika", deb nomlanadi.

¹ O'zbekiston milliy ensiklopesiyasi, 2-jild. Toshkent – 2001, 665-bet.

Aholi geografiyasi tadqiqotlarida uning kartografiya bilan aloqasi alohida o'rin tutadi. Kartografiya fani doirasida aholishunoslik masalalarini tadqiq etish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli rejalarini tuzishda, hozirgi mavjud voq'elikni ifodalovchi demografik jarayonlarni tasvirli, xilma-xil ko'rinishda hududiy rivojlanishini ko'rsatib berishda ahamiyati yuqoridir. Qolaversa, kartografiya fani usullarini qo'llash aholi geografiyasi fanining mazmun-mohiyatini yanada boyitadi. Demografik jarayonlar rivoji turli mamlakat va rayonlarda bir-biridan keskin farq qiladi. Chunonchi, aholining tarqalishi va uning natijasi bo'lmish aholi manzilgohlari joylashishi ham bir tekisda emas. Bunday geodemografik xususiyatlaridagi o'ziga xosliklarni hududiy yo'nalishda baholash va kartografiyaning roli juda yuqoridir.

Kartografiya aholi rivojlanishi va tarkibi, joylanishidagi farqlarni hududiy nuqtai-nazardan yaqqol, ko'rinarli tarzda ko'rsatib beradi. Ayniqsa, kartografik usul aholini bir vaqtda ham hududiy ham davriy jihatdan tadqiq qilishga imkon beradi. Oqibatda, turli hududiy tahlil usullaridan foydalanish orqali, u yoki bu rayon, mintqa rivojlanish xususiyatlarini geografik taqqoslash uchun sharoit yaratiladi.

Aholi to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar mavzuli kartalar orqali beriladi. Aholi joylanishi, mehnat resurslari va ularning boshqa makon bo'yicha tavsifi mavzuli kartalarda tavsirlanishi orqali xalq xo'jaligining kelajak va joriy rejalarini ishlab chiqish hamda qayta ishlashda ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Xozirgi kunda demografik tadqiqotlarda kartografik usuldan foydalanish natijasida umumilmiy, mayda masshtabli kartalar tuzish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa demografik kartalar yaratish usullarini tobora takomillashtirish zarurligidan dalolat beradi.

Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishda, aholiga xizmat ko'rsatish sohasini shart-sharoitini yaratishda, davlat xo'jalik tashkilotlari rejalarini tuzishda aholini hududiy o'rganish, ya'ni aholi geografiyasini o'rganish zarurligini ko'rsatib byerdi. Shuningdek, xo'jalikni kelajakdagi rejalarini ilmiy asosda tuzishda tabiat, ishlab chiqarish kuchlari hududiy xususiyatlari, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlar talab etiladi. Bunday ma'lumotlarni majmual kartalar va mavzuli kartalarda anik ifodalaniladi.

Aholi kartalarida o'rganilayotgan muhim masalalardan biri, aholi zichligi va joylanishidir. Agarda, ilgari aholining joylanishi karta-da, faqat ma'lum bir vaqt holatini ifodalagan bo'lsa, endilikda esa aholi joylanishi va zichligini davriy o'zgarishini makonda ko'rsatib bermoq-da. Aholi mavzuli kartalari ichida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, aholi va mehnat resurslari to'g'risidagi to'liq ma'lumotlarni mujassam-lashtirgan, asosiy demografik xususiyatlarni, aholi harakati va tarkibini qamrab olgan ba'zi, atlaslarni keltirib o'tish o'rinli.

Aholi geografiyasida hududning o'zlashtirganlik darajasi aholi zichligi kartasidan foydalanish orqali o'rganiladi. Bunda kartogram-ma usulidan foydalanish orqali o'rtacha zichlik ko'rsatkichni har bir hududda yaqqol ko'rsatib beriladi. Aholi tarqalishini zichlik ko'rsat-kichini kartada tasvirlash hamma aholi qatlami uchun qilinadi. Bunda qishloq-shahar aholi manzilgohlari alohida ajratib beriladi. Aholining tarqalishi kartada yirik regionlar doirasida bo'lib ko'rsatilgan. Agar har bir mintaqa aholi kartasi tuzilib tahlil etiladigan bo'lsa, yanada ya-qqolroq va to'la ma'lumotlar aks eta boshlaydi. Chunki, davlatlarning, aholi kartasida o'sha hudud geografik xususiyatlari ya'ni aholi bilan tabiiy muhit iqtisodiy-iqtisodiy shart-sharoit o'rtasidagi bog'liqlik, hi-sobga olinadi.

Aholi geografiyasi fani yuzasidan qilinayotgan karta turlarini aholi-shunoslik fanlari tizimi belgilaydi. Aholi geografiyasi tuzilishidan kelib chiqib, aholi kartasi bir bo'lim bo'lsa, demografik xususiyatlari, sot-sial-iqtisodiy kartalar (oila, bandlik) va etnografik xususiyatlari alohi-da-alohida bo'limlari tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, yuqorida aholi joylanishi kartasi birinchilaridan bo'lib tahlil etildi.

Aholi soni va tarkibi, aholi manzilgohlarining iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishida roli kattaligi bois, ular kartografiyada eng muhim ko'rsat-kichlar bo'lib xizmat qiladi. Chunonchi, aholi manzilgohlari funksiyasi aholining xalq-xo'jaligi tarmoqlarida bandligi bilan belgilanadi va kar-tada o'z aksini topadi.

1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sayyoramiz aholisi milodning boshlarida 252 million kishini tashkil etgan, xolos. 1000 yilda dunyo aholisining soni 305 millionga, 1500 yilda – 440 millionga etgan. XIX asrning oxirlarida dunyo aholisining soni 1 milliarddan oshib ketdi. Keyingi bir asr davomida, ya'ni XX asr va XXI asrning boshlarida dunyo aholisi juda tez sur'at bilan ko'payib bordi. 1900–1950 yillarda kurrai zamin aholisi har yili o'rtacha 0,90 foizdan ko'paygan bo'lsa, 1950–2000 yillarda bu ko'rsatkich 1,75 foizni tashkil etdi. Hozirgi davrda (2017 y.) dunyo aholisi 7,5 milliardni tashkil etmoqda. Aholi soni dinamikasidagi bunday o'zgarishlar qator iqtisodiy, ijtimoiy va demografik omillar bilan bog'liq albatta. Ulardan asosiylari aholi turmush tarzidagi, ijtimoiy ishlab chiqarishdagi ijobiy o'zgarishlar, o'lim hollarining kamayishi va aholi o'rtacha umr ko'rish muddatining oshib borishidir.

Qayd etilganidek, dunyoning alohida hududlarida aholining ko'payib borishi va uning omillari, muammolari o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib, ularning yechimi ko'pchilik aholishunos olimlar e'tiborini tortdi. Aholining sotsial-iqtisodiy va demografik muammolari bo'yicha qator tadqiqotlar olib borildi. Natijada, aholi muammolari bilan shug'ullanuvchi fanlar tez sur'atda ko'paydi. Ularga falsafa, tarix, sotsiologiya, huquqshunoslik, psixologiya, etnografiya, tibbiyot, biologiya, demografiya, ekologiya, iqtisodiy geografiya va aholi geografiyasi kabi fanlar kiradi. Mazkur fanlar tadqiqot natijalari asosida aholi haqidagi bilimlar tizimi shakllanadi. Darhaqiqat, aholi qator fanlarning o'rganish ob'ekti hisoblanadi. Sababi, aholi – bu hayotning ishlab chiqarish va takror barpo bo'lish jarayonlarida, tabiiy tarixiy ravishda shakllanuvchi va uzluksiz yangilanib turuvchi insonlar birligi, kishilik jamiyatining matyerial komponentidir¹.

Jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida aholi insonlarning alohida tarixiy birligi sifatida namoyon bo'ladi (qadimgi dunyo aholisi, quldorlik, feodalizm tuzum aholisi va h.k.). Bu hol aholining ijtimoiy jihatla-

¹ Демографический энциклопедический словарь.- М., 1985, с .268.

rini yaqqol ifodalaydi. Aholining yana bir umumiy jihati makon tomoni bilan xarakterlanadi. Insonlar o'z hayotlarida ma'lum bir hududiy, ijtimoiy birlik bilan bog'langandir. Masalan, hududiy birligi – materiklarning aholisi (Shimoliy Amerika aholisi, Osiyo aholisi, Yevropa aholisi....), davlatlar aholisi (AQSH aholisi, Rossiya aholisi, O'zbekiston aholisi va h.k.)da ifodalanadi. Ma'lum bir davlat aholisini o'rganganda esa, hududiy birlik yana ham mukammallashadi. Masalan, O'zbekiston aholisi, uning viloyatlari va tumanlari aholisi, shahar va qishloq aholisi birligida ifodalanadi.

Aholining ijtimoiy birligi esa, ijtimoiy guruhlarda (qabila-urug', etnik, diniy, siyosiy va h.k.) o'z aksini topadi. Shuningdek, ijtimoiy birlik haqida so'z borganda, tarixiy davrlar – vaqt birligi ham muhimdir. Masalan, IX–X asrlarda Amir Temur davri aholisi, Buxoro amirligi, Xiva xonligi aholisi va h.k. Demak ijtimoiy – vaqt va makon hududiy tadqiqotlarda aholini har qanday vaqt va hudud bo'yicha ajratish imkonini beradi. Ma'lumki, aholi geografiyasining asosiy ob'ekti – aholi va aholi manzilgohlari, ya'ni maskanlaridir. Ana shu nuqtai nazardan aholi geografiyasi aholishunoslik fanlari tizimida o'z o'miga egadir.

Aholini o'rganishda tadqiqot ob'ekti aholi bo'lgan barcha fanlar o'zaro bog'liq holda bir-birining tadqiqot natijalariga asoslanib faoliyat ko'rsatadilar. Faqat geograf yoki demograf, iqtisodchi yoki sotsiolog "Nima uchun sayyoramizda yoki uning alohida hududlrida aholi ko'payib yoki kamayib bormoqda?", "Kelajakda yer yuzida aholi ko'payishi jarayonida qanday o'zgarishlar kutilmoqda?", "Aholining qishloqdan shaharga bo'lgan migratsion oqimini qanday izohlash mumkin?" degan savollarga o'zi javob bera oladimi? Agar u o'z ilmiy yondoshuv natijalari asosida javob byersa ham, javob bir yoqlama bo'lib qoladi. Bunday muammolarni mukammal hal etishda aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi barcha fanlar tadqiqotlari natijalari va ular asosida shakllangan aholishunoslik bilimlar tizimi zarurdir.

Aholi geografiyasi aholi soni dinamikasi tarkibi (demografik, sotsial, etnik va diniy) takror barpo bo'lishi jarayonlarini o'rganganda aholishunoslik fanlari tizimida aks etadi. Qayd etilgan jarayonlarga geografik omillar ta'sirini – hududiy jihatlarini tadqiq etganda, aholi maskanlari

– shaharlar va qishloqlar shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o‘rganganda geografik fanlar tizimida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Aholi geografiyasi, hududlar aholisining joylashuvi, aholi maskanlarining shakllanish xususiyatlarini, o‘rganar ekan tabiiy va iqtisodiy geografiya tadqiqotlaridan foydalanadi.

Demografiya va etnografiya – aholi geografiyasi bilan chambarchas va har tomonlama bog‘liq bo‘lgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita aholi geografiyasi singari aholini o‘rganadi, lekin bular aholini har qaysisi o‘z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tadqiq etadilar. Masalan, demografiya aholi soni, takror barpo bo‘lish qonuniyatlari va omillarini o‘rgansa, etnografiya – xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy tarixiy aloqalarini o‘rganadi. Shunday qilib, aholi geografiyasi va demografiya hamkorlikda hal yetishi mumkin bo‘lgan muammolarni birgalikda o‘rganadi. Xalqlarning tarqalishini esa etnogeografiya o‘rganadi. Aholi geografiyasini demografiya bilan aloqasi alohida ahamiyat kasb etadi. Hududlar aholisini o‘rganishda aholi geografiyasi demografik jarayonlarga murojaat etadi. Bunday tadqiqotlar geodemografik tadqiqotlar, deb ataladi¹.

Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda ma‘suliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o‘rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish qonuniyatlarini, demografik holatini mukammal o‘rganishi lozim. Demak aholi geografiyasi va demografiya o‘rganish ob‘ektlari va predmetlari nuqtai-nazardan, o‘zaro juda yaqin tutash fanlardir. Ular o‘z tadqiqotlarida bir hil manbalarga asoslanadilar, va o‘z yo‘nalishlari, maqsadlari bo‘yicha tadqiqot olib boradilar, va hulosalar chiqaradilar. Masalan, demografiya ma‘lum hudud aholisi soni va tadqiqotidagi ma‘lum vaqtda sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni demografik jarayonlarga asosan izohlaydi, aholi geografiyasi esa uning geografik omillari hamda hududiy xususiyatlariga e‘tibor qaratadi.

Aholi migratsiyasini ham har ikkala fan mukammal o‘rganadi. Demografik tadqiqotlarda aholi migratsiyasi demografik jarayonlarga

¹ Soliyev A., Qarshiboyeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. - Toshkent – 1999. 49-bet.

ta'sir etuvchi omil sifatida tahlil etilsa, aholi geografiyasi esa migratsiya oqimining yo'nalishlari, hududiy xususiyatlari mehnat resurslari shakllanishda ishlab chiqarishni tashkil etishdagi o'rni va ahamiyati kabi jihatlari tadqiq etadi.

Aholi geografiyasi va demografiya fanlarining eng muhim predmetlaridan biri aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar asosida avlodlar almashuvini; oila tashkil topishi va uzluksiz davom yetishini ta'minlovchi jarayon sifatida taxlil etadi. Shuningdek, aholi soni dinamikasi va tarkibining shakllanishida ham aholi takror barpo bo'lishini, asosiy omil sifatida o'rganadi. Aholi geografiyasi esa aholi takror barpo bo'lishidagi hududiy farqlarni o'rganadi. Aholi geografiyasi har bir hudud aholisi soni dinamikasi, yosh-jinsiy oilaviy tarkibi, takror barpo bo'lishi, mehnat resurslarining hududiy shakllanishini o'rganganda bevosita demografik ko'rsatkichlarga, demografik tadqiqot natijalariga asoslanadi. Ana shu bois geograf mutaxassislar asosiy demografik tushunchalar, ko'rsatkichlar, uslublar haqida batafsil bilimga ega bo'lishlari zarur.

Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi – migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborini migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlarga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Aholi geografiyasining muhim tarmoqlaridan biri aholi salomatligi va tibbiyot geografiyasidir. Mazkur tarmoq tadqiqotlarida aholi geografiyasi, ekologiya, sotsial gigiena, sotsial psixologiya fanlari tadqiqotlariga murojaat etadi. Ma'lumki, davlat, shahar va qishloq hududlari, aholisi, aholi maskanlarining o'z shakllanishi xususiyatlari va tarixi bordir. Bu borada aholi geografiyasi tarix fani tadqiqotlaridan foydalanadi.

Aholi geografiyasi o'z tadqiqotlarida metodik jihatdan geografik, iqtisodiy, sotsial yondoshuv va metodlardan foydalanadi. Jumladan, bunday yondoshuvlardan tizim-tarkib, geografik, iqtisodiy, sotsiologik va tarkibiy yondashuvlardan, statistik, demografik, matematik, kartografik metodlardan keng foydalanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi qaysi fanlarning tadqiqot ob'ekti hisoblanadi?
2. Aholi geografiyasi fan sifatida qachon shakllangan?
3. Aholi geografiyasi fanining asosiy vazifalarini sanab bering .
4. Aholi geografiyasi fanining predmetini aytib bering.
5. Aholi geografiyasi fanini o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi.
6. Aholi geografiyasi fanining asoschisi kim?
7. Aholi geografiyasi fani tarkibiy jihatdan qanday tarmoqlarga ajraladi?
8. Aholi geografiyasi qaysi fanlar bilan o'zaro aloqador hisoblanadi?
9. Aholi geografiyasi fanining rivojlanish tarixini aytib bering.
10. O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishiga qaysi olimlar katta hissa qo'shgan?

2- MAVZU: AHOLI TO'G'RIDA MA'LUMOTLAR MANBALARI. AHOLI RO'YXATI

Reja:

- 2.1. *Aholi to'g'risida ma'lumotlar manbalari*
- 2.2. *Aholining joriy statistik hisobi*
- 2.3. *Aholi ro'yxati: talablar, vazifalar, tamoyillar*

2.1. Aholi to'g'risida ma'lumotlar manbalari

Aholi soni, tarkibi va demografik jarayonlarni o'rganishda maxsus ma'lumotlardan foydalaniladi. Bu ma'lumotlar demografik ma'lumotlar, deb yuritiladi. Demografik ma'lumotlar quyidagicha: **hududlar bo'yicha** (dunyo, qit'a, alohida davlat, shahar, qishloq, tuman) **turli tarixiy davrlar** uchun (tarixiy, retrospektiv, joriy va prognoz), **miqyosi va milliyligi** bo'yicha (milliy, xalqaro), **olinish manbasining xususiyatiga** ko'ra (rasmiy statistik, rasmiy nashrlar, to'planlar, ilmiy tadqiqotlar, kitoblar), aholining turli **ijtimoiy guruhlar** (millatlar, ishchilar, xizmatchilar, tadbirkorlar va h.k.) bo'yicha ajratiladi.

Demografik ma'lumotlar birlamchi va ikkilamchi xaraktyerga ega-dir. Bularga aholi va demografik jarayonlarga oid nashr etilgan raqamli ma'lumotlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalari kiradi.

Birlamchi ma'lumotlar – demografik jarayonlar haqida to'plangan dastlabki statistik, jadvallar va maxsus ko'rsatkichlar.

Ikkilamchi ma'lumotlar birlamchi ma'lumotlar asosida olib borilgan ilmiy tahlil va hisob – kitoblar. Demografik jarayonlarni o'rganishda juda ko'p ma'lumotlardan foydalaniladi. Bu ma'lumotlarning asosiy manbalari quyidagilar:

- har 10 yilda, ba'zi davlatlarda har 5 yilda muntazam o'tkazilib turiladigan aholi ro'yxatlari;
- demografik jarayonlarning joriy statistik hisobi (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish, aholi migratsiyasi);
- joriy registrlar va kartotekalar;
- maxsus va tanlama tadqiqotlar.

Ko'pgina davlatlarda demografik ma'lumotlar statistika tashkilotlari tomonidan to'planib boriladi. To'plangan demografik ma'lumotlar o'rganilayotgan hududning demografik holatini o'rganish, demografik jarayonlar bilan bog'liq ijtimoiy – iqtisodiy muammolarni hal etishda, demografik prognozlarini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Demografik ma'lumotlarni aholini ro'yxatga o'tkazish yoki maxsus sotsiologik tadqiqotlar orqali to'plash uchun har bir davlat, ilmiy tashkilotlar oldindan ilmiy asoslangan dastur tuzadi va ana Shu dastur asosida ish olib boradi.

Aholini hisobga olishda to'plangan ma'lumotlarni aniqligi, to'la qamrovi va muntazamligi juda muhimdir. Masalan, O'zbekiston aholisi soni tarkibi haqida ma'lumotlar to'planganida, tug'ilgan chaqaloqlardan boshlab barcha yoshdagi aholi soni, eng kichik mahalla, qishloq, tuman, viloyat va Shaharlar aholisi, ularning ijtimoiy-demografik tarkibi haqida ma'lumotlar aniq va har bir yil, davr uchun muntazam hisoblab borilishi lozim.

Jahondagi barcha davlatlarda aholining ijtimoiy-iqtisodiy va demografik holatlari hisobga olinib, ma'lumotlar muntazam to'planib boriladi. Hozirgi davrda aholini hisobga olishning asosiy to'rt turi mavjuddir:

- aholi ro'yxati o'tkazish;
- demografik jarayonlarning doimiy ro'yxatga olish;
- tanlama va sotsiologik-demografik tadqiqotlar;
- aholining turli ro'yxatlari va registrlari.

Aholi soni ma'lum bir hudud (yer shari, qit'alar, davlat, viloyat, tuman, hudud, aholi maskani) aholisi miqdorini ifodalaydi.

O'rganilayotgan hudud yoki davlat aholisi sonining ma'lum davrdagi (2 yil, 5, 10, 15 va undan ko'p yillar) o'zgarishi aholi soni dinamikasida o'z aksini topadi. Aholi soni dinamikasi, uning jami, umumiy (mutloq) soni, o'sish koeffitsienti, aholi sonining o'sish sur'ati kabi ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Har bir hudud aholi sonini o'rganganda, yuqorida qayd etilgandek, uni doimiy (Shu hududda doimiy ro'yxatga olingan) va real (tekshirilayotgan davrda Shu hududda ma'lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik tadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni o'zgarmas –

stabil aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha "*stabilis*" so'zidan olingan bo'lib, doimiy, o'zgarmas, degan ma'noni bildiradi. Aholining asosiy kategoriyasi mavjud (nalichnye) aholidir. Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda mavjud (nalichnye) aholi sonidan foydalaniladi. Shuningdek, mavjud aholi soni aholi ro'yxatlari – orasidagi davr uchun aholi mutloq sonini o'rganishda ham qo'llaniladi.

2.2. Aholining joriy statistik hisobi

Aholi to'g'risidagi ma'lumotlarni doimiy joriy ro'yxatga olib borish aholini hisobga olishning muhim turlaridan bo'lib, bu jarayon asosan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari tomonidan bajariladi. Bu tashkilotlar tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrimlar holatlarini doimiy ravishda qayd etib, ro'yxatga olib boradilar. O'zbekistonda fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) organlari tuman, viloyat, shaharlar doirasida tashkil etilgan va ularda tug'ilganlar, o'lganlar, qayd etilgan nikohlar, ajrimlar, ularning aniq sanalari va shaxslari haqida to'la ma'lumotlar doimiy qayd etilib boriladi. Umuman demografik jarayonlarni ro'yxatga olish dasturidagi savollarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga jarayonlar manzili, sodir bo'lgan va qayd etilgan vaqti, ikkinchi guruhga esa jarayon o'tgan shaxslar haqidagi savollarni kiritiladi. Masalan, tug'ilishni ro'yxatga olishda-chaqaloqni otasi, onasining millati, yoshi, ish joyi kabi ma'lumotlar ham qayd etiladi.

Nikoh jarayonini ro'yxatga olishda ham nikohga kiruvchilarning millati, yoshi va ijtimoiy holati haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi. Ushbu ma'lumotlar asosida juda ko'p ko'rsatkichli jadvallar tayyorlanadi. Ana shunday jadvallarga tug'ilganlarni onasining millati, yoshi, otasining millati, yoshi bo'yicha taqsimlanishi, vafot etganlarning hududlar, millatlar, yosh guruhlari bo'yicha, nikoh, ajrimlarni ham ana shu, holatlar bo'yicha taqsimlanishini misol qilish mumkin.

Aholi migratsiyasi davlatlarning maxsus organlarida muntazam hisobga olib boriladi. Ularda migratsiyada ishtirok etgan shaxsni demografik va ijtimoiy holatini ifodalovchi ma'lumotlar bilan birga, kelish va ketish sabablari manzillari haqida ham ma'lumotlar qayd etiladi.

Aholini doimiy ro'yxatga olishda ishonchli va to'la ma'lumotlar bo'lishi muhimdir. Chunki, ushbu ma'lumotlar asosida har bir hududning demografik holati, rivojlanishi o'rganiladi, qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolar echimi ishlab chiqiladi. Shuning uchun har bir demografik rayonni o'z vaqtida qayd etilishi maxsus qonunlar orqali nazorat etiladi.

Tanlama sotsiologik-demografik tadqiqotlar ham aholini o'rganishda muhim manbaa bo'lib xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotlarda demografik jarayonlar va ularga ta'sir etuvchi omillar, xususiyatlari haqida aholi ro'yxati va aholini doimiy hisobga olish orqali olib bo'lmaydigan ma'lumotlar to'planadi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda demografik prognozlar uchun juda muhim bo'lgan demografik mayl (aholining demografik jarayonlarga bo'lgan munosabatlari) uning avlodlar bo'yicha xususiyatlarini ham o'rganish mumkin. Maxsus demografik tadqiqotlar sotsiologik uslubda, so'rovnomalar, suhbatlar yordamida olib boriladi.

Tug'ilish, o'lish, nikohga kirish, ajralish (nikohning bekor qilinishi), aholi migratsiyasi kabi demografik jarayonlarni sotsiologik uslub yordamida o'rganish sotsiologik-demografik tadqiqot deyiladi. Bunday tadqiqotlarda demografik jarayonlarning turli avlodlarda, ijtimoiy guruhlarda, millatlarda va hududlarda xususiyatlari va unga ta'sir etuvchi omillari mukammal o'rganiladi. Buning uchun o'rganilayotgan demografik jarayonlar va ularning omillarini aniqlashga oid savollardan maxsus so'roq varaqasi (anketa) tuziladi. Ular aholi o'rtasida suhbat o'tkazish, bevosita savol-javob yoki aholining o'ziga tarqatish yo'li bilan to'ldiriladi. Sotsiologik uslub bilan o'tkazilgan bunday tadqiqotlar demografik jarayonlarni o'rganishda, ularning xususiyatlarini to'g'ri aks ettirishda juda qulay hisoblanadi.

Demografik jarayonlarni bevosita savol-javob, suhbat usuli yordamida o'rganganda statistik ma'lumotlar ifodalay olmagan jihatlar ham yoritiladi. Sotsiologik uslub, ayniqsa, O'zbekiston kabi qadimda demografik jarayonlari muntazam statistik ro'yxatga olib borilmagan hududlar uchun yana ham qimmatlidir. Chunki, keksa avlodlar o'rtasida maxsus sotsiologik-demografik tadqiqotlar o'tkazib, qadimda demografik jarayonlar qanday bo'lganligi va ularga ta'sir etgan omillar haqida ma'lumotlar to'plab, birmuncha aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Aholini hisobga olishda yana bir muhim manba aholining alohida guruhlari haqidagi ma'lumotlar bo'lib, ular turli tashkilotlar tomonidan to'planadi. Masalan, saylovchilar ro'yxati (O'zbekistonda 18 va undan yuqori yoshdagilar saylash huquqiga ega bo'lib, ularning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati haqidagi ma'lumotlar har bir shahar, qishloq saylov okruglar tomonidan to'planadi) harbiy xizmatga loyiq aholi (erkaklarning ma'lum yoshdagilari harbiy ro'yxatga olinadi) reproduktiv yosh (15-49) dagi ayollar (maxsus tibbiy muassasalar ro'yxatida turadi) ro'yxatlari. Shuningdek, mahalla, qishloq fuqarolik kengashlarida, oilalar va oila a'zolarining soni, xo'jaliklar haqida ham ma'lumotlar yig'ib boriladi.

Aholini hisobga olish, uning kategoriyalari, ya'ni belgilari orqali amalga oshiriladi (kategoriya-grekcha so'z bo'lib, aytib berish, belgi, degan ma'noni bildiradi). Aholi belgilari ularning mazkur hududda, yoki bir ma'muriy birlikda doimiy yoki vaqtincha yashashlarida ifodalalanadi. Ushbu belgilar asosida aholi uch kategoriyaga ajratiladi: doimiy yashovchi aholi, mavjud (nalichnoe) aholi va yuridik aholi¹. Aholini o'rganishda qayd etilgan uch kategoriya barcha hududlar va davlatlar uchun umumiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Doimiy aholi – ma'lum aholi maskani yoki hududda ushbu vaqtda doimiy yashovchi asosiy aholini ifodalovchi insonlar yig'indisidir. Doimiy aholini ifodalovchi mezon vaqtlar davomida o'zgargan va davlatlar bo'yicha farq qiladi.

Mavjud (nalichnoe) aholi – aholi ro'yxati, ya'ni aholini hisobga olish davrida ushbu aholi maskani yoki hududida bo'lgan barcha insonlar yig'indisidir. Mavjud aholida uning faqat jismoniy mavjudligi emas, balki shu hududda (ishda, mehmonda, o'qishda) bo'lgan aholi ham kiritiladi.

Yuridik aholi-ushbu aholi maskanida maxsus ro'yxatdan o'tgan kishilar yig'indisidir. Yuridik aholini ifodalovchi asosiy mezon uning shu hududda yashashini ifodalovchi, ma'muriy qayd etilgan xujjatdir. Aholini ro'yxatga olish jarayonida doimiy va mavjud aholi kategoriyalari hisobga olinadi. Shuningdek, aholi ro'yxati davomida har bir aholi yashash joylaridagi doimiy aholi, vaqtincha ketganlar va vaqtincha

¹ Демографический энциклопедический словарь.- М., 1985, стр.182.

kelganlar hisobga olinadi. Doimiy yashovchi va vaqtincha ketganlar yig'indisi doimiy aholini, doimiy yashovchi aholi va vaqtincha kelganlar yig'indisi mavjud aholini ifodalaydi.

Umuman doimiy va mavjud aholi sonida katta farq bo'lmaydi. Ushbu farq aholi maskanlarining ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatlari bilan bog'liq. Aksariyat hollarda yirik shaharlarda, aholining dam olish hududlarida mavjud aholi soni doimiy aholi sonidan ko'proq bo'ladi. Ba'zi qishloq hududlarida esa aksincha, doimiy aholi soni mavjud aholi sonidan yuqoridir. Masalan, O'zbekiston shaharlarida istiqomat etayotgan doimiy aholi soni 2003 yili 9340,7 ming kishini, mavjud aholi soni esa 9410,7 ming kishini tashkil etgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik ma'lumotlar va ularning ilmiy, amaliy ahamiyati qanday?
2. Aholi haqidagi ma'lumotlar manbalari qanday turlarga bo'linadi?
3. Aholi ro'yxati maqsadi va mohiyati nimalardan iborat?
4. Aholi ro'yxati dasturi, o'tkazish uslublari va tamoillari.
5. Muntazam ravishda aholi ro'yxati o'tkazish qachondan boshlangan?
6. Qadimgi va hozirgi aholi ro'yxatlari va ularning farqlari.
7. O'zbekistonda o'tkazilgan aholi ro'yxatlari.
8. Tanlama tadqiqotlar nima?
9. O'zbekistonda o'tkazilgan tanlama tadqiqotlarning maqsadi nimalardan iborat?
10. Mavjud va doimiy aholi tushunchalariga ta'rif bering.

3-MAVZU. DUNYO AHOLISI SONI VA UNING DINAMIKASI

Reja:

3.1. Aholi soni dinamikasining ijtimoiy - geografik xususiyatlari

3.2. Aholi soni dinamikasining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari

3.1. Aholi soni dinamikasining ijtimoiy - geografik xususiyatlari

Aholi deganda—ma'lum hududda yashaydigan kishilar guruhi tushuniladi. Aholining mutloq soni—biron-bir hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma'lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Aholi soni va tarkibida sodir bo'lgan barcha o'zgarishlar iqtisodiyotning rivojlanishiga, umuman jamiyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir etadi. Har bir hududning, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aholi sonining ortib yoki kamayib borishi, aholining umumiy tarkibida mehnat yoshidagi aholi guruhining salmog'i, ularning demografik va sifatiy shakllanib borishi, Shuningdek, bolalar va mehnat yoshidan yuqori bo'lgan qariyalar salmog'i ham juda muhimdir.

Har bir davlat aholisining soni va yosh-jinsiy tarkibidagi mutanosiblik, uning rivojlanish istiqboli dasturlarini ishlab chiqishda asosiy omil, zamin hisoblanadi. Ana shu nuqtai - nazardan dunyo va uning alohida hududlari, davlatlari, xalqlari bo'yicha aholi soni va tarkibini yuqorida qayd etilganidek juda qadimdan boshlab hisobga olib kelinadi. Aholi soni va tarkibini hisobga olish uslublari, dasturlari, texnikalari jamiyat rivojlanishiga monand doimo rivojlanib, takomillashib keldi. Aholini hisobga olishda, uning umumiy soni, yosh-jinsiy tarkibi bilan bir qatorda oilaviy tarkibi, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajrim kabi demografik jarayonlar, aholi migratsiyasi haqida ham ma'lumotlar to'planib boriladi.

Hozirgi dunyoda insonlarning kelib chiqishi to'g'risida turli qarashlar, fikrlar bo'lsada, ammo yer shari kartasida insonning paydo bo'lishi vaqti va bu qayerda ro'y berganligi to'g'risida yagona fikr mavjud emas. Aholi sonining past sur'atda o'sishiga sabab odamlar o'rtasida o'limning ko'pligi, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi darajasining sustligi,

insonlarning tabiiy muhitga bog'liqligi bo'lgan. O'sha davrlarda o'limning yuqoriligi va umr ko'rish davrining qisqaligi yer shari aholisi soni ko'payishini ta'minlamadi. Dastlabki inson ajdodlarining paydo bo'lishi haqida turlicha nazariyalar yaratilgan. Biologlar A.I.Oparin nazariyasiga asoslangan holda hayotning paydo bo'lishini suvga, okeanlarga bog'laydilar. Geologlardan esa akademik V.I.Vernadskiy qarashlariga asoslanib, yer yuzida hayot hamisha bo'lgan yoki ular yer elementlari bilan birga sodir bo'lganligini e'tirof etadilar. Shuningdek, yer kurrasida hayot va insonning paydo bo'lishini ilohiy va kosmik kuchlarga bog'lovchi qarashlar ham keyingi davr manbalarida uchramoqda.

Ko'pchilik antropolog olimlar fikricha sayyoramizda bundan 5-7 million yil avval insonning dastlabki ajdodlari (avstralopetiklar) Afrika va Osiyoning tropik va ekvatorial zonalarida yashaganlar. Keyinchalik 2-3 million yil ilgari avstralopetiklardan eng qadimgi insonlar – arxatroplar shakllangan va ular Sharqiy Afrikada istiqomat etganlar. Bundan 600-700 ming yil muqaddam insonning eng qadimgi ajdodi bo'lgan arxantropalar paleantropplarga, pitekantropplarga va neandertallarga aylanganlar va Janubi-Sharqiy hamda Janubi-G'arbiy Osiyoga tarqalganlar. Nihoyat, bundan taxminan 40-50 ming yil ilgari insonning ongli (Homo Sapines) ajdodi shakllangan. Ongli insonning paydo bo'lishi mezolit davriga to'g'ri keladi.

Eramizning boshlarida yer shari aholisining soni 200-250 mln., kishi atrofida edi. Yuqorida qayd etilganidaek, aholining asosiy qismi Rim imperiyasi, Xitoy va Hindistonda joylashgan. Aholi soni haqidagi ma'lumotlarga ko'ra, eramizdan oldingi davrda yer sharida bor yo'g'i bir necha yuz ming kishi, bir muncha aniqroq ma'lumotlar bo'yicha esa, eramizdan 7 ming yil oldin yer sharida 10 millionga yaqin aholi yashagan ekan va ular har 1000 yilda taxminan 10-20 % dan ko'payib borgan xolos. Aholini bunday sekin ko'payishi aholi o'rtasida o'lim hollarining yuqoriligi bilan izohlanadi. Ushbu davrda aholi o'rtasida o'limning umumiy koeffitsienti 50 % va undan yuqori bo'lgan, boshqacha qilib aytganda, har 1000 aholidan 50 tasi hayotdan ko'z yumgan. Ayniqsa, bolalar o'limi yuqori bo'lgan. Aholi ochlikdan, kasalliklardan va qabilalararo bo'lib turgan to'qnashuvlardan ko'proq halok bo'lgan. Aholining o'rtacha umr ko'rish 20 yildan oshmagan.

Aholi sonining ko'payib borishida jamiyatda ishlab chiqarishning mukammalashib borishi, sodir bo'lgan mehnat taqsimotlari, ya'ni chorvachilik va dehqonchilikning rivojlanishi alohida omil hisoblanadi. Eramizdan 7-8 ming yil oldin Yaqin Sharq hududlarida juda ko'p qabilalar ovchilikdan, chorvachilikka, dehqonchilik qilishga o'ta boshladilar. Xo'jalik yuritishdagi yangi sharoit qabilalardagi aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashni yaxshiladi, oziq-ovqat zahiralari yaratildi. Natijada, aholining o'lim hollari nisbatan kamaydi, lekin turli epidemiyalar, xo'jaliklar orasida mavjud urushlar tufayli o'lim hamon yuqori edi.

Xo'jalik yuritishning yangi formasi sababli, qabilalarning bir joydan ikkinchi joyga muntazam ko'chib yurishi bir muncha barham topdi. Qabilalar dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishi natijasida o'troq hayotga o'ta boshladilar. Bu hol esa ayollar ahvolidan bir oz yaxshilanib, tug'ilishning ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Tug'ilishning ko'tarilishi esa dunyo aholisi sonining ko'payib borishiga olib keldi. Ushbu davrda erta nikohlar va ko'pbolalilik deyarli barcha aholiga xos bo'lgan. Lekin sinfiy jamiyatning paydo bo'lishi bilan tug'ilishga salbiy ta'sir etuvchi ba'zi omillar ham shakllana boshladi. Masalan, quldorlik davrida qullar, askarlar aholining takror barpo bo'lishi jarayonida ishtirok etmasdilar. Shuningdek, ba'zi diniy qarashlar, masalan, buddizm, inson ruhini gunohlardan qutqarish maqsadida, nikohsizlik va farzandsizlik holatlarini qo'llab quvvatlardi.

Ishlab chiqarish kuchlarining yanada takomillashuvi aholi o'rtasida sinflar va davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi. Jamiyat asta-sekin ibtidoiy tuzumdan quldorlik davriga (sinfiy jamiyatga) o'tdi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti rivojlana boshladi. Jamiyat taraqqiyotidagi bu o'zgarishlar aholining ibtidoiy tuzum davriga nisbatan ancha tez edi. Buning asosiy sababi – tug'ilishning yuqoriligidir. Tug'ilishning yuqoriligi esa, o'z navbatida, ayollarning erta nikohga kirishi, tug'ilishning cheklanmaganligi hamda ko'pbolalikni xalq, davlat va din tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bilan bog'liq edi. Ammo shunga qaramasdan, quldorlik tuzumi davrida aholi o'rtasida o'lim hollari ancha yuqori bo'lgan. Sababi, ko'pgina qishloq va shaharlarda aholining juda zich

joylashuvi va gigiena-sanitariya sharoitlarning yo'qligi tufayli, yuqumli kasalliklarning keng tarqalganligidir.

Aholi o'rtasida madaniyatning rivojlanishi, qadimiy sivilizatsiya markazlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu madaniyat markazlari yer kurrasining sug'oriladigan hududlarida (Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy va boshqa hududlar) shakllandilar. Qadimgi Misrda fir'avnlr davrida 7 million aholi yashagan, deb taxmin etiladi. Dunyo hududlarida umumiy aholi soni eramizdan avvalgi 5 ming yillikda 30 million atrofida bo'lgan. Ana shu davrda yer yuzida aholi joylashuvining hozirgi areallari paydo bo'lgan.

Insonlarning yashash uchun kurashi borib-borib, jamiyat taraqqiyotida ijobiy (progressiv) o'zgarishlarga olib keldi. Ishlab chiqarish kuchlari rivojlana borib, kishilar dastlab chorvachilik, keyinroq esa dehqonchilik bilan shug'ullanishga o'tdilar, ochlikka, kasalliklarga qarshi kurash boshladilar. Endi ular mehnat qilib, moddiy mahsulotlar yarata-dilar. Hunarmandchilik, savdo rivojlandi va shaharlar paydo bo'la bosh-ladi. Inson hayotidagi bu ijobiy o'zgarishlar ularning hayot sharoitini yaxshiladi.

Sinfy jamiyatning shakllanishi, dunyo hududlaridagi ijti-moiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishidagi farqlar, aholi takror barpo bo'lish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ba'zi hududlar-da yoppasiga tarqalgan epidemiyalar va urushlar oqibatida, aho-li o'rtasida o'lim nihoyatda yuqori bo'lgan, qishloqlar aholisiz qolgan. Ushbu davr uchun aholi takror barpo bo'lishida ibtidoiy jamiyatdagidek, umumiy bir xususiyat – tug'ilishning yuqoriligi saqlanib qolgan edi. Quldorlik tuzumidagidek, ko'pbolalilik na-faqat, urf-odatlar, balki davlat siyosati, din, ayniqsa, islom va in-duizm tomonidan ham qo'llab quvvatlanar edi.

Insoniyat taraqqiyoti tarixidagi dastlabki "Madaniy-texnik revolyu-siya" ishlab chiqarish kuchlarining yanada rivojlanishiga sabab bo'ldi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish rivojlandi. Bu hol esa o'z navbatida, dunyo aholisi sonining ko'payishiga olib keldi.

3.2. Aholi soni dinamikasining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari

Aholining umumiy mutloq (absolyut) soni – ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning ma'lum vaqtdagi miqdoriy ifodasidir. Aholi ro'yxatlari yordamida aholi mutloq sonini o'zgarishini aniq ifodalash mumkin. Aholi mutloq sonidagi o'zgarishlarda aholi soni muntazam ko'payib borsa ijobiy, agar aholi soni kamaysa salbiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Aholining mutloq soni uning tabiiy va mexanik harakatlari asosida doimo o'zgarib turadi. Tabiiy ko'payishda demografik jarayonlardan tug'ilish va o'lim jarayonlari muhim o'rin tutadi. Masalan, O'zbekistonda aholi soni dinamikasi 1926–2018-yillar davomida muntazam ko'payib kelgan. Demak, aholi soni dinamikasi ijobiy xususiyatga ega bo'lgan, lekin ikkinchi jahon urushi (1941–1945 – yillarda) davrida aholi soni bir muncha kamaygan va aholi soni dinamikasida salbiy xolat kuzatilgan.

Aholi geografiyasida aholining mutloq soni asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir sanadagi aholi soni haqida ma'lumot beradi. Statistik manbalarda aholining mutloq soni ma'lum bir sanaga (1-yanvar, 1-iyul, yoki 31-dekabr) keltiriladi. Masalan, O'zbekiston aholisi 1991-yil 1-yanvarda 20,7 million, 2018-yil 1-yanvarda esa 32,7 million kishini tashkil etgan.

Aholi mutloq sonidagi o'zgarishlar mutloq ko'payish orqali aniqlanadi. Aholining mutloq ko'payishini aniqlashda esa quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta S = S_1 - S_0$$

Δt – mutloq ko'payish.

S_0 – o'rganilayotgan davr boshidagi aholi.

S_1 – o'rganilayotgan davr oxiridagi aholi. (Medkov V.M. Demografiya. - M., 2004, s. 98). Masalan, O'zbekiston aholisini 1991 – 2009 – yillardagi mutloq o'sishini yuqorida qayd etilgan formula yordamida aniqlaymiz.

R-1991–20,7 million;

R-2018 – 32,7 million;

Δ -1991-2009=32,7-20,7=12,0 million. Demak, 1991–2018-yillarda

O'zbekiston aholisining o'sishi 12,0 million kishiga teng bo'lgan yoki qayd etilgan davrda respublika aholisi mutloq 12,0 million kishiga ko'paygan. Ma'lumki, davlat yoki hudud aholisi tug'ilganlar va immigrantrlarning kelishi hisobiga ko'payadi, o'lim va emigrantlarning kyetishi hisobiga esa kamayadi.

Aholi umumiy mutloq sonini topishda 4 ta asosiy ko'rsatkichi ishtirok etadi, bular:

- 1) tug'ilganlar soni;
- 2) o'lganlar soni;
- 3) immigrantrlar soni;

4)emigrantlar soni. Aholi sonidagi o'zgarishlarni o'rganishda "balans" tushunchasidan ham foydalaniladi. Tug'ilganlar va o'lganlar balansi – aholining tabiiy o'sishidir (ma'lum davrdagi tug'ilganlar va o'lganlar soni farqi). Immigrantlar va emigrantlar balansi – aholining mexanik o'sishidir.

Agar aholi soni tashqi migratsiya hisobiga ko'paymaydigan bo'lsa – bu mamlakat aholisi "*yopiq aholi*" deyiladi, aksincha, tashqi migratsiyaning mavjudligi tufayli, aholi soni ko'payib borsa, bunday mamlakat aholisi "*ochiq aholi*" deyiladi. Aholining tabiiy o'sishi va migratsiya qoldig'i ma'lum davrdagi aholi soni o'zgarishi komponentlaridir. Aholi mutloq soni xaqidagi eng aniq ma'lumotlar aholi ro'yxati o'tkazish orqali olinadi.

Aholi ro'yxati oralig'idagi aholi sonini aniqlashda esa demografik balans usulidan foydalaniladi. Mazkur usul demografik balans tenglamasida o'z ifodasini topgan:

$$S_1 = S_0 + (N - M) + (P - V)$$

- S_0 – aholi soni (o'rganilayotgan davr boshi)
 N – o'rganilayotgan davrdagi tug'ilganlar soni
 M – o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni
 P – kelganlar (immigrantlar) soni
 V – ketganlar (emigrantlar) soni.

O'zbekiston aholisining 2001-yil 1-yanvardagi mutloq sonini yuqorida keltirilgan tenglama yordamida aniqlaymiz. 2000-yil 1-yanvarda (S_0)

Respublikada mavjud aholi soni 24582,8 kishini tashkil etgan. 2000-yil 1-yanvardan 31-dekabrgacha bo'lgan davrda 527580 ta chaqaloq (N) tug'ilgan, 135598 nafar kishi hayotdan ko'z yumgan (M). Ana shu davrda Respublikaga kelganlar (P) soni 145880 kishini, respublikadan ketganlar (V) soni esa 212472 kishini tashkil etgan. Demak,

$$S_{o(2001)} = 24582,8 + (547580 - 135598) + (145880 - 212472) = 24908,2;$$

$$S_{o(2001)} = 24908,2^1$$

Aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarni mutloq ko'rsatkichlarda aniqlashning o'ziga xos kamchiliklari mavjud. O'rganilayotgan davr qancha uzoq bo'lsa, aholi sonidagi o'zgarishlarning aniqlik darajasi kamayadi. Shuningdek, o'rtadagi davrlarning xususiyatlari to'la ochilmay qoladi. Bu borada aholi sonidagi o'zgarishlarni nisbiy ko'rsatkichlar orqali aniqlash maqsadga muvofiqdir. Bunda o'rganilayotgan davr bir nechta kichik-kichik davrlarga bo'lib, ulardagi aholi o'sishi nisbiy aniqlanadi. Aholi soni dinamikasini ilmiy tadbiq etishda aholining davriy va o'rtacha yillik o'sish koeffitsientlari ham xizmat qiladi.

Aholining davriy o'sishi koeffitsientlari: Aholining ma'lum bir davrda o'sishini aniqlashda eng oddiy usul o'rganilayotgan davrning boshidagi aholi soniga nisbatan, o'rganilayotgan davrning oxiridagi aholi sonini necha foiz oshganini aniqlashdir.

$$K_{o'sish} = \frac{S_1}{S_0} \times 100\%$$

$K_{o'sish}$ - aholining o'sish sur'ati;

S_1 - aholining yil oxiridagi soni;

S_0 - aholining yil boshidagi soni. Masalan: O'zbekiston aholisi 01.01.1989 yilda 19,905 ming kishini tashkil etgan. 01.01.2000 yilda esa - 24583 ming kishiga etdi. Ushbu holda 1989-2000 yillardagi aholining o'sish koeffitsienti 123,5 % ga tengdir.

¹ Демографический ежегодник Узбекистана 2002. -Ташкент – 2003, 27, 94 va 276 betlar malumotlari asosida hisoblandi.

$$\left(K_{o'sish}^{1989-2000} = \frac{24583}{19905} \times 100\% = 123,5\% \right)$$

Ikkinchi usuli o'rganilayotgan davrdagi aholi sonining mutloq o'sish sonini o'rganilayotgan davr boshidagi aholi soniga nisbati bilan aniqlanadi.

Aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati va o'sish koeffitsientlari: Turli davrlardagi aholi o'sishi sur'atini taqqoslash uchun aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati va o'sish koeffitsientlaridan foydalaniladi. Buning uchun o'rganilayotgan davrdagi aholini umumiy o'sishi aniqlanib logarifmlar yordamida tuzilgan maxsus o'sish va kamayish jadvali (Ayrapetov) asosida o'rtacha yillik o'sish sur'ati va o'sish koeffitsientlari orqali aniqlanadi. Bundan tashqari, aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'atini topishda maxsus formulalar yordamida ham topish mumkin. Jumladan,

$$K_{O'rtacha\ yili} = \frac{S_1 - S_0}{S_0} \times 100\% = \dots = \dots,5\%$$

$K_{ko'payish\ sur'ati}$ - aholining o'rtacha yillik ko'payish sur'ati;

R_1 - aholining yil oxiridagi soni;

R_0 - aholining yil boshidagi soni.

$$K_{ko'payishi} = \frac{S_1 - S_0}{S_0} \times 100\% = \frac{24583 - 19905}{19905} = 23,5\%$$

Masalan, 1989-2000 yillarda ya'ni 11 yilda aholining davriy o'sish koeffitsienti 123,5 foizni tashkil etgan. Aholining o'rtacha yillik o'sish va kamayishi jadvalidan 11 yil uchun 123,5 foiz o'sganligini ko'ramiz. 11 yilda O'zbekiston aholisining ko'payish sur'ati 23,5 foizni, o'rtacha yillik ko'payish sur'ati esa 11,7 foizni tashkil etadi. Bular aholi sini dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlaridini ifodalaydi. Aholi dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlari uning rivojlanish intensivligini belgilaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi soni nimani anglatadi?
2. Aholi sonining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?
3. XIX-asr o'rtalarida yer shari aholisining o'sish sur'atlari?
4. Aholining o'sish sur'atlariga ta'sir etuvchi omillarni baholang?
5. Aholining o'sish dinamikasi nima?
6. Qaysi davlatlar aholisini o'sish sur'atlari juda ham past?
7. O'sish sur'atlari o'ta yuqori bo'lgan davlatlarga misollar keltiring?
8. Aholi soni shiddat bilan o'sib borayotgan davlatlarni sanab bering.
9. Aholining absolyut o'sish ko'rsatkichlarini tushuntiring.
10. Aholi dinamikasi deganda nimani tushunasiz?

4 - MAVZU: AHOLI TABIIY HARAKATI VA UNING DUNYO MIQYOSIDA GEOGRAFIK TAFOVUTLARI

Reja:

4.1. Dunyo aholisi tabiiy harakati va uning geografik xususiyatlari

4.2. Tug'ilish jarayonining mintaqaviy jihatlari

4.3. Aholi o'limi, sabablar, omillar va geografik qonuniyatlar

4.1. Dunyo aholisi tabiiy harakati va uning geografik xususiyatlari

Demografik vaziyat ma'lum davrdagi ma'lum hududning demografik holati bo'lib, u aholining soni, tarkibi va demografik jarayonlari asosida yuzaga keladi. Aholi geografiyasi va demografik tadqiqotlarda aholi soni eng asosiy ko'rsatkichdir. Yuqorida qayd etilganidek aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlarni tahlil etganda uning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Aholi sonining juda yuqori sur'at bilan ko'payib, yoki kamayib kyetishi demografik vaziyatni keskin o'zgarishiga olib keladi. Demografik vaziyatning shakllanishida aholining sotsial, yosh, jinsiy va oilaviy tarkibi, muhim omil hisoblanadi. Jinsiy mutanosiblik, aholi tarkibida reproduktiv yoshdagi aholi, yoshlar salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish jarayonlariga ijobiy ta'sir etib, aholi sonining muntazam ko'payib borishini ta'minlaydi. Aksincha, aholi tarkibida qariyalar salmog'ining yuqoriligi demografik vaziyatga o'ziga hos ta'sir etadi. Bunday vaziyatda aholi tabiiy o'sishi kamayib, mehnat resurslari shakllanishi sustlashadi va h.k.

Demografik vaziyatni yuzaga kelishida demografik jarayonlar alohida ahamiyatga egadir. Demografik jarayonlar-insonlarning hayotida ularning avlodlarini almashuvi bilan bog'liq bo'lgan voqealarning kechishidir. Asosiy – demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish (nikohning bekor etilishi yoki tugatilishi) kiradi.

Demografik jarayonlar o'z mohiyatiga ko'ra ikki xil xususiyatga egadirlar. Birinchisi, tug'ilish va nikoh bo'lib, bu jarayonlar avlodlar almashinuvida, inson naslini davom yetishida, aholi sonining ko'payib borishini ta'minlovchi-ijobiy xususiyatga ega bo'lgan to'ldiruvchi

omillardir. O'lim va ajralish esa aksincha, aholi sonini qisqarishiga olib keluvchi, avlodlar almashinuviga salbiy ta'sir etuvchi-kamaytiruvchi omillar hisoblanadi.

Demografik jarayonlar ta'sirida aholida har kuni, har soatda turli demografik hodisalar sodir bo'ladi: ko'plab chaqaloqlar tug'iladi, aholining ma'lum qismi hayotdan ko'z yumadi, qator nikohlar qayd etilib, yangi oilalar tashkil topadi, ba'zi nikohlar esa buziladi, ajralishlar, aholini bir qismi ko'chib ketse, yana bir qismi esa ko'chib keladi. Shunday qilib, demografik tarkib yildan-yilga o'zgarib turadi. Bunday jarayonlar bir qaraganda, oddiy bo'lishi muqarrar jarayonlardek ko'rinadi, lekin mazkur jarayonlarning so-dir bo'lishi juda ko'p sotsial-iqtisodiy omillar bilan bog'liqdir.

Ana shu omillarni demografik jarayonlarga ta'siri, ta'sir mexanizmi vaqtlar davomida jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'zgarib turadi. Natijada, demografik jarayonlar ham miqdor ham sifat jihatidan har bir davrda, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada turlicha kechadi. Shu bois demografik jarayonlarni o'rganishda avvalo: 1) alohida demografik jarayonlar, umuman aholi takror barpo bo'lishi xususiyatlarini o'zgari-shida qanday qonuniyatlar mavjud; 2) alohida davrlar formatsiyalar de-mografik jarayonlarining shakllanishida, aholi takror barpo bo'lishining sifatiiy xususiyatlarida qanday omillar asos bo'lgan? kabi savollarga javob berish lozimdir. Mazkur savollarning javobi esa demografik tahlil yordamida aniqlanadi.

Demografik tahlilning asosiy vazifasi eng avvalo, demografik jara-yonlar aholi takror barpo bo'lishi rivojlanishining barcha sifatiiy qonuni-yatlarini, sotsial-iqtisodiy shart-sharoitlarini, ma'lum davrda yoki ijti-moiy-iqtisodiy bosqichda demografik jarayonlarga ta'sir etgan omillar tizimini aniqlashdan iboratdir. Demografik tahlilda demografik jarayon-larning mutloq (miqdoriy ifodasi) va nisbiy (demografik koeffisientlar) ko'rsatkichlaridan, demografik statistika, kartografik va demografik uslublardan foydalaniladi.

BMT tomonidan 1992-yili Rio-de-Janeyroda o'tkazilgan xalqaro konfyerensiyada demografik muammoni hal etish har bir davlatning barqaror rivojlanish dasturining asosiy qismi bo'lishi kerakligi ta'kid-langan. Har bir davlat ichki imkoniyatidan kelib chiqib, o'sib borayot-

gan aholisini boqishi, hayoti uchun zarur shart-sharoit yaratishda o'zi-ning demografik siyosatini, maqsadi va vazifalarini belgilab olishi zarur.

Bugungi kunda Yevropa davlatlarida oiladagi farzandlar soni demografik mezondan (2,5 ta bola) ancha past bo'lib, ular "demografik inqiroz" holatidadurlar. Yevropa bo'yicha 2017 yilda tug'ilishning umumiy koeffitsienti (1000 aholiga nisbatan tug'ilganlar soni) ham 11 promilleni, o'limning umumiy koeffitsienti (1000 aholigi nisbatan o'lganlar soni) ham 11 promilleni tashkil etib, aholining tabiiy o'sishi 0,0 ga teng bo'lgan. Qator davlatlarda esa o'lganlar soni tug'ilganlardan yuqori bo'lib, aholi sonini kamayishi, ya'ni aholining qisqargan takror barpo bo'lishi kuzatilmoqda. Bunday davlatlarga Shimoliy Yevropadagi Latviya, Litva, G'arbiy Yevropadagi Germaniya, Sharqiy Yevropadagi Belarussiya, Bolgariya, Vengriya, Moldaviya, Ruminiya, Rossiya, Ukraina, Janubiy Yevropadagi Xorvatiya, Serbiya kabi davlatlar kiradi. Bugungi kunda demografik inqirozning eng yuqori holati Rossiya davlatida kuzatilmoqda. 2017 yil Rossiya tug'ilish 13; o'lim 13; aholining tabiiy o'sishi -0,0 promilleni tashkil etgan (4.1-jadvalga qarang).

4.1-jadval

Dunyo aholisi tabiiy harakatining ko'rsatkichlari (har 1000 aholiga nisbatan, 2017 yil.)

Mintaqalar	Tug'ilish	o'lim	Tabiiy ko'payish	Mexanik ko'payish
<i>Butun dunyo</i>	20	8	12	0
Afrika	35	9	26	-1
Amerika	15	7	8	1
Osiyo	18	7	11	0
Avstraliya va Okeaniya	18	7	11	4
Yevropa	11	11	0,0	2
Rossiya	13	13	0,0	2
<i>O'zbekiston</i>	23	5	18	-1

Manba: Population Reference Bureau. 2017. World Population Data Sheet.

Aholi tabiiy o'sishining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari mavjuddir. Aholi tabiiy o'sishining mutloq ko'rsatkichi tug'ilganlar va o'lganlar sonidagi farqda ifodalanadi:

1. $\Delta P_{tab} = N - M$

N – ma'lum davrdagi tug'ilganlar soni;

M – ma'lum davrdagi o'lganlar soni. Masalan, O'zbekiston Respublikasida aholi tabiiy o'sishini 2017 yil uchun yuqorida keltilgan formula yordamida aniqlaymiz:

$N_{2007} - 608,9$ ming,

$M_{2007} - 137,4$ ming,

$\Delta P_{2007} = 608,9 - 137,4 = 471,5$ ming. Demak, O'zbekiston aholisi 2017 yilda tabiiy harakat asosida 471,5 mingga ko'paygan. Aholining mutloq tabiiy o'sishi 471,5 ming kishini tashkil etgan.

$$K_{2007} = \frac{\Delta P_{tab}}{P} * 1000 = 17,5 \quad K_{2007} = 17,5 \text{‰}^1,$$

Aholi tabiiy o'sishini dunyo hududlari, davlatlari, alohida viloyat, tumanlari bo'yicha taqqoslashda uning nisbiy ko'rsatkichidan foydalaniladi. Mutloq ko'rsatkich asosida, hududlarni taqqoslab bo'lmaydi, chunki har bir hudud aholisining soni turlicha bo'lib, ulardagi tug'ilganlar, o'lganlar soni ham aholi umumiy soniga bog'liq bo'ladi. Aholi tabiiy o'sishining nisbiy ko'rsatkichi aholi tabiiy o'sish koeffitsienti (K) orqali aniqlanadi.

$$2. K = \frac{\Delta P_{tab}}{P} * 1000$$

ΔP_{tab} – aholi tabiiy o'sishining mutloq miqdoridagi ifodasi;

¹ Demografik jarayonlarni 1000 aholiga nisbatan aniqlaganda olingan natija yoniga quyidagi belgi – “‰” qo'yiladi yoki “promille” so'zi yoziladi. “Promille” – mingdan biri degan ma'noni anglatadi.

P – ma'lum davrdagi aholinig o'rtacha soni¹;

T – davr, sana ifodasi. Mazkur formula yordamida O'zbekistonda 2017 yilda aholi tabiiy o'sishi koeffitsientini aniqlaymiz. 2017 yil O'zbekistonda aholining tabiiy o'sishi (ΔP_{tab}) 471,5 ming kishini, aholining o'rtacha soni esa (R_{2007}) 26867 ming kishini tashkil etgan.

$$K_{2007} = \frac{471,5}{26867} * 1000 = 17,5 \quad K_{2007} = 17,5 \text{ ‰}^2,$$

demak, 2007 yil O'zbekistonda har 1000 kishi hisobiga tabiiy o'sish koeffitsienti 17,5 kishiga teng bo'lgan.

Biologik hodisa hisoblanmish tug'ilish va o'lim asosiy aholi takror barpo bo'lishidagi ko'rsatkich ekanligini yuqorida aytib o'tgandik. Bu ko'rsatkichlar miqdoriy jihatdan 1000 kishiga hisoblanadi va promille-da ifodalanadi.

4.2. Tug'ilish jarayonining mintaqaviy jihatlari

Tug'ilish-ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. Tug'ilish-biologik jarayon, lekin u, ijtimoiy-iqtisodiy muhit ta'sirida o'zgarib boradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o'zgarishlar tug'ilish darajasini belgilaydi.

Tug'ilishning biologik asosi insonning pushtiligi, (plodovitos) nasl qoldirish, avlod qoldirish qobiliyatidir. Erkak bilan ayol, nikoh juftlarining farzand ko'rishga bo'lgan biologik qobiliyati pushtlilik, deb ataladi va bu tushuncha demografiyada ko'proq ayollarga nisbatan qo'llanilib, har bir ayolning farzand ko'rish davridagi (o'rtacha 15-49 yosh) jami homiladorligi bilan belgilanadi. Pushtlilik erkak va ayolning biologik xususiyatlariga, salomatligiga bog'liqdir. Ilmiy manbalarda qayd etili-

¹ O'rtacha aholi sonini aniqlash o'rganilayotgan yil va keyingi yil aholisi qo'shilib, ikkiga bo'linadi.
$$P_{2007} = \frac{P_{2007} + P_{2008}}{2}$$

² Demografik jarayonlarni 1000 aholiga nisbatan aniqlaganda olingan natija yoniga quyidagi belgi – “‰” qo'yiladi yoki “promille” so'zi yoziladi. “Promille” – mingdan biri degan ma'noni anglatadi.

shicha, sog'lom ayollar farzand ko'rish davrida eng ko'pi 35 tagacha homilador bo'lishi (egizaklar ham bitta homiladorlik hisoblanadi) mumkin ekan. Lekin har bir ayol o'rtacha 10-12 ta tirik farzand ko'rishi, 10-15 marta homilador bo'lishi (o'lik tug'ilishi, bola tashlash holatlari bilan birga) mumkin.

Tug'ilish-tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo'lib, u insonlarning reproduktiv mayli, ya'ni farzand ko'rishga bo'lgan munosabati bilan bog'liqdir. Reproktiv mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Natijada, inson o'z pushtiligidan, ya'ni bola ko'rishga bo'lgan biologik imkoniyatidan to'la foydalanmaydi. O'zining bolani tarbiyalab voyaga etkazish uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, farzand ko'rishga harakat qiladi, ya'ni farzandlar tug'ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Aholining tabiiy ko'payish jarayonida tug'ilish alohida o'ringa ega bo'lib, unga tabiiy-biologik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ta'lim darajasi kabi omillari ta'sir ko'rsatadi. Masalan, aholining bolog'at yoshiga tez yetishi va reproduktivligiga (tug'ish imkoniyatining uzoqligi) mamlakatlarning iqlim xususiyatlari, tabiiy-biologik omil sifatida qaralsa, demografik omillarga esa, aholining jins, yosh bo'yicha tarkibi qaraladi. Aholining farovonligi, madaniy va ta'lim darajasi ham mamlakat aholisining tug'ilish ko'rsatkichlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tug'ilishning ko'p yoki kam bo'lishi har qanday davlatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyot darajasi bilan bog'liqdir.

Tug'ilish – demografik jarayonlardan biri bo'lib, u ham qator ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy omillar ta'sirida rivojlanadi. Shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muhit tug'ilish darajasini belgilaydi. Biologik jarayon bo'lmish tug'ilish jarayoni ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq. Bularga ayollarning jamiyatdagi mavqe'i, bandligi, bolalar o'limi, moddiy shart-sharoiti, davlatning demografik siyosati, aholining tarkibi va hokazolar kiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida aholining yashash sharoiti, aholi tug'ilish darajasida geografik farqlarni yaqqol ifodalaydi.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib aksariyat rivojlangan davlatlarda industrlashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillardan yana biri, bu ayollarning jamiyatdagi o'rni. Ayniqsa, ayollarning bilim darajasi va ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok yetishi tug'ilishga, oiladagi farzandlar soniga ta'sir etadi. Oilada faqat farzand tarbiyasi va uy ishlari bilan band bo'lgan ayolga nisbatan ma'lumotli, biron bir sohada ishlaydigan ayolda farzandlar kam bo'ladi. Chunki, bu ayollar kechroq turmush quradi, ularning bilim, madaniyat darajasi, qiziqishlari ko'p bolalikni inkor etadi.

Yuqorida misol keltirilgan rivojlangan Yevropa davlatlari aholisi jinsiy tarkibida ayollarning 45-50 foizi xalq xo'jaligida band. Osiyo, Afrika davlatlarida esa bu raqam juda kichik. Afrikada ayollarning atigi 5 foizi ishlab chiqarishda qatnashadi. Ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarida ishtirok yetishi, nafaqat, davlatlar balki, ularning hududiy tarkibida ham bir-biridan keskin farq qiladi. Shu boisda, shahar aholisi va qishloq aholisi o'rtasida tug'ilish darajasi bir xil bo'lmaydi.

Turli makon va zamonlarda hamisha qishloq aholisi o'rtasida shahar aholisiga nisbatan tug'ilish darajasi yuqori bo'lib kelgan. Manbalarda ko'rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug'ilish darajasi 30-40 foizdan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o'sib boradi. Natijada, urbanizatsiya jaryoni tug'ilishga asta-sekinlik bilan o'z ta'sirini o'tkazadi. 1970 yili respublikamiz shahar aholisining tug'ilish ko'rsatkichi har 1000 kishiga 26,7 ‰ ni, qishloq aholisida esa 37,5 ‰ ni tashkil etgan. 1990 yilga kelib shahar aholisi miqdori 2 martaga oshdi, tug'ilish koeffitsienti 0,7 ‰ ga kamayganligi kuzatiladi.

2004 yilda tug'ilish darajasi, nafaqat shahar aholisida, umuman mamlakat doirasida ham pasaydi. Shahar aholisi miqdori tobora o'sishda davom etmoqda. Shahar aholisi tug'ilish jarayonida bu yerdagi aholining tarkibi, migratsiyasi ham muhim rol o'ynaydi.

Respublikamiz aholisi tug'ilish jarayonining pasayishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar yetakchi hisoblanmoqda. Ijtimoiy hayotdagi moddiy shart-sharoit u yoki bu darajada ma'naviy hayotda, oilada, nikoh qurishda, demografik jarayonlarda o'z aksini topmadi. Ma'lumki, bizning davlatimiz ko'p yillardan byeri ko'p bolalik an'anasini qo'llab-quvvatlab kelgan mamlakatdir. Bu albatta tug'ilish jarayoniga ijobiy ta'sir etgan. Ammo mustaqillik yillarida ushbu an'anada sal o'zgarishlar ro'y bera boshladiki, oqibatda, tug'ilish darajasi borgan sari pasaya bormoqda.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning tug'ilishga ta'siri har doim bir xil kechmaydi. Ba'zi iqtisodiy nochor, qoloq davlatlarda tug'ilish ko'rsatkichi haddan tashqari baland. Odatda, nochor, qashshoq oilalarda farzandlar ko'p tug'iladi va o'z navbatida, o'lim darajasi ham yuqori bo'ladi. Masalan, Afrikada tug'ilish darajasi 40 ‰ va undan ham yuqorini tashkil etadi.

Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish tug'ilish darajasini oshirsa, aksincha, kech nikohga kirish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlaridagi demografik vaziyatni qulay, deb baholash mumkin. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha. Nikoh qurish jamiyatda avlodlar almashinuvi uchun zamin bo'lib xizmat qilsa, ajralish tug'ilish darajasini sezilarli pasayishiga sabab bo'ladi. Qayerda ajralishlar ko'p bo'lsa, o'sha hududda tug'ilishning pastligini kuzatamiz. Ajralishning oldini olish, tug'ilish darajasini bir me'yorda boshqarish davlat ahamiyatiga ega masala hisoblanadi. Shu boisdan, demografik jaryonlarni nazorat qilish, ba'zi hollarda choralar ko'rish, tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir etish maqsadlarida har bir davlat tomonidan "demografik siyosat" yuritiladi.

Aholining tabiiy o'sishi past bo'lgan geografik hududlarda tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat olib boriladi. Bunda aholi ham moddiy ham ma'naviy rag'batlantiriladi, yosh oilalar uchun sharoitlar yaratiladi, yuqorida keltirilgan ajralishlar davlat tomonidan nazoratga olinadi va hokazo. Hozirda bunday tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat g'arb davlatlarida yurg'izilmoqda. Aksincha, tug'ilishni cheklash degan siyosatni ilgari surayotgan davlatlar ham mavjudki, bular tabiiy ravishda aholisi tezlik bilan ko'payotganligi sabab shunday siyosat olib borishga majbur.

Tug'ilishni cheklash siyosati rivojlanayotgan Osiyo mamlakatlariga xos va mos. Jumladan, aholisining o'sish sur'ati baland bo'lgan Xitoy, Hindiston, Indoneziya kabi davlatlarda dunyo aholisining 41,0 foizi yashaydi. 2016 yil oxiriga qadar Xitoyda erta oila qurish, ikkitadan oshiq farzand ko'rish butunlay man etilgan edi. 2016 yil oktyabr oyidan boshlab Xitoy oilalarida endi ikkitadan farzand ko'rishga rasmiy ruxsat byerildi.

Tug'ilishga ta'sir etuvchi omillarning ta'siri turli geografik hududlarda bir xil emas. Bu esa uning ko'rsatkichlarining turli joyda xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Demak aholi takror barpo bo'lishida, o'sish sur'atining pasayishida yoki ko'tarilishida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi deyish maqsadga muvofiq.

Aholi takror barpo bo'lishida ya'ni yangi avlodlarning dunyoga kelib, insoniyat naslini davom yetishida tug'ilish-muhim demografik jarayon hisoblanadi. Demografik jarayonlarni mukammal o'rganishda, ularni turli aholi guruhlari, davlatlari, dunyo hududlari bo'ylab qiyoslashda, kelajak istiqbolini aniqlashda, demografik koeffitsientlardan foydalaniladi. Ushbu koeffitsientlar yordamida o'rganilayotgan demografik jarayonlarning kerakli jihatlari chuqur va qiyosiy darajada o'rganiladi.

Ma'lum tarixiy davr yoki ikki hudud orasida demografik farqlarni statistik ma'lumotlar orqali bevosita aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir demografik jarayonlarni maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffitsientlar yordamida o'rganiladi. Buning uchun qayd etilgan demografik jarayonlarning 1000 kishiga nisbatan bo'lgan miqdori aniqlanadi. Demak, 1000 kishi demografik jarayonlarni o'rganishda mezon hisoblanadi. Bu ko'rsatkich yuqorida qayd etilganidek "promille", deb yuritiladi va quyidagicha - "‰" belgilanadi.

Demografik koeffitsientlar alohida demografik jarayonlarni ifodalaydi. Demografik koeffitsientlar umumiy, maxsus va xususiy jihatlari- ga ega bo'lgan uchta asosiy tushunchalari mavjud. Aholi takror barpo bo'lishi tug'ilishning haqiqiy miqdoridir, ammo u tug'ilgan qiz bolalarga tegishlidir (faqatgina o'g'il bolalar tug'ilishini ifodalaydigan demografik tyermin mavjud emas). Syerpushtlilik tirik tug'ilganlarning potentsialiga va biologik xususiyatlariga bog'liqdir.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$n = \frac{N}{TP} \cdot 1000$$

T-o'rganilayotgan davr (yil).

P-o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

N-o'rganilayotgan davrda tug'ilgan bolalar soni.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti yuqorida qayd etilganidek pro-milleda hisoblanadi. Bu koeffitsientdan tug'ilish darajasini ifodalashda ko'proq foydalaniladi. Uning yordamida ma'lum hudud yoki avlodlardagi tug'ilishda ro'y berayotgan o'zgarishlar umumiy tarzda o'rganilishi mumkin, lekin tug'ilishning umumiy koeffitsienti tug'ilish darajasini ifodalashda biroz dag'alliklarga yo'l qo'yadi. Chunki bu ko'rsatkichga aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir etadi. Agar o'rganilayotgan hudud aholisi tarkibida farzand ko'rish yoshiga yetmagan bolalar (0-14) va farzand ko'rish yoshidan o'tgan keksalar (60 yosh va undan yuqori yoshdagi aholi guruhi) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ilish umumiy koeffitsientining biroz past darajada ifodalanishiga olib keladi.

Yer yuzida tug'ilishning kamayishi asosan 18 asrning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropa davlatlarida boshlanib, keyinchalik, bu qit'aning boshqa mamlakatlariga, undan so'ng esa AQSH, Kanada, Avstraliya va Yaponiyaga tarqaldi. Ayniqsa, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan davlatlarda tug'ilish tez kamaya boshladi. Ushbu davlatlarda 1750-1800 yillarda har ming kishi hisobiga 38 ta bola tug'ilgan bo'lsa, 1970-1990 yillarda bu ko'rsatkich 16 ni, 2007 yili

12 ni tashkil qildi. Boshqacha qilib aytganda, tug'ilish 3 martadan ko'proq qisqargan. Endi xuddi ana shu davrlar uchun rivojlanayotgan mamlakatlardagi tug'ilishni qiyoslaydigan bo'lsak, boshqacha ahvolni guvohi bo'lamiz. Ularda 1750-1790 yillarda har ming kishi hisobiga 41 tadan bola tug'ilgan va 1970-1990 yillarda esa har 1000 kishi hisobiga tug'ilgan bola 34 tani, 2009 yili esa 22 tani tashkil qilgan. Demak, rivojlanayotgan davlatlarda tug'ilishning kamayishi, nisbatan olib qaralganda, ancha sekin borgan. Hozirgi davrda tug'ilish yer shari bo'yicha bir xil emas. Dunyo kontinentlari bo'ylab eng yuqori tug'ilish darajasi Afrikada, eng pastisi esa Yevropa davlatlarida kuzatilayotganligi hamma ma'lum.

Sayyoramizda tug'ilishning hududlar bo'ylab bunday farq qilishi, avvalo, u davlat aholisining moddiy va madaniy turmush darajasiga, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligiga hamda shu davlat halqining asrlar davomida shakllanib, saqlanib kelayotgan milliy urf-odatlariga, qolavyersa, diniga bog'liqdir. Bulardan tashqari, tug'ilishga aholining jins va yosh bo'yicha taqsimlanishi, nikohdan o'tish va ajralish kabi qator demografik omillar, psixologik omillar, tibbiyot rivojlanishi hamda har bir davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosat ham ta'sir qiladi. Yuqorida qayd etilganidek, keyingi 20-30 yil ichida dunyoning deyarli hamma hududlarida tug'ilishning kamayib borish jarayoni kuzatilmoqda.

4.2.-jadval

Dunyo hududlari bo'yicha tug'ilishning umumiy va yig'indi ko'effitsientlari (2017 y.)

Dunyo hududlari	Tug'ilishning umumiy ko'effitsienti	Tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti
Dunyo bo'yicha	20	2,6
Rivojlangan davlatlar	12	1,7
Rivojlanayotgan davlatlar	22	2,7
Afrika	36	4,8
Amerika	17	2,2
Osiyo	24	2,3

Yevropa	8	1,5
Avstraliya va Okeaniya	18	2,5

Manba: Population Refeyerence Bureau. 2017 World Population Data Sheet.

1970-2009-yillar davomida tug‘ilishning eng tez kamayishi Shimoliy Amerikaga to‘g‘ri keladi (shu davr ichida 1,7 marta kamaygan). Uning asosiy sabablaridan biri shahar aholisining o‘sishi bo‘lgan. Masalan, AQSH va Kanadada shahar aholisining 1950-2009 yillarda 64 % dan 75-80 % gacha o‘sgan. Bundan tashqari, tug‘ilishning kamayishiga ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda qatnashishi ham sabab bo‘lgan. Masalan, Kanadada 1931 yil modliy ishlab chiqarishda qatnashuvchi aholining 17 % ayollar bo‘lgan bo‘lsa, 1980-2009 yillarda esa bu ko‘rsatkich 40 % dan oshib ketdi. Shimoliy Amerikada tug‘ilishning kamayishiga olib kelgan muhim sabablardan yana biri ajralishning nikohdan ko‘pligidir. Hozirgi davrda AQSHda har yili qayd etilgan nikohlarning 50 % ga yaqini buzilganligi, ya’ni ajrashib ketganligi ma’lum.

Tabiiy holki, nikohning qisqa vaqt davom yetishi oilada bola sonining o‘z-o‘zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, Shimoliy Amerikada ishsizlar sonining tobora ortib borishi, ertangi kunga ishonchsizlik bilan qarash kabi xususiyatlari ham tug‘ilishni kamaytiradi. Ba’zi joylarda davlat tomonidan olib borilayotgan tug‘ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham tug‘ilishning kamayishiga olib kelmoqda. Buni Xorijiy Osiyoning eng yirik davlatlari-Xitoy va Hindiston misolida ko‘rishimiz mumkin. Yuqorida qayd etilganidek, Xitoyda oiladagi bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. 1970 yillardan boshlab aholi o‘rtasida tug‘ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo‘llana boshladi, natijada, Xitoyda tug‘ilish keskin kamaydi.

Hindistonda ham tug‘ilish davlat tomonidan nazorat qilinadi. Oilada bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Bu masala yuzasidan bir qancha tashkilotlar maxsus tadqiqot olib boradilar. Ular jumlasiga, Oilani rejalashtirish asossatsiyasi, Hindiston tibbiyot asossatsiyasi, Hindiston Qizil yarim oy jamiyati kabi tashkilotlar kiradi. Hindistonda tug‘ilishning kamayishiga aholi savodxonlik darajasining oshishi ham ta’sir etmoqda. Masalan, 1971 yili Hindiston aholisining

29,4 % savodli edi. Hozirgi davrda 40 % dan yuqori aholi savodlidir. Ma'lumki, Xorijiy Osiyo aholisining 70% dan ko'prog'ini Xitoy va Hindiston aholisi tashkil etadi. Shuning uchun Xitoy va Hindistonda tug'ilishning nisbatan kamayishi butun Xorijiy Osiyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir qildi. 1970-2010 yillarda tug'ilish Xorijiy Osiyoda deyarli 2 barobar kamaydi. Ana shu davrda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti Yevropada 2,1 dan 1,5 ga, Okeaniyada 3,1 da 2,5 ga, Afrikada 6,5 dan 4,8 ga kamaygan.

Binobarin, biologik jarayon bo'lgan tug'ilish qator ijtimoiy (aholining savodlilik darajasi, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy mavqei. Oilaning davlatda, jamiyatda tutgan o'rni, urf-odatlar, qadriyatlar, din, etnik tarkibi, urbanizatsiya jarayoni va h.k.) iqtisodiy (aholi bandligi, ayollar bandligi, oila daromadi, ijtimoiy muhofazalar va h.k.) tibbiy (homiladorlikdan saqlanuvichi vositalar, va ular va ular haqidagi bilimlar bilan ayollarni ta'minlanganligi, onalar, bolalar salomatligi) va demografik (aholining yosh jinsiy tarkibi, reproduktiv yoshdagi ayollar salmog'i, nikoh, ajralish o'lim jarayonlari) omillar ta'sirida sodir bo'lar ekan.

Agar dunyodagi davlatlarni tug'ilishning bugungi holatiga qarab sharhlamoqchi bo'lsak, ularni shartli ravishda uch guruhga ajratmog'imiz lozim. Ma'lumki, tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,1 dan past bo'lsa tug'ilish darajasi ham past bo'ladi: 2,1-4,0 bo'lsa tug'ilish darajasi -o'rta-cha va 4,1 va undan yuqori bo'lsa tug'ilish darajasi yuqori bo'ladi. Ana shu demografik mezonga asosan dunyo davlatlarini guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruh – tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar: Afrika davlatlari (MSR, Tunis, Moris va Seyshel orollaridan tashqari), Osiyo va Janubiy Amerikadagi qator davlatlar hamda Avstraliya va Okeaniyadagi ba'zi mamlakatlar. Ulardagi oilalarda farzandlar soni o'rta-cha 4,1 dan to 7,0 gacha, ba'zi hollarda esa, undan ham yuqori bo'lgan.

Tug'ilish eng yuqori sanalgan davlatlardan Afg'oniston, Gvineya-Bisau va Nigyer bo'lib, ularda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 7,1-7,7 ni va Yamanda – 6,7 ni, Mali va Kongoda – 6,2 ni tashkil etadi. Ushbu davlatlardagi oilalarda tug'ilish darajasining bunday yuqori bo'lishiga olib keluvchi qator omillar mavjuddir. Ulardan asosiylari quyidagilar: yuqorida zikr etilgan davlatlar, asosan, iqtisodiy jihatdan rivojlanayot-

gan davlatlar bo'lib, ayniqsa, ayollarning ma'lumotlilikligi nisbatan past; ko'p bolalikni qo'llab-quvvatlovchi an'analar ko'proq saqlanib qolgan; ayollar ijtimoiy ishlab chiqarishda kam ishtirok etadi; shahar turmush tarzining shakllanishi sust; tug'ilishni cheklash haqida tushunchalar va unga kerakli tibbiy vositalar keng tarqalmagan. Ta'kidlab o'tish lozimki, tug'ilish darajasining yuqoriligi ba'zi demografik oqibatlarni keltirib chiqardi. Jumladan, aholining soni tez ko'paya borib, ko'plab yangi oilalar vujudga keladi, aholi tarkibida bolalar soni yuqori bo'ladi. Bu demografik oqibatlar esa, o'z o'rnida qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga sabab bo'ladi.

Tug'ilishi yuqori bo'lgan davlatlarda keyingi 15-20 yil ichida aholi soni yiliga 2,5–3,2 foizdan ko'payib bormoqda. Bugungi kunda 40 dan oshiq davlatda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 4,1–7,5 tashkil etmoqda. Shuni alohida qayd etish lozimki, keyingi 10 yil ichida dunyodagi tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar soni kamaydi. 1989 yili bunday davlatlar soni 79 ni tashkil etgan bo'lsa, 2005 yili ularning soni 37 taga kamaydi va 42 tani tashkil etdi. Agar 1989 yili ushbu davlatlarda istiqomat etuvchi aholi salmog'i dunyo aholisining 23 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, bu ko'rsatkich deyarli 14 foizni tashkil etdi.

Ikkinchi guruh – oilada tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar, ushbu davlatlarda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,1–4,0 ni tashkil etadi. 1989–2005 yillarda dunyoda tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar soni 44 tadan 57 taga etdi, ya'ni 13 taga ko'paydi. 1989 yili O'zbekiston davlati ham tug'ilish yuqori bo'lgan davlatlar guruhiga kirgan bo'lsa, 2005 yilga kelib, u tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan davlatlar guruhidan joy oldi.

Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan guruhda istiqomat etuvchi aholi 2005 yilda dunyo aholisining 37,0 foizini tashkil etdi. Mazkur davlatlarda tug'ilishning bunday darajada bo'lishi ularning tarixan tarkib topib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy omillari bilan bog'liqdir. Tug'ilish darajasi o'rtacha bo'lgan joylarda aholining o'sish sur'ati bir tekis saqlanib turadi. Ularda aholining keskin ko'payib kyetishi yoki kamayib kyetishi hollari kutilmaydi. Aholi taraqqiyotini boshqarish, iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi muammolarni hal etish bir muncha engil kechadi.

Uchinchi guruh – tug‘ilish darajasi past bo‘lgan davlatlar. Bu davlatlarda aholi yiliga 0,7–0,9 foizga ko‘payib boradi. Oilalarning aksariyat qismida 1 yoki 2 tadan bola bor, xolos. Shuni ta’kidlash lozimki, 1989–2005 yillarda tug‘ilish darajasi kam bo‘lgan davlatlar soni 32 tadan 71 taga ko‘paydi yoki 2 barobardan ziyod o‘ydi. Hozirgi davrda ushbu davlatlarda dunyo aholisining deyarli yarmi istiqomat etmoqda. Demak XXI asr boshlariga kelib, dunyo aholisining deyarli yarmi kam bolali oilalarda istiqomat etmoqdalar. So‘nggi guruh davlatlarida istiqomat etuvchi oilalarda tug‘ilishning bunday kamayib kyetishi, birinchi navbatda, kapitalistik munosabatlar keng tarqalishi bilan bog‘liqdir. Ta’kidlab o‘tganimizdek, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida sanoat rivojlanib, shaharlar sonining o‘sishi va shahar turmush tarzining keng tarqalishi uchinchi guruhga mansub davlatlarda tug‘ilishning qisqarishiga olib keldi. Ayniqsa, aholining asosiy qismi shaharlarda yashovchi Yevropa mamlakatlarida tug‘ilish juda kamayib ketgan.

Ushbu guruh davlatlarida hozirgi davrda tug‘ilish darajasining kamayib kyetishiga olib kelgan navbatdagi omil ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda, yollanma ishlarda ko‘proq qatnashishidir. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug‘ilishning kamayishiga olib kelgan omillardan yana biri, oilaning buzilishi, ya’ni nikohdan chiqish hollarining nihoyatda ko‘pligidir. Yuqorida qayd etilganidek, nikohning qisqa vaqt davom yetishi oilada bola sonining o‘z-o‘zidan kamayishiga olib keladi. Bundan tashqari, barcha iqtisodiy taraqqiy etgan davlatlar qatori, Shimoliy Amerikada ham fan-texnika rivojlanib, ishlab chiqarish sohalariga kirib borishi natijasida, aholining tarkibida ishsizlik tobora ko‘payib bormoqda. Ihsiz, boshpanasiz aholining oila qurish va farzand tarbiya qilishiga iqtisodiy imkoniyati bo‘lmaydi. Shunday holatlar ham tug‘ilishning kamayib kyetishiga olib keladi. Umuman olganda, kapitalistik munosabatlarning keng tarqalishi va rivojlanishi oilaning farzandlarga bo‘lgan ham iqtisodiy, ham ma’naviy ehtiyojini pasaytirib yuboradi.

Fikrimizning dalili sifatida rivojlangan kapitalistik davlatlardan biri AQSH oilalaridagi tug‘ilish ko‘rsatkichlariga murojaat qilamiz. Agar 1950 yili har bir Amerika oilalarida o‘rtacha 3–4 tadan bola tug‘ilgan bo‘lsa, 1970 yili bu ko‘rsatkich 2–3 taga kamaydi. Keyingi vaqtlarda

AQSHda farzandsiz oilalar ko'payib bormoqda. Bu davlatda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ko'pchilik oilalarda faqat bittadan farzand bo'lib, ularning 44 % i kutilmaganda, 15 % i esa, xohlamagan holda tug'ilgan ekan. Mutaxassislar bu ahvolni "Amerika oilasida inqiroz", deb atashmoqda. Bu inqiroz Amerika Qo'shma Shtatlari uchun muammo-mi, yo'qmi? Uni shu davlat aholisining taraqqiyot tarixidan kelib chiqib aniqlamoq lozim. Shunday qilib, biz yuqorida jahon mamlakatlarining oilalarida tug'ilish jarayonidagi o'zgarishlar bilan tanishib chiqdik. Ma'lum bo'ldiki, hozirgi paytda yer yuzidagi xalqlarning tug'ilish jarayoni bir xil emas ekan. Bir toifa mamlakatlarda oilalarning tug'ilishi juda kamayib ketgan bo'lsa, ikkinchi bir xilida – juda yuqori. Bu hol, yuqorida aytilganidek, turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog'liq.

Manbalarda ko'rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug'ilish darajasi 30–40 promilledan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o'sib boradi. Natijada, urbanizatsiya jarayoni tug'ilishga asta-sekinlik bilan o'z ta'sirini o'tkazadi. Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlarida, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasi-dagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970 – 1974 yil har bir ayol o'zining farzand ko'rish davrida o'rtacha 4,8 farzand ko'rgan bo'lsa, 1986 – 1990 yillarda 2,1 va 1,4 tadan farzand ko'rishgan. Xitoy davlati kons-

titutsiyasida er-xotin farzand ko'rishini rejalashtirishi zarurligi qayd etilgan. Farzandlar tug'ilishini rejalashtirish bo'yicha maxsus komitet tashkil etilgan, oilada farzandlar tug'ilishi uchun hukumatdan rasmiy ruxsat olinishi zarur. Kech nikohga kirish belgilangan, institutda o'qish davomida turmush qurishga ruxsat berilmaydi.

Oilani rejalashtirish shiori "Bir oilaga-bitta bola" siyosati 2016 yilgacha o'z natijasini byerdi. Ammo, bir vaqtlardagi demografik portlash hisobiga tug'ilganlarning bugungi kunda o'rta va nafaqa yoshiga etib kelayotganligi, Xitoy demografik siyosatida yana bir katta muammoni keltirib chiqardi. Oqibatda, aholi o'rtasida qariyalar va nafaqo'rlar soni keskin ortishi, tug'ilayotgan oiladagi bitta bola oltita odamni boqishi kutildi. Shu boisdan, Xitoy davlati oilani rejalashtirish shiori "Bir oilaga-bitta bola" siyosatini o'zgartirishga majbur bo'ldi va endilikda Xitoy oilalarida ikkinchi farzand ko'rishga rasmiy ruxsat byerildi.

Yevropa davlatlari aholisi jinsiy tarkibida ayollarning 45-50 foizi xalq xo'jaligida band. Osiyo, Afrika davlatlarida esa bu raqam juda kichik. Afrikada ayollarning atigi 5 foizi ishlab chiqarishda qatnashadi. Manbalarda ko'rsatilishicha, agrar davlatlar qishloq joylarida tug'ilish darajasi 30-40 promilledan ham baland. Qishloq aholisining hisobiga shahar aholisi o'sib boradi. Natijada, urbanizsiya jarayoni tug'ilishga asta-sekinlik bilan o'z ta'sirini o'tkazadi.

Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish, ajralishning kamayishi, tug'ilish darajasini ko'taradigan qulay demografik vaziyat hisoblanadi. Qator Osiyo davlatlarida, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha. Bu kabi omillar tufayli mintaqalar aholisi o'rtasida tug'ilish darajasi keskin farq qilishi tabiiy v.h.

4.3. Aholi o'limi, sabablar, omillar va geografik qonuniyatlar

Aholining takror barpo bo'lishi nafaqat, tug'ilishga, balki o'lim jarayoniga ham bog'liq. O'lim avlodlar almashinuvidagi asosiy jarayon hisoblanadi. Oxirgi yillarda dunyo sivilizatsiyasida, aholi o'rtasidagi o'lim ko'rsatkichlarining pasayishi tendensiyasi kuzatilmoqda. Shuni

ham qayd qilish lozimki, yosh bolalar va go'daklar o'limi ko'rsatkichlarining tahlili, mamlakatlar rivojlanish darajasini va aholi farovonligini aniqlab beradi.

Aholi o'limi turli sabablar natijasida ro'y beradi va aholining tabiiy o'sishi hamda kamayishida muhim demografik jarayon bo'lib ishtirok etadi. Aholining o'limi biologik jarayon bo'lib, tabiiy-iqlim, genetik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqa omillar ta'sirida o'zgaradi. Mazkur omillar ikkita guruhga bo'linadi: ichki (endogen); tashqi (ekzogen) omillarga, ichki (endogen) omillarda insonni biologik qarish natijasida, o'lim hodisasi kuzatilsa, tashqi (ekzogen) omillarda esa, atrof-muhit, tashqi ta'sirlar orqali ro'y beradigan aholining o'limi nazarda tutiladi. O'limning ro'y berishida asosan endogen va ekzogen omillarni sabab qilib ko'rsatildi.

Endogen omillar - organizmning ichki rivojlanishi, uning shakllanishi va qarishi, insonning yashash faoliyati, qobiliyatining pasayishiga sabab bo'ladigan omillardir. Odatda, endogen omillar tufayli keksa yoshdagi aholi ko'proq o'lim topadi. Buni odatda me'yoriy hodisa, deb baholashadi. Biroq aholining yosh qatlamida ham endogen sabablar tufayli o'lim hodisasi ro'y beradi. Bularga davosi yo'q irsiy kasalliklar, nojo'ya voqea-hodisalar kiradi.

Ekzogen omillar - odamlarda tashqi ta'sir bilan bog'liq paydo bo'ladigan o'limlar bo'lib, bu omillar ta'siri oqibatida, aholining turli yoshdagi kishilari turli vaqtda turli joyda vafot etadilar. Ushbu omillarga ichki yuqumli kasalliklar, kasb kasalliklari, og'ir mehnat va mehnat sharoitlari oqibatida, yuzaga kelgan kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zaharlanish, narkomaniya, alkogolizm va hokazolar kiradi. Hozirgi zamon sanoati, urbanizatsiya, texnika taraqqiyoti, avtomatlashtirish, xalq xo'jaligini ximiyalashtirish natijasida, atrof-muhitning, atmosferada havosining buzilishi, oqar suvlarning ifloslanishi, o'lim hodisasining yanada ko'payishiga sabab bo'lmoqda.

O'lim jarayoni ma'lum aholi guruhlarida, avlodlarda, davlatlarda va jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda, inson hayotining turli davrlarida sodir bo'ladi. O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi. O'limning umumiy koeffitsienti:

$$m = \frac{M}{TP} \cdot 1000$$

m-o'lim umumiy koeffitsienti (promilleda ifodalanadi).

M-o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T-davr

P-o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

O'limning umumiy koeffitsientiga ham aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pligi o'limning umumiy koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi.

BMT ma'lumotlarining tahliliga ko'ra, go'daklar o'limi ba'zi Osiyo davlatlarida 1-1,5 hatto 2 marta oshganligi kuzatiladi. Go'daklar o'limi koeffitsientining pasayishi aholi umumiy o'lim darajasining qisqarishida muhim rol o'ynaydi.

Aholi o'lim darajasini o'rganishda onalar o'limini mukammal o'rganib borish zarurdir. Onalar o'lim tug'ilish darajasi yuqori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust davlatlarda baland bo'lib, u umumiy aholi o'lim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etadi. Onalar o'limiga homiladorlikning oxirgi (28 haftadan keyin) hamda farzand tug'ilgandan keyingi (6 hafta) davrida sodir bo'lgan ayollar o'limi kiritiladi. Onalar o'limi har 1000 ta tuqqan ayollarga yoki har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi.

O'zimizni bu sayyorada aktyorlar sifatida tasavvur qiladigan bo'lsak, bizning yerdagi oxirgi manzilimiz bu o'limdir. Agar bu demografik hodisa sodir bo'lsa, bizning nomimiz kamida ikkinchi marta biron bir mahalliy gazetada e'lon qilinishi mumkin. Birinchisi esa balki biz tug'ilganimizda, ota va onamizning nomlari bilan qayd etilar. Biz tug'ilganimizda ko'p narsa xabar qilinmaydi. Ammo biz vafot etsak, bizning hayot yo'limizni shonli ta'zianomada aks ettirishlari mumkin. Biz haqimizdagi bu hikoyada bizning qachon va qayerda tug'ilganimiz, tirik oila a'zolarimiz, yoki tirikligimizdagi kasbimiz va o'qish jarayonimiz kabi ma'lumotlar keltirilishi mumkin.

"Ta'zianoma" so'zi "o'lim haqida e'lon qilish, ko'pincha marhumning qisqa biografiasi (biron gazetada)" ma'nosini anglatadi. Boshqa

qaysi payt siz haqingizdagi qisqa biografiya boshqalarga o'qish uchun nashr etiladi? Menimcha, hech qachon. Bizning o'limimiz haqiqatdan ham hayotimizdagi eng muhim voqealardan biridir. Hammamiz tug'ilganmiz va har birimiz o'lamiz bu haqiqat. Hech kim o'limdan qochib qutula olmaydi. Barcha mavjudotlar ham tug'iladi va o'ladi. Ammo biz insonlar o'lim haqida o'ylab, fikr yuritadigan yagona mavjudotlarmiz.

Yevropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichi yosh bo'yicha qaralganda, bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda aksincha, juda baland. Aholi yosh tarkibida keksalar ko'pligini inobatga olsak, tabiiy ravishda, bu umumiy o'lim ko'rsatkichiga ta'sir yetishini aniqlaymiz. Bundan tashqari, Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi. Tug'ilish darajasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi, aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqaradi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shu holat oddiy aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda, ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda. Taqqoslash uchun tanlab olgan qit'amiz Afrikada esa ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqlik, sog'liqni saqlash sohasining yetarli rivojlanmaganligi, tug'ilayotgan farzandlar sonining haddan tashqari ko'pligi va ular o'rtasida o'limning yuqoriligi, umumiy o'lim ko'rsatkichining balandligiga olib kelmoqda.

Tarix davomida o'limning asosiy sabablarida katta o'zgarishlar bo'lgan. Odamlar asosan yuqumli va parazitik kasalliklardan o'lgan paytlar ham bo'lgan, ammo bugungi kundagi rivojlangan mamlakatlardagi o'limlarning asosiy sababi bu yurak kasalliklari, huruji va saratondir. Bugungi kunda, shuningdek, o'lim sabablari rivojlangan va qoloq davlatlar o'rtasida ham bir xil emas. Bu mavzu ham keyinroq muhokama etiladi.

4.5. -jadval

Dunyo hududlarida aholi o'limi (1000 aholiga nisbatan o'lganlar soni)*

Hududlar	1958-1962 yy.	2001 y.	2010 y.	2017 y.
Dunyo bo'yicha	17	9	8	8
Yevropa	10	11	11	11

Osiyo	20	8	7	7
Afrika	23	14	12	9
Shimoliy Amerika	13	8	8	8
Lotin Amerikasi	-	-	6	6
Avstraliya va Okeaniya	8	7	7	7

* Население мира. М., 1965. С 12; Население и общество. (Информбюллетен РАН. М., 2001 № 56.

Population Refeyerence Bureau. 2017 World Population Data Sheet.

Bizning sanoat inqilobidan oldingi o'lim darajalari va sharoitlari to'g'risidagi bilimlarimiz juda oz u paytlarda o'lim darajasi baland bo'lganligini bilamiz. Ammo o'lim to'g'risidagi ma'lumotning aniqligi va mavjudligi ko'plab ochiq savollarga javob topgan bo'lar edi. Urushning o'lim bilan bog'liq bo'lgan natijalari hisoblash uchun ancha qiyin masala. Birinchi qiyin ishlardan biri bu ta'riflash masalasidir. Urush nima? Ba'zi harbiy tarixchilar va arxeologlar kamida ikki qatnashuvchi orasida bo'ladigan har qanday konfliktlarni urush, deb ta'riflashadi. Ammo bu haqiqatdan yiroq yondashuv. Hozirda olimlar urushni o'limlar soniga ko'ra ta'riflashmoqda.

Devid Uilkinson 1820-yildan byeri sodir bo'lgan, qurbonlar soni 300 dan ortiq bo'lgan 315ta to'qnashuvni aniqlab chiqqan. Harbiy harakatlarni paytida to'g'ridan-to'g'ri dushman kuchlari tomonidan sodir etilgan o'limlarga qo'shimcha ravishda bu yerda urush natijasida sodir bo'luvchi aholi yo'qotishlar, shu jumladan, soldatlar tomonidan tarqatilgan kasalliklar, talon taroj paytidagi o'limlar, dehqonchilik dalalarini vayron etilishi natijasidagi ocharchiliklar tufayli o'limlar, va nihoyat iqtisodiy va ijtimoiy beqarorlik sababli yuzaga keladigan qiyinchilik paytlaridagi o'limlar ham hisobga olinishi kerak.

Aholining o'lim ko'rsatkichlari ham bevosita tabiiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi. Avlodlarning almashinuvi, ularning uzoq yashashi esa o'lim jarayoniga bog'liqdir. Inson hamisha uzoq umr ko'rishga intiladi. Har bir jamiyatda insonning uzoq umr ko'rish, avlodlar salomatligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar yaratiladi. Natijada, insonlarning uzoq umr ko'rishiga: o'lim hollarini esa sotsial chora tadbirlar bilan boshqarishga yerishiladi. Avlodlarni uzoq-umr ko'rish, tashqi muhit bilan

uzoq muloqotda bo'lishi uning demografik mayliga ham ta'sir ko'rsatadi. Aholi tez sur'at bilan kamayib borishiga ham olib keladi.

O'lim hodisasining katta yoki kichik ko'rsatkichni tashkil yetishi bir yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi bilan bevosita bog'liq. Har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqqa to'g'ri keladigan go'daklar o'limi dunyo bo'yicha 56 tani tashkil etadi. Shundan, Afrikada bu raqam 89 ta, Yevropada 9 ta, Okeaniyada 26 ta, Osiyoda 53 taga teng.

Afrika davlatlarida dunyo bo'yicha umumiy o'lim ko'rsatkichi o'ta baland. Har 1000 kishiga to'g'ri keladigan aholi o'limi 15-20 %, ba'zi joylarda 25 % ga ham etadi (Nigyerda- 24 %). O'lim darajasi baland bo'lgan ikkinchi mintaqa Yevropa hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, taraqqiyotiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiluvchi bu ikkala geografik hudud o'lim hodisasi ko'pligi bilan bir-biriga o'xshaydi. Yevropaning deyarli barcha qismlarida o'lim tug'ilishga nisbatan yuqori. O'limning umumiy ko'rsatkichi va mamlakat iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik har doim ham o'zini oqlamaydi. Jumladan, Yevropa iqtisodiy jihatdan baquvvat bo'lishiga qaramasdan, aholi o'rtasida o'lim ko'pligi bilan ajralib turadi. Buni ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoit bilan emas, balki aholi yosh tarkibidagi vaziyat bilan baholash maqsadga muvofiq.

Yevropa aholisining umumiy o'lim ko'rsatkichida bolalar va o'rta yoshdagilar o'rtasida o'lim kam uchraydi, keksa yoshdagilarda, erkaklarda, aksincha, juda baland. Bundan tashqari Yevropa aholisi tarkibida ekzogen omillar tufayli sodir bo'ladigan o'lim hodisasi ko'p uchraydi. Tug'ilish darajasining pastligi, o'limning tug'ilishdan ko'pligi aholining tabiiy kamayishini keltirib chiqardi. Bugungi Yevropa demografik vaziyatida aynan shunday holat tufayli qisqargan aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'lmoqda, ya'ni aholi tabiiy ravishda kamaymoqda.

Aholining juda ko'p qismi, ayniqsa, Osiyo, Afrika hududlarida yuqumli infeksiya kasalliklaridan bolalik davrida ko'z yumishgan. Qadimda yer sharida go'daklar va ayollar o'limi yuqori bo'lgan. Ko'pchilik ayollar farzand ko'rish davrlarida turli kasalliklardan, ayniqsa, qon yo'qotish tufayli halok bo'lganlar. Markaziy Osiyo davlatlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqlardan bir yoshgacha bo'lgan davrda 300-400 tasi, ba'zi davrlarda esa, 500-600 tasi nobud bo'lgan. O'sha davrlarda aholi

o'limining yuqoriligi, qayd etilganidek, aholining turmush darajasiga, tibbiy xizmatlarning etishmasligiga, aholining ma'lumotlik darajasining pastligiga, farzandlar tug'ilishining yuqoriligi va farzandlar tug'ilishi orasidagi davrning nisbatan qisqaligi kabi omillar bilan bog'liq edi.

O'lim hammaga bir paytda kelmaydi, ba'zilarimiz ba'zilarimizga qaraganda ertaroq, yoki kechroq o'lamiz. O'rtacha hisobda, ayollarga qaraganda erkaklar va aholini ko'pchilik qismini tashkil etuvchi etnik guruh a'zolariga qaraganda ozchilikni tashkil etuvchi etnik guruh vakillari tezroq vafot etishadi. O'lish darajasining qisqarishi bir qancha ijtimoiy va iqtisodiy foydali jihatlari bor. Sog'lomroq kishilar yaxshiroq va uzoqroq ishlay olishadi, shuning uchun ishchilarning samaradorligi va ishlab chiqarish salohiyati ancha oshdi. Ko'plab tirik qolayotgan bolalar endi ancha salohiyatli va ishchan ishchilarga aylanishmoqda. Bolalar tirik qolishidagi ancha yutuqlar va bolalar o'limining qisqarishi jamiyatni bola tarbiya qilishdagi ko'plab tashvishlardan xalos etdi. Shu paytning o'zida o'lim darajasining tushishi aholi o'sish darajasining oshishi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq, albatta tug'ilish darajasi ham tushmasa; shunday qilib, o'limning qisqarishi aholi tarkibi va tuzilishiga ham ta'sir qiladi. Bu ijtimoiy, iqtisodiy va demografik natijalar tufayli kelajakda kutiladigan o'lim darajalari haqida ko'plab muhokamalar mavjud.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi tabiiy harakati va tabiiy ko'payishi orasidagi farqni baholang?
2. Tug'ilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?
3. Epidemiologik o'tish deganda nimani tushunasiz?
4. Demografik jarayonlarni tug'ilish va o'limning umumiy koeffitsientlari qanday aniqlanadi?
5. Tug'ilish va o'lim jarayonlarining yosh bo'yicha, maxsus va xususiy koeffitsientlari deganda nimani tushunasiz?
6. O'lim sabablarining dastlabki ro'yxati kim tomonidan tuzilgan?
7. Go'daklar o'limi qanday hisoblanadi?
8. Pyerinatal, nyeonatal davr nima?
9. O'rtacha umr davomiyligi deganda nimani tushunasiz?
10. O'lim jadvali qanday tuziladi?

5-MAVZU. DUNYO AHOLISI TAKROR BARPO BO'LISHI. AHOLI TAKROR BARPO BO'LISHINING TURLARI. DEMOGRAFIK O'TISH

Reja:

- 5.1. Aholi takror barpo bo'lishi mohiyati, ma'zmuni va unga ta'sir etuvchi omillar
- 5.2. Aholi takror barpo bo'lishining turlari va o'tish bosqichlari
- 5.3. Dunyo aholisi takror barpo bo'lishining geografik xususiyatlari

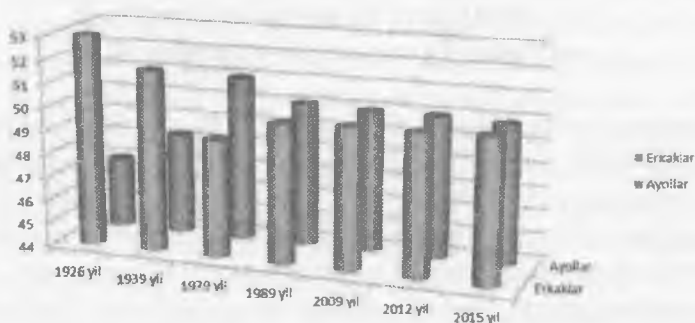
5.1. Aholi takror barpo bo'lishi mohiyati, ma'zmuni va unga ta'sir etuvchi omillar

Aholining takror barpo bo'lishi, jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, tug'ilish va o'lim jarayonlari natijasida, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir yoki bir avlod vakillarining o'miga ikkinchi bir avlod vakillarining kelishi, avlod almashinishidir. Avlodlar almashinishi davomida (aholining takror barpo bo'lishi) uning soni, yosh va jinsiy tarkibi o'zgaradi. Avlodlar almashinuvi, aholi tabiiy o'sishi hajmini aniqlash, har bir avlod o'rtacha umr ko'rishi, tug'ilish va o'lim jarayonlari yig'indisi aholining tabiiy harakati yoki takror barpo bo'lishi deyiladi. Aholining takror barpo etilishi bevosita va bilvosita aholining tug'ilishiga, o'limiga va tabiiy o'sishiga bog'liq. Jamiyatda avlodlar almashinadi, aholi takror barpo bo'ladi, natijada, aholi soni o'sadi. Aholi takror barpo bo'lishiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular quyidagilar:

1. Tabiiy-biologik;
2. Ijtimoiy-iqtisodiy;
3. Ijtimoiy-madaniy;
4. Psixologik;
5. Demografik.

Tabiiy-biologik omil aholi takror barpo bo'lishida muhim omillardan biri. Yer yuzi aholisi turli tabiiy sharoitda yashaydi, tug'iladi va o'ladi. Insonning tug'ilishi va o'lishi kabi biologik hodisa ekan, u, tabiiy sharoit bilan uzviy bog'liqlikdadir.

Jamiyat davomiyligini ta'minlovchi inson ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va psixologik omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi. Aholi tabiiy o'sishi uning jinsiy, yosh tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari ham muhim hisoblanadi. Bularning barchasi demografik omillar sirasiga kiradi. Ma'lumki, tug'ilish qanchalik ko'p bo'lsa, aholi soni o'sib boradi, aholi tarkibida bolalar va yoshlar miqdori oshadi yoki aksincha, tug'ilish kamaysa, jinsiy tarkibdagi buzilishlar ro'y bersa aholi yosh tarkibida qariyalar midori oshadi va hokazo. Yuqoridagi omillar aholi takror barpo bo'lishiga bir xil ta'sir etmaydi.

5.1-rasm. Aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir etuvchi omillar.

Ijtimoiy-iqtisodiy omil aholi tabiiy harakatida muhim rol o'ynaydi. Aholining yashash sharoiti, sog'liqni saqlashning ahvoli, ayollarining jamiyatdagi o'rni, aholining madaniy va ma'lumotlilik darajasi va boshqalar aholi tabiiy harakati darajasini belgilab beradi. Ushbu omillarining tug'ilish va o'limga ta'siri qarama-qarshi ham bo'lishi mumkin. Aholining yashash sharoiti, moddiy ahvoli yaxshilanishi, tibbiy xizmat kabi sohalarning rivojlanishi, o'lim ko'rsatkichini pasaytiradi, aholi o'rta umr ko'rish darajasini uzaytiradi. Natijada, aholi tarkibida qariyalar salmog'i ko'payadi va o'z-o'zidan o'lim ko'rsatkicha osha boshlaydi.

Aholining takror barpo bo'lishi, ya'ni avlodlar almashinish jarayoni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida, davlatlarda, millatlarda o'ziga xos xususiyatga egadir. Aholining takror barpo bo'lishi har bir hudud tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy muhiti ta'sirida ro'y beradi va taraqqiy

etadi. Shu boisdan, aholi takror barpo bo'lish ko'rsatkichlari turli mam-lakatlarda turli vaqtlarda bir-biridan farqlandi. Bu farqlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda aholi takror barpo bo'lishini ifodalovchi maxsus ko'rsatkichlar, ya'ni koeffitsientlardan foydalaniladi. Bulardan:

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti. Har bir ayolning reproduktiv, ya'ni farzand ko'rish davrida (15-49 yosh) o'rganilayotgan davrdagi tug'ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko'rishi mumkinligini aniqlab beradi. Ushbu koeffitsient quyidagi formula orqali ifodalanadi¹.

$$R = \delta \sum_{15}^{49} f_x \delta \sum_{15}^{49} f_x$$

R – aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti ifodasi.

δ – tug'ilganlarning umumiy sonida qiz bolalar salmog'i (0,488).

$\sum_{15}^{49} f_x$ – ayollar yosh guruhlar bo'yicha tug'ilish koeffitsienti yig'indisi.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsientida o'lim hisobga olinmaydi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti. Bu koeffitsient, aholi takror barpo bo'lishining sof koeffitsienti bo'lib, u avlodlar al-mashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki, bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalarni onasining yoshiga etgunga qadar yashab borganlari hisob-ga olinadi. Boshqacha qilib aytganda, aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsientida o'lim ehtimoli hisobga olinadi va netto koeffitsienti formulasi quyidagicha ifodalanadi.

$$R_o = RL_x$$

R_o – netto koeffitsienti ifodasi

R – brutto koeffitsienti

L_x – ona yoshigacha yashagan qizlar

¹ Nemis statistic demografi R.Kuchinskiy tomonidan qo'llanilgan.

Agar $R_0 > 1$ aholi soni muntazam ko'payib boradi, $R_0 < 1$ bo'lsa esa aksincha kamayadi.

Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kelib yashaydi, balog'at yoshiga etib, farzand ko'radi, nasl qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli, jamiyatda avlodlar almashadi, aholi takror va takror barpo bo'lavayeradi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o'sib borishini ta'minlovchi jarayondir, lekin, u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda sodir bo'ladi.

Insonlar o'z hayotlari davomida boshqa insonlarni dunyoga kelishiga omil bo'ladi. Aholining takror barpo bo'lish jarayoni ijtimoiy muhit uchun ham muhim omil sanaladi. Ayni vaqtda, insonlar o'z hayotlari uchun zarur narsalarni (oziq-ovqat, turar-joy va kiyim-kechak va h.k.) yaratib, ishlab chiqarishni rivojlantiradilar. Bu jarayonda insonning bilim, ilm darajasi, malakasi, hayotga, uzoq umr ko'rishga bo'lgan intilishi, harakati kuchayib boradi. Demak, dunyoga kelgan inson jamiyatda yashashi bilan uning sifatiiy xususiyatlari ham rivojlanadi.

Mutaxassislar aholi takror barpo bo'lishini aholining uch asosiy: tabiiy, hududiy (migratsiya) va sotsial harakatlari yig'indisi sifatida tahlil etadilar.

Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati, ya'ni tug'ilish va o'lim asosiy omil hisoblanadi. Tug'ilishning yuqori bo'lishi aholi takror barpo bo'lishi jarayonini kuchaytiradi va aholi sonini ko'payib borishiga olib keladi. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, aholi takror barpo bo'lishining asosi bo'lgan tug'ilish, shahar turmush tarzi ta'sirida kamayib borgan. Aksincha, qishoq turmush tarzi ta'siri tug'ilishni nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishga olib kelgan. Aholining shahardan qishloqqa yoki qishloqdan shaharga kelib yashashi bevosita uning reproduktiv mayliga ta'sir etib, tug'ilishni kamayishi yoki ko'tarilishiga olib keladi. Xuddi shunday aholining sotsial harakati uning ma'lumotlilik darajasini oshib borishi, ilm malaka talab etgan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan ko'proq xabardor bo'lishi, uning uzoq umr ko'rishiga, nasl qoldirish-farzandlar ko'rishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning paydo bo'lishi va jamiyatning rivojlanishi davomida aholi takror barpo bo'lishini boshqarish tizimida katta o'zgarishlar kuzatilgan. Aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim jarayonlarini boshqarish orqali ma'lum maqsadga yo'naltiriladi. Aholining tabiiy harakati, aholi tabiiy o'sishi ko'rsatkichlari orqali ifodalanadi.

5.2. Aholi takror barpo bo'lishining turlari va o'tish bosqichlari

Insoniyat jamiyati tarixida aholi takror barpo etilishida ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lgan va bo'lmoqda, oqibatda, hozirgi davrda dunyo aholisining takror barpo yetishining quyidagi tiplari paydo bo'ldi:

1) arxetip, 2) an'anaviy tip, 3) zamonaviy tip.

Arxetipga xos aholining tabiiy o'sishi insoniyatni demografik rivojlanishida uzoq davom etgan davri bo'lib, aholining yuqori darajadagi tug'ilishi yuqori darajadagi o'limi ko'rsatkichlari bilan kuzatiladi. Bunday, tabiiy o'sish hozirgi davrda Afrikaning ko'pgina qoloq mamlakatlariga xos. Turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda aholining takror barpo bo'lishining turli ko'rinishlari mavjud. Jumladan, rivojlanayotgan yoki iqtisodiy nochor davlatlardagi aholi o'rtasida erta oila qurish, ko'p farzandlilik, ayollar ahvolini yaxshi himoyalalmaganligi, ma'lumotlilik darajasining pastligi, sog'liqni saqlash tizimining yetarli yo'lga qo'yilmaganligi tug'ilishning juda yuqori bo'lishiga, o'lim darajasining, ayniqsa, bolalar va ayollar o'limining ko'pligiga sabab bo'ladi. Aholining turmush darajasi baland, madaniy saviyasi yuqori bo'lgan aksariyat, rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishida tug'ilish darajasining pastligini, o'rtacha umr ko'rish ko'rsatkichi eng balandni tashkil yetishini ko'ramiz.

Angliyalik iqtisodchi Semyuel Leng "agar hamma yetarli, qulay, yaxshi sharoitda yashaganda edi, hozir dunyo odamsiz qolgan bo'lur edi", deydi. Bundan aholining moddiy ahvoli, ma'naviy turmush darajasi yuksalib borar ekan, o'z navbatida, inson psixologik nuqtai-nazardan ko'p farzand ko'rishni istamaydi, degan fikr tug'iladi.

B.S.Urlanis "Moddiy jihatdan yaxshi ta'minlangan oilalarning farzandlari kam sonlidir", deb iqtisodiy omilning demografik omilga

ko'rsatayotgan ta'sirini ifodalab beradi. Shuningdek, u moddiy omil bilan ma'naviy omilning avlodlar almashinuviga hamisha bir hil yo'nalishda ta'sir etmasligini ham aytib o'tadi. Aholi takror barpo bo'lishi, ushbu omillar ta'sirida bir-biridan farq qiluvchi tiplari vujudga keladi.

Birinchi tip-bu guruhga kiruvchi davlatlarda yashovchi aholi o'rtasida tug'ilish va o'limning yuqori darajasi va bunga mos ravishda, aholining kam miqdorda ko'payishi xos bo'lib, hozirda ushbu tipga kiradigan davlatlar yer sharida juda kam miqdorda uchraydi.

Ikkinchi tip - davlatlariga tug'ilish miqdori yuqori, o'lim ko'rsatkichi tibbiyotdagi erishilgan yutuqlar evaziga keskin kamayib boradi. Aholi yosh tarkibi progressiv, keksa va qariyalar salmog'i kam sonli, bolalar, yoshlar ko'pchilikni tashkil etgan holda, aholi takror barpo bo'lishi ijobiy baholanadi, "demografik portlash" kuzatiladi. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan ushbu tipiga Afrikaning barcha davlatlari, Xorijiy Osiyo, Janubiy Amerikaning qator davlatlari, Avstraliya va Okeaniya, O'rta Osiyo davlatlarini kiritish mumkin.

Uchinchi tip-bu tipdagi davlatlarda aholi o'limining kam miqdori ushlanib turgan holda, tug'ilish darajasi qisqarib boradi. Aholi soni haddan tashqari ko'payib yoki kamayib ketmaydi. Aholining ma'lum bir miqdorda o'sishi kuzatiladi. Ushbu tipdagi davlatlar aholi takror barpo bo'lishining oddiy tipiga kiruvchi davlatlar, deb ataladi.

To'rtinchi tip - davlatlari aholisi o'z-o'zini qayta tiklamaydi. O'lib ketayotganlar mutloq miqdori hayotga yangi kelayotganlar miqdoridan ortiq bo'ladi. Mazkur guruh davlatlarida "depopulyasiya" ro'y beradi, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga olib keladi. Bularga, Yevropa, Boltiqbo'yi davlatlari, Shimoliy Amerikadagi ma'lum bir davlatlarni, Yaponiya, Gruziya, Armaniston, Rossiyani kiritish mumkin.

Jamiyat taraqqiyoti davomida aholi takror baro bo'lish turlari muntazam o'zgarib kelgan. Hozirgi davrga (XXI asr boshi) kelib, mutaxassislar tomonidan aholi takror barpo bo'lishini asosan 2 turi mavjudligi ta'kidlanmoqda.

I tur-aholi takror barpo bo'lishining qisqargan turi. Bu turdagi avlodlar almashinuvi jarayonida aholi soni ko'paymaydi, chunki, tug'ilganlarga nisbatan o'lganlar soni yuqori bo'ladi.

2 tur- aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turi, bunda aksincha tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'ladi va natijada, keyingi avlod vakillarining soni oldingi avlod vakillari sonidan ko'p bo'ladi. Bunday holda aholi muntazam ko'payib boravyeradi.

5.3. Dunyo aholisi takror barpo bo'lishining geografik xususiyatlari

Tug'ilish, o'lim va aholi tabiiy o'sishi past bo'lgan huddlarda aholi takror barpo bo'lishining 1 turi kuzatiladi. Xozirgi davrga kelib, aholi takror barpo bo'lishining 1 turi Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlarida kuzatilmoqda. Aholi takror barpo bo'lishining 1 turida har bir oiladagi farzandlarning o'rtacha soni 2,5 tadan kamdir. Ilmiy manbalarda har bir oila o'rtacha 2 tadan farzand ko'rsa o'z ota-onalari o'rnini to'ldiradilar. Agar oilada 3 tadan farzand bo'lsa uchinchi bola turli sabablar (baxtsiz hodisalar, kasalliklar) bilan hayotdan ko'z yumgan bolalar va farzand-siz oilalarni "qoplaydi", ya'ni o'rnini bosadi. Shuning uchun ham aholi sonini bir me'yorda saqlanishi uchun oiladagi farzandlar soni o'rtacha 2,5 bolani (demak oilalarning yarmi 2 bolali, yarmi esa 3 bolali) tashkil yetishi lozimdir. Agar oilada farzandlar soni 2,5 tadan kamayib borsa, aholi soni kamayadi va demografik inqiroz sodir bo'ladi. Oiladagi farzandlar soni tug'ilishning yig'indi koeffitsienti (har bir 15-49 yoshdagi ayolga to'g'ri kelgan bolalar soni) yordamida aniqroq ifodalanadi. 2009 yilda tug'ilishning yig'indi koeffitsienti dunyo bo'yicha 2,6 ni, Afrika qita'sida 4,6, Amerikada 2,2, Osiyoda 2,3, Yevropada 1,5 va Avstraliya va Okeaniyada 2,5ni tashkil etgan.

Demografik inqirozga yuz tutgan, aholi takror barpo bo'lishining 1 turi kuzatilayotgan davlatlarda demografik siyosat "depopulyasiya" ya'ni, aholi sonini kamayib ketish jarayonini to'xtatishga qaratilmog'i lozimdir. Bunday siyosatning asosiy maqsadi oilada ikkinchi, uchinchi farzandlarni ko'rish, davlat, jamiyat tashkilotlari tomonidan ham iqtisodiy, ham ma'naviy qo'llab quvvatlashga qaratiladi. Aholi takror barpo bo'lishining 2 - turi, aholining tug'ilishi, tabiiy o'sishi juda yuqori, o'limning esa nisbatan kam bo'lgan holatlarida kuzatiladi. Bunday holat

Afrika qit'asidagi deyarli barcha davlatlarda, Avstraliya va Okeaniyada, Osiyodagi ba'zi davlatlarda kuzatilmoqda. Aholi takror barpo bo'lishi 2 turi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar G'arbiy Afrikadagi Nigyer davlatida (tug'ilishning yig'indi koeffitsienti-7,4; tug'ilish umumiy koeffitsienti-53; o'lim-14 va tabiiy o'sish 39 promille) Sharqiy Afrikadagi deyarli barcha davlatlarda (tug'ilish 30-47 promille; o'lim 3-18 promille, tabiiy o'sish 10-34 promille) kuzatiladi.

Aholi takror barpo bo'lishining 2-turi kuzatilayotgan qator davlatlarda aholining haddan oshib ko'payib borishi, ya'ni "demografik portlash" jarayonini oldini olish muammosi mavjuddir. Ushbu muammoni bartaraf etishda tug'ilishni nazorat etish uslubidan foydalaniladi. Davlat siyosati oilani demografik nuqtai-nazaridan rejalashtirishga qaratiladi. Bunday siyosat Xitoy, Xindiston va qator rivojlanayotgan davlatlarda olib borilmoqda. Hozirda yer shari aholisi tug'ilish umumiy koeffitsienti har ming kishiga 20 promillega, aholi o'limi 8 promillega, tabiiy ko'payish 12 promillega (2017 y.) teng bo'lmoqda.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi ahamiyatli tus olgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

Tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni eng aniq ifodalovchi demografik ko'rsatkichlardan biri tug'ilishning yig'indi koeffitsienti bo'lib, u ma'lum avlodga tegishli har bir ayolning farzand ko'rish davrida (o'rtacha 15-49 yosh) tug'ilgan bolalarining o'rtacha sonini bildiradi. Agar mazkur koeffitsient qaysi bir hududda 4,15 dan yuqori bo'lsa, shu hududda aholi soni tez sur'at bilan ko'payib boradi, aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'lib, qariyalar (65 yosh va undan kattalar) salmog'i past bo'ladi. Agar tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,15 dan kichik bo'lsa,

aholi juda sekin o'sib boradi, aholi tarkibida bolalarga nisbatan qariyalar salmog'i yuqori bo'lib, aholining demografik "qarish" jarayoni ro'y beradi. Bu ko'rsatkich 2,15 dan 4,15 gacha bo'lsa tug'ilish darajasi me'yorda hisoblanib, aholi o'rtacha darajada ko'payib boradi.

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti dunyo bo'yicha, 2,5 ga teng (2017 y). Demak, aholi takror barpo bo'lishda davom etmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda bu raqam 1,7 ga, rivojlanayotgan davlatlarda 3,0 ta, o'rtacha darajadagi rivojlanayotgan davlatlarda esa 2,6 ga teng (2017 y). Afrikada tug'ilishning ushbu koeffitsienti eng yuqori ko'rsatkichga ega, ya'ni 4,7, Amerikada 2,2, AQSHda 2,0, Osiyoda 2,2 va Yevropada 1,6 ni tashkil etadi. Dunyo bo'yicha Angola, Kamyeron, Brunda, Malavi davlatlari (5,7-6,5) aholisi o'ta yuqori tug'ilish darajasiga ega. Yevropa aholisi demografik inqirozga yuz tutgan, bironta davlat aholisida tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 2,0 dan oshmaydi. Bunda albatta mamlakatlar aholisining yosh, jinsiy, milliy tarkibi, hududiy joylashuvi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda o'ta yuqori darajada bandligi kabi xususiyatlari alohida o'rin tutadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Dunyo aholisining ko'payib borishi va "demografik revolyusiya" – uni keltirib chiqaruvchi omillar.
2. "Demografik o'tish" haqida qarashlar, nazariyalar.
3. "Demografik o'tish bosqichlari" va ushbu jarayonni dunyo hududlari bo'ylab ahamiyati.
4. Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti qanday hisoblanadi?
5. Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti qanday hisoblanadi?
6. Demografik o'tish konsepsiyasi kim tomonidan yaratilgan?
7. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan va toraygan turlarini tushuntiring.
8. Aholi takror barpo bo'lishiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?
9. Tug'ilishning umumiy koeffitsienti qanday hisoblanadi?
10. Tug'ilishning maxsus koeffitsienti qanday hisoblanadi?

6-MAVZU. DUNYO AHOLISINING YOSH – JINSIY TARKIBI. DEMOGRAFIK QARISH

Reja:

- 6.1. Aholining yosh tarkibi va yosh kontingentlari
- 6.2. Aholining jinsiy tarkibi va uning shakllanishidagi omillar

6.1. Aholining yosh tarkibi va yosh kontingentlari

Aholi tarkibi deganda aholining ma'lum ijtimoiy – iqtisodiy va demografik belgilari asosida taqsimlanishi tushuniladi.

Aholi tarkibi asosan quyidagi belgilar asosida taqsimlanadi:

1. Biologik xususiyatga ega bo'lgan belgilar: (askriptiv) jinsi, yoshi, irqi, etnik guruhi;
2. Sosial xususiyatga ega bo'lgan belgilar: nikoh statusi (nikohda turishi) savodliligi va ma'lumotlilik darajasi), kelib chiqishi, tili, fuqaroligi, professional tayyorgarligi;
3. Iqtisodiy xususiyatga ega bo'lgan belgilar: kasbi, bandligi, bandlik sohasi, daromad manbai;
4. Migratsion xususiyatga ega bo'lgan belgilar: tug'ilgan joyi, mazkur aholi maskanida necha yildan byeri yashab kelishi va h.k;
5. Demografik (vitalniy) belgilar: tug'ilish va o'lim, nikoh va ajralish, nikohga kirish yoshi, homiladorliklar soni, farzandlar soni, o'lim soni va h.k;
6. Oilaviy tarkibi bo'yicha belgilar: oila yoki uy xo'jaligi, oila turlari va h.k;

Aholining yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar (demografik tarkibi) birinchi navbatda, jamiyatning demografik holati bilan chambarchas bog'liq. Demografik holat esa aholining yoshi va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor etilishi (ajralish), tug'ilish, o'lim va migratsiya kabi jarayonlarda ifodalanadi.

Aholining yosh tarkibi juda qadimdan shakllanib kelgan demografik holatning natijasi bo'lib, u ayni paytda demografik istiqbolning zamini hamdir. Aholining yosh tarkibi esa, asosan, uning tabiiy ko'payishiga bog'liq. Tug'ilish yuqori bo'lgan hollarda aholi tarkibida bolalar salm-

og'i yuqori bo'ladi yoki, aksincha, tug'ilish past, aholining o'rtacha umr ko'rish muddati nisbatan uzoq bo'lgan hollarda aholi tarkibida qariyalar salmog'ining yuqori bo'lishi kuzatiladi.

Yosh – inson tug'ilganidan hayotining ma'lum nuqtasigacha bo'lgan davr. Biologik va kalendar yoshlar mavjud. Hozirgi davrda aholining yosh strukturasi bo'yicha quyidagi klassifikatsiyasi byerilgan. Aholining yosh tarkibi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlariga bo'linishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Aholi tarkibida yoshlar (0 – 9, 10 – 19, 20 – 29 yoshida) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda, tug'ilish yuqori bo'lgan hollarda hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda, aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda, aholi alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5...100 va undan yuqori), besh yillik yosh guruhlariga (10 – 14, 15 – 19...) va uchta yirik – yirik guruhlariga (0 – 14, 15 – 60, 60 va undan yuqori) ajratiladi. Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

- a) alohida yosh guruhlari va ularni nisbatlarini statistik tahlili;
- b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni;
- v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasining nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'il-

ish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

Yosh akkumulyasiyasi – ba'zi yosh guruhlaridagi aholi sonini o'zidan oldingi yosh guruhidagi aholi sonidan oshib kyetishi. Bu hol ko'p hollarda aholi o'zini yoshini yaxlitlab aytishi sababli sodir bo'ladi. Ko'proq 60 yoshdan keyin keksalar yoshlarini ko'paytirib aytadilar. Natijada ba'zi yoshdagi aholi soni o'zidan oldingi yoshdan oshib ketadi. Masalan, 1897 y. aholi ro'yxatlarining tahlilidan 70 yosh erkaklar, 75 yosh ayollar soni 69 yosh va 74 yoshdagi aholi sonidan oshib ketgan.

Aholining yosh tarkibi aholining tabiiy harakati ko'rsatkichi bilan chambarchas bog'langan. Insonning iqtisodiy, biologik va kalendar yoshlari mavjud bo'lib, ular o'z ilmiy ta'riflari va xususiyatlariga ega-dir. Demografik nuqtai-nazardan inson umri turli davrlarga bo'linadi (go'daklik, bolalik, yoshlik, yyetuklik, mehnatga qobiliyatlilik davri va qariyalik). Umuman, dunyo miqyosida aholi yosh tarkibi bo'yicha uchta demografik guruhlariga ajratiladi. Bularga 0-14 yosh (bolalar), 15-64 yosh (mehnat yoshidagi aholi), 65 yosh va undan yuqorilar (qariyalar) kiritiladi.

Shved demograf olimi G.Sundbyerg aholining yosh tarkibiga qarab uch turga bo'ldi:

1. Progressiv.
2. Statsionar.
3. Regressiv.

Progressiv - yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida bolalar (0-14 yoshdagi) salmog'i qariyalarga (65 yosh va undan yuqori) qaraganda yuqori bo'lgan hududlarda kuzatilib ularning aholisi muntazam ko'payib boradi. Bu yosh tarkibiga Afrika va Osiyo davlatlarini kirtsa bo'ladi. Dunyo bo'yicha 15 yoshdan kichiklar jami aholining 26 foizini tashkil qilsa, Afrikada 41 foizni, Osiyoda 25 foiz, Yevropada 16 foizga teng (2017 y.). Bizning respublikamiz aholisi yosh tarkibida aynan shu yoshdagilar dunyo ko'rsatkichidan baland 29 foiz.

Statsionar - yosh tarkibida aholi umumiy miqdorida qariyalar salmog'i yoshlar bilan tengdir. Statsionar yosh tarkibida aholi soni bir xil

miqdorda turadi. Aholining tez kamayishi yoki tez ko'payishi kuzatilmaydi. *Regressiv*- yosh tarkibida aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga qaraganda yuqori bo'ladi. Bunday holda aholi soni asta-sekin kamayib boradi va "depopulyasiya" holati yuz beradi. Aholi "qarib" borishi kuzatiladi. Dunyo aholisining atigi 7 foizi (2018 yil) 64 yoshdan kattalarga to'g'ri keladi. AQSH, Kanada, Yevropa, Okeaniya davlatlarining aksariyatida 64 yoshdan katta yoshdagilar salmog'i dunyo aholisining aynan shu yosh tarkibi bo'yicha umumiy ko'rsatkichidan ustunligi kuzatiladi.

Aholi yosh tarkibini ikkita asosiy tipga ajratish mumkin.

Birinchi tipda (tug'ilish va o'lim yuqori bo'lib, o'rtacha umr ko'rish davri qisqa bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar) bolalar, o'smirlar miqdori ustun, qariyalar hisssasi uncha katta emas. Ikkinchi tip Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya, Avstraliya mamlakatlariga xos (tug'ilish kam, o'lim past ko'rsatkichga ega, uzoq umr ko'ruvchilar ko'p sonli) bolalar va o'smirlar soni qisqarib, qariyalar ulushi oshib boradi.

Dunyo aholisining yosh tarkibida bolalar ulushi kamayib, mehnatga layoqatli yoshdagi va keksa aholi salmog'i ko'payayotgan mintaqalarga Amerika, Yevropa va Avstraliya hamda Okeaniya davlatlari kiradi. Binobarin, 1970-2012 yillarda 0-14 yoshdagi bolalar ulushi 36,6 dan 26,0 foizga tushdi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi salmog'i esa 57,9 dan 66,0 foizga ko'tarildi, 65 yosh va undan kattalar salmog'i barcha mintaqalarda sezilarli darajada ortib bormoqda, dunyo bo'yicha bu ko'rsatkich hozirda 8 foizga teng (6.2-jadval).

6.1-jadval

Dunyo aholisining yosh tarkibi. 1970-2017 yillarda, foiz hisobida

Mintaqalar	1970 yil			1985 yil			2017 yil		
	0-14	15-64	65 va undan yuqori	0-14	15-64	65 va undan yuqori	0-14	15-64	65 va undan yuqori
Dunyo bo'yicha	36.6	57.9	5.5	33.7	60.6	5.7	26	65	9
Yevropa	24.9	63.7	11.4	20.9	66.7	12.4	16	66	18
Osiyo	38.9	57.0	4.1	35.0	60.6	4.4	24	68	8

Afrika	44.1	53.0	2.9	45.4	51.5	3.1	41	56	3
Amerika	36.4	57.2	6.4	31.6	61.2	7.2	23	67	10
Okeaniya	32.2	60.5	7.3	28.6	63.3	8.1	23	65	12
O'zbekiston	45.0	49.2	5.8	40.8	52.8	6.4	28	68	4

Manba: Population Reference Bureau, 2017. World Population Data Sheet.

Insonning iqtisodiy, biologik va kalendar yoshlari mavjud bo'lib, ular o'z ilmiy ta'riflari va xususiyatlariga egadir. Demografik nuqtai-nazardan inson umri turli davrlarga bo'linadi (go'daklik, bolalik, yoshlik, yetuklik, mehnatga qobiliyatlilik davri va qariyalik). Umuman dunyo miqyosida ilmiy va statistik manbalarda aholini iqtisodiy-demografik nuqtai nazardan aholi yosh tarkibi bo'yicha uchta demografik guruhlariga ajratiladi. Bularga 0-14 yosh (bolalar), 15-64 yosh (mehnat yoshidagi aholi), 65 yosh va undan yuqorilar (qariyalar) kiritiladi.

Aholining yosh tarkibida mehnat yoshidagi¹ (15-64) aholi guruhi salmog'i alohida ahamiyatga egadir. Chunki ushbu guruh asosiy ishlab chiqarish kuchini tashkil etadi va iqtisodiy rivojlanishning omili bo'lib xizmat qiladi. Mehnat yoshidagi aholi guruhining shakllanishi asosan aholining takror barpo bo'lishi xususiyatlariga bog'liqdir. Alohida hollarda esa hududlarda immigratsiya va emigratsiya jarayonlari ham mehnat yoshidagi aholi salmog'iga ta'sir etadi. Dunyodagi qator davlatlarda jami aholi tarkibida mehnat yoshidagi aholi salmog'i 50 – 65 foizni tashkil etadi. Hozirgi davrda (2017 yil) dunyo aholisining 65 foizi 15-64 yoshli aholi hissasiga to'g'ri kelmoqda. O'zbekiston aholisining 62,0% 15-64 yoshdagi kontingentlardir.

O'tish davrida demografik jarayonlarda ro'y berayotgan o'zgarishlar aholining yosh tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatganligi ba'zi yosh guruhlari miqdori kamayishi yoki ko'payishida yaqqol ko'rinmoqda. Aholining yosh tarkibi aholining tabiiy harakati ko'rsatkichi bilan bevosita bog'langan. Sababi, qaysi davlatlarda aholining tabiiy harakatini

¹ Mehnat yoshi har bir davlatning ishlab chiqarish xususiyatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatiga bog'liq holda farq qilishi mumkin. qator Evropa davlatlarida mehnat yoshi 18 yoshdan boshlanadi. O'zbekistonda mehnat yoshi ayollar uchun 16-54, erkaklar uchun esa 16-59 etib belgilangan.

ifodalovchi ko'rsatkich yuqori bo'lsa, o'sha davlatdagi aholining yosh tarkibida bolalar va o'smirlar salmog'i, mehnatga layoqatli yoshdagi kishilar hissasi yuqori bo'ladi. Bunday holat dunyo miqyosida rivojlanayotgan mamlakatlarda yaqqol kuzatiladi. Aksincha, rivojlangan, iqtisodiy jihatdan yetuk davlatlar aholisining yosh tarkibida katta yoshlilar va qariyalar ulushi ko'p bo'lishi bilan birga, bolalar kam sonlini tashkil qilmoqda. Bularga misol qilib, Xorijiy Yevropa davlatlarini, Rossiyani keltirish mumkin. Mazkur davlatlarning mehnat yoshidagi yetishmayotgan aholisining o'rnini yuqoridagi rivojlanayotgan davlatlardan kelib ishlovchilar ya'ni, migrantlar to'ldiradi. Demak, aholining yosh tarkibi-da migratsiya jarayoni qaysidir tarzda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholining yosh tarkibi juda qadimdan mavjud bo'lib kelayotgan demografik holat, ya'ni demografik evolyusiyaning natijasi bo'lib, u ayni paytga kelajakdagi demografik vaziyatning zamini bo'lib xizmat qiladi. Dunyo aholisi yosh tarkibi bo'yicha hududiy xususiyatlarga ham ega-dir. Jumladan, yer shari aholisi yosh tarkibida 1970 yillardagi ahvolni ko'rib chiqilganda 15 yoshgacha bo'lganlar miqdori va undan yuqori yoshdagilar ko'p sonni tashkil etganligi jadval ma'lumotlari ham tasdiqlaydi. Yevropa o'sha yillarda ham undan keyingi vaqtda ham 65 va undan katta yoshdagilar soni yuqoriligi bilan ajralib kelmoqda. Ikkinchi o'rinni (qariyalar salmog'i bo'yicha) Okeaniya va Amerika davlatlari egallaydi. Ushbu tahlildan aholi yosh tarkibini ikkita asosiy tipga ajratish mumkin.

Birinchi tipda (tug'ilish va o'lim yuqori bo'lib, o'rtacha umr ko'rish davri qisqa bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar) bolalar, o'smirlar miqdori ustun, qariyalar hissasi uncha katta emas.

Ikkinchi tipda Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya, Avstraliya mamlakatlariga xos (tug'ilish kam, o'lim past ko'rsatkichga ega, uzoq umr ko'ruvchilar ko'p sonli) bolalar va o'smirlar soni qisqarib, qariyalar ulushi oshib boradi.

Geografik mintaqalar doirasida taqqoslaganda, O'zbekiston birinchi tipga xos davlat sanaladi. Respublikamizda bolalar salmog'i yuqori, bunga o'zbek oilalarida tug'ilish sur'atining balandligidir. 1970 yili 0-14 yoshdagi bolalar jami aholining 45 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2004 yilda

ushbu ko'rsatkich 38 foizni tashkil qilgan. Ikkinchi o'rinni 15-64 yoshdagilar egallaydi. Ushbu yoshdagi aholi jami aholining teng yarmiga teng (58 foiz), qariyalar soni kamchilik bo'lib atiga 10 foizga teng.

6.2. Aholining jinsiy tarkibi va uning shakllanishidagi omillar

Aholining jinsiy tarkibi deganda, ularning, ya'ni aholining erkak va ayollarga taqsimlanishi tushuniladi. Odatda, aholi jinsiy tarkibida ayollar har 100 ta yoki har 1000 ta erkak kishiga nisbatan hamda erkaklar har 100 ta yoki har 1000 ta ayolga nisbatan hisoblanadi va bu foizda ifodalanadi. Bundan tashqari, har ikkala jins vakillarining jami aholiga nisbatan ham ulushi aniqlanadi.

Aholi jinsiy tarkibi uch asosiy omillar ta'sirida shakllanadi:

- 1) yangi tug'ilganlardagi jinslar nisbati;
- 2) o'limdagi jinslar nisbati;
- 3) aholi migratsiyasidagi jinslar hisbati.

Demografiyada va statistikada birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi jinslar nisbatlari mavjud. Birlamchi nisbat – homiladorlikdagi qiz va o'g'il bolalar nisbati. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha 100 ta qiz bola homilaga 125-130 ta o'g'il bola homilalar to'g'ri kelar ekan.

Ikkilamchi nisbat – tirik tug'ilgan o'g'il va qiz bolalar nisbati. Tadqiqotlar ko'rsatishicha har 1000 ta chaqaloqdan 488 tasi qiz va 512 tasi o'g'il bolalar to'g'ri keladi (yoki 100 ta qiz bolaga 105 – 106 ta o'g'il bola, Xitoyda o'g'il bolalar ko'p tug'ilyapti – 100 ta qiz bolaga 1980 yil 107,4 o'g'il bo'lsa, 1993 yil 100 ta qiz bolaga nisbatan 114,1 o'g'il bola tug'ilgan – bu muammo) Uchlamchi nisbat – reproduktiv yoshdagi erkaklar va ayollar nisbati – demografik rivojlanishda eng ahamiyatli nisbat.

Statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, dunyo bo'yicha qiz bolalarga nisbatan o'g'il bolalar ko'proq tug'ilar ekan. Ma'lumotlar ko'rsatishicha, dunyoda har 100 ta qiz bolaga hisbatan tug'ilgan o'g'il bolalar soni 104–107 tani tashkil etadi. O'g'il bolalar salmog'ining qiz bolalarga nisbatan yuqorilgi ko'p hollarda 15–20 yoshlarga qadar saqlanib boradi. Asosan 20–24 yoshlarda jinslar nisbatan tenglashadi. Undan keyin esa, asta-sekin jami aholi tarkibidagi erkaklarga qara-

ganda, ayollar salmog'i ortib boradi. Bu hol qator omillar bilan bog'liqdir. Ularga bolalik davrida o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq xastalanishi, baxtsiz hodisalar va erkaklarning o'ziga xos turmush tarzi kabilarini kiritish mumkin. Shuningdek, erkaklarning ko'p qismi yoshlik va o'rta yoshlik davrida og'ir mehnat bilan mashg'ul bo'lib, inson salomatligi uchun zararli bo'lgan alkogolizm, chekish kabi odatlar bilan shug'ullanadilar. Yuqorida keltirilgan turmush tarziga xos omillar hamda xalqlar orasida, davlatlar orasida ro'y berib turadigan urushlar erkaklarning hayotdan barvaqt ko'z yumushiga olib keladi¹. Shunday bo'lsada aholi jinsiy tarkibining shakllanishi dunyo hududlarining har birida o'ziga xos xususiyatga egadir. Ushbu xususiyatlar, yuqorida qayd etilganidek, ana shu hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan ifodalanadi.

Hozirgi davrda (XXI asr boshlari) sayyoramiz aholisining jinsiy mu'tanosibligi yosh guruhlariga bo'yicha keskin farq qiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, dunyodagi barcha davlatlarda ham 0–14 yosh guruhlarida o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq ekan. Bu hol yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'g'il bolalarning ko'proq tug'ilishi bilan bog'liqdir. 15–64 yosh guruhlarida esa, ayollar va erkaklar salmog'i dunyo bo'yicha birmuncha tenglashadi va har ming ayolga 1020 erkak to'g'ri keladi, lekin bu nisbiylik hamma qit'alarda ham bir xil emas. Yevropada – 1000, Osiyoda – 1049, Afrikada – 979, Amerikada – 990, Okeaniyada – 1039 ta to'g'ri kelgan. O'zbekiston uchun mazkur ko'rsatkich 996 tani tashkil etadi.

65 va undan yuqori yosh guruhlaridagi ayollarga yer yuzida 742, Yevropada 649, Osiyoda 879, Afrikada 889, Amerikada 741, Okeaniyada 818, MDH tarkibiga kirgan davlatlarda 444 ta erkak to'g'ri keladi. O'zbekistonda bu ko'rsatkich 580 tani tashkil etadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, ikkinchi jahon urushida Yevropagi qator davlatlar, ayniqsa, sobiq SSSRda juda ko'p erkaklar halok bo'lgan. Shuning uchun ham XX asrning oxiriga qadar aholi tarkibida ayollar nisbatan eng yuqori bo'lgan davlat sobiq SSSR hisoblanar edi. Chunonchi, 1989 yilda bu davlatda har 1000 ayolga 891 ta erkak to'g'ri kelgan.

¹Asanov G.R. Aholi geografiyasi. – T., 1978. – 75-b.; Bo'riyeva M.R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T., 1987. – 57-b.

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, dunyo aholisining umumiy tarkibida erkaklar ayollarga nisbatan bir muncha ko'proq bo'lib, ya'ni har 1000 ayolga nasbatan erkaklar soni 1009 ni tashkil etar ekan. Ayollarga nisbatan erkaklarning ko'pligi asosan Osiyo davlatlarida (1000 ayolga 1042 ta erkak) kuzatilsa, Yevropa davlatlarida esa aksincha, – ayollar salmog'i yuqoriligi kuzatiladi. Ayollarning erkaklarga nisbatan ko'pligi, ayniqsa, Rossiya davlatida yuqoridir (1000 ayolga 890 erkak)¹.

Aholining jinsiy tarkibida migratsiyaning o'rni ahamiyatlidir. Aholi migratsiyasida erkaklar ishtiroki yuqori bo'lganligi sababli migratsion oqim yuqori bo'lgan ba'zi yirik shaharlarda, o'zlashtirilayotgan hududlarda aholi tarkibida erkaklar salmog'i yuqori bo'ladi. Masalan, Toshkent shahrida jami aholining 51 foizini erkaklar tashkil etadi.

Migratsiya ham yosh va jinsga ko'ra farqlanadi. Odatda, ayollar va erkaklar muayayn joyda bir xil miqdorda ko'chishmaydi. Bunga ko'ra migratsiya xarakatchanligi erkaklarda yuqori, ammo uzoq masofaga migratsiya xarakati ayollarda yuqoridir, bu holat rivojlanayotgan mamlakatlarda namoyon bo'ladi. Shunga qaramay, jamiyatda ayollarning mavqe'i oshib borishi bilan migratsiyada ishtirok etish darajasi erkaklar bilan tenglashadi.

Demografik jarayonlardan birining o'zgarishi aholi takror barpo bo'lishi, uning tarkibi to'g'risida muhim ma'lumot beradi. Aholi haqidagi eng muhim jihatlardan biri bu uning yosh va jinsiy tarkibidir. Bu ikki jihat demografiya va demografik jarayonlarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Barcha demografik jarayonlarning aholi yosh-jins tarkibi bilan qanday bog'langanligini ko'rib chiqamiz. Masalan, farzandlar tug'ilish jarayoniga to'xtalsak, odatda tug'ilgan chaqaloqlarda o'g'il bolalar qiz bolalarga nisbatan ko'proq tug'iladi, taxminan 105 ta o'g'il bolaga 100 ta qiz bolaga to'g'ri keladi. Pushtlilik, ya'ni farzandlarni dunyoga keltirish jins bo'yicha o'zgaradi, ayniqsa, ayollar farzand ko'rish yoshi 15-49 yosh oralig'ida, erkaklarda esa 15-79 yosh oralig'iga to'g'ri keladi (Poston, 2005).

O'lish jarayoni ham aholi jinsiy tarkibiga ma'lum darajada ta'sir etadi. Ayniqsa, keksa aholi guruhida (65 yosh va undan yuqori yoshlarda)

¹ Копылов В.А. География населения. - М., 1999, с. 34.

ayollarga nisbatan erkaklar o'limining yuqori bo'lishi, ushbu yoshlarda erkaklar salmog'ining pasayib kyetishiga sabab bo'lgan. Aholi o'limi jarayoniga kelsak, ularning tebranishi, ya'ni aholi takror barpo bo'lishida har bir yosh guruhida ayollarda o'lim erkaklarga nisbatan pastroq darajada bo'ladi. Hayotning dastlabki yillarida o'lim ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi, so'ngra ular juda past darajagacha pasayib ketadi. O'lim jarayoni ham aholi jinsiy tarkibiga ma'lum darajada ta'sir etadi. Holbuki, keksa aholi guruhida (65 yosh va undan yuqori yoshlarda) ayollarga nisbatan erkaklar o'limining yuqori bo'lishi, ushbu yoshlarda erkaklar salmog'ining pasayib kyetishiga sabab bo'lgan. Masalan, O'zbekistonda 2017 yilda 70 yosh va undan yuqori yoshdagilarda har 1000 ayolga nisbatan 704 erkak to'g'ri kelgan.

Hozirgi aholi takror barpo bo'lish jarayonida o'lim dastlabki birinchi yildagi ko'rsatkich 50 - 60 yoshlarda yana shu ko'rsatkichga etadi. Shu bilan birga o'lim sabablari asosan yosh bilan bog'liq. Ikki mashhur demograf olimlar Jacob Siegel va Genri Shryocklar fikriga ko'ra, o'limni tahlil qilishda uning yosh bilan aloqadorligi muhim ahamiyatga ega"(Shryock, Siegel i Associates, 1976: 224; Makgi, 2004).

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi yosh-jins piramidasining ahamiyati nimalardan iborat?
3. Aholi yosh tarkibiga ta'sir qiluvchi omillarni sanab bering.
4. Aholining jinsiy tarkibiga ta'sir qiluvchi omillarni sanab bering.
5. Yosh kontingenti tushunchasiga ta'rif bering.
6. Regressiv, progressiv, statsionar yosh tarkiblari nima?
7. Yosh akkumulyasiyasi nima?
8. Demografik yuk koeffitsienti deganda nimani tushunasiz?
9. Aholining qarishi va qarish turlari.
10. Aholi qarishining dunyo hududlari bo'ylab farqi va uning omillari.
11. Aholi keksayish shkalasiga ta'rif bering.
12. Qarish indeksiga ta'rif bering.

7-MAVZU. DUNYO AHOLISINING IRQIY TARKIBI

Reja:

7.1. Dunyo aholisi irqiy tarkibining turlari va xususiyatlari

7.2. Irqlar geografiyasi

7.1. Dunyo aholisi irqiy tarkibining turlari va xususiyatlari

Irq-bu kishilarning tarixiy tarkib topgan yirik hududiy guruhlaridir. Irqlar kelib chiqishiga ko'ra bir bo'lib, faqat ba'zi bir tashqi fiziologik belgilariga- sochining shakli va rangi, tanasining rangi, ko'zlarining shakli, yuz suyaklarining o'lchamlari va ayrim xususiyatlari, burun, lab tuzilishiga ko'ra farq qiladi. Bu irqlar nasldan-naslga o'tadi. Irqiy belgilar odam zoti paydo bo'lganidan keyin yashash sharoitidagi tafovutlar ta'sirida vujudga kelgan. Odamlarning anatomik va fiziologik hamda ruhiy xususiyatlarida irqiy farqlar yo'q. Irqiy tafovutlar jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etmaydi. Yer shari aholisi uchta asosiy irqqa bo'linadi. Bular yevropeid, mongoloid va negr-avstraloid yoki ekvatorial irqlari. Yirik irqlar, o'z navbatida, mayda irqlarga ham ajraladi. So'nggi yillarda mutaxassislar ekvatorial irqni ikki mustaqil – negroid va avstraloid irqlarga bo'lishni taklif etmoqdalar.

Irqlar – umumiy irsiy morfologik va fiziologik belgilarga ega bo'lgan, tarixiy shakllangan kishilar guruhidir. Ko'pchilik olimlar irqlarning kelib chiqishida hozirgi ko'rinishdagi inson bitta markazda, ya'ni, taxminan O'rta yer dengizining sharqi, unga qo'shni hududlar – Janubiy Yevropa, Shimoliy va Sharqiy Afrika va G'arbiy Osiyoda paydo bo'lgan, degan g'oyani ilgari suruvchi monotsentristik ta'limotni yoqlaydilar. Paleolit oxirida irqlar ikkita hudud – g'arb (shimoli-sharqiy Afrika va janubi-g'arbiy Osiyo) va sharqda (janubi-sharqiy va sharqiy osiyo) yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Keyinroq, insoniyat yer shari bo'ylab tarqalib va o'zaro qorishib, hozirgi qiyofadagi irqlar shakllangan.

Katta irqlar to'qnashgan hududlarda oraliq va aralash irqiy tiplar vujudga kelgan. Oraliq irqlar shu darajada uzoq o'tmishda shakllangan-ki, endilikda, ular ikki irqning aralashishi natijasimi, yoki katta irqlar-

ning ular bo'lingungacha bo'lgan xususiyatlarni o'zida saqlab qolgani-
ni aniqlash qiyin. Aralash irqiy tiplar esa, nafaqat, qadimda, shu bilan
birga, o'rta asrlarda hamda yangi va eng yangi tarixda yuzaga kelgan.
Oraliq irqilarning tipik vakillari – janubiy Hindistonning dravid tipi
hamda sharqiy Afrikadagi efiofiya tipi hisoblanadi; aralash tiplarga
Amerika metislari va mulatlarini kiritish mumkin.

Negroid irqi-Afrikada joylashgan. Negroidlar uchun qora, jingalak
sochlar, qo'y ko'z, tez-tez pigmentlashib turadigan tyeri, zaif yoki o'rt-
acha rivojlangan uchlamchi jun qoplami, o'rtacha chiqib turgan yonoq
suyagi, oldinga kuchli chiqqan jag', zaif chiqib turgan keng burun, qalin
lablar xarakterlidir. Negroid belgilar ko'proq Sahroi Kabir janubida
yashaydigan xalqlar uchun xosdir. Shu bilan birga, negroidlarga past
bo'yli Markaziy Afrika pigmeylari, bo'yi nihoyatda past bo'lgan negri-
lilar hamda negroid (sochi nihoyatda jingalak) hamda mongoloid xus-
usiyatlar (qurigan barg rangidagi sarg'aygan tyeri, keng yuz) qorishib
ketgan janubiy Afrika bushmenlari va gottentotlari tegishlidir.

Yevropeoid irqi-Yevropa, Shimoliy Amerika, Old Osiyo, Shimoliy
Amerika va Kanada, Avstraliyaning bir qismi, Yangi Zelandiyada keng
tarqalgan. Yevropeoidlar turlicha tusdagi jingalak yoki to'g'ri yumshoq
sochi, sariq yoki bug'doyrang tyerisi, kuchli rivojlangan uchlamchi jun
qoplami, zaifroq chiqib turgan yonog'i va jag'i, kambar burni, ingich-
ka yoki o'rtacha qalinlikdagi lablari bilan ajralib turadi. Yevropeoidlar
asosan sochi va ko'zining rangi bo'yicha ikkita yirik – shimoliy va
janubiy guruhlarga bo'linadi. Shimoliy tarmog'i shimoliy Yevropani
egallaydi. Janubiy tarmog'i Yevropaning janubi, shimoliy Afrika, Old
Osiyo va Shimoliy Hindistondir. Bular o'rtasidagi farq odamlarning
bo'yi, ko'zi, sochi va tyerisining rangida. Shimoliy tarmog'idagilarning
bo'yi baland, rangi tiniq, qirra burun bo'lsa, janubidagilar o'rta bo'y,
to'q rang va to'g'ri sochi, qoracha ya'ni, bug'doy mag'iz tyerisi bilan
ajraladi.

Shimoliy guruhga tyerisi kam pigmentlashadigan Skandinaviya va
unga qo'shni hududlardagi xalqlar, bug'doyrang tyeri, qorasoch, qo'y
ko'z xarakterli bo'lgan janubiy guruhga – Janubiy Yevropa, Shimoliy
Afrika, Old, Markaziy va Janubiy Osiyo xalqlari kiradi. Yevropaning

katta qismi oraliq mintaqada bo'lib, undagi xalqlar Yevropeoid irqining na shimoliy, na janubiy guruhiga mansub emas. Shimoliy va janubiy yevropeoidlar hamda oraliq guruhlar kishilarning bo'yi, sochi va ko'zining rangi, bosh shakli bo'yicha ko'plab kichik irq'larga ajratiladi. Shimoliy guruh tarkibida – atlantika-boltiq va belomor-boltiq irq'lari, oraliq formalar tarkibida – alp, o'rta Yevropa, Sharqiy Yevropa irq'lari, janubiy guruh tarkibida – o'rtayer dengizi, hind-afg'on, adriatika (din-ar), old osiyo (armenoid), pomir-farg'ona irq'larini kiritish mumkin.

Mongoloid irqi ham yevropeoid irqi singari ikki tarmoqqa bo'linadi: Shimoliy va Sharqiy. Shimoliy mongoloidlarga mo'g'illar, tungus-manchjur xalqlari kirsa, Sharqiy mongoloidga koreyslar, Shimoliy xitoylar kiradi. Negroid irqi asosan Afrikada keng tarqalganligi ayon, biroq ma'lum bir jihatdan ular AQSH va Karib havzasida ham uchraydi. Bu irq'lar o'rtasidagi farq unchalik katta emas. Janubi-Sharqiy Osiy, Avstraliya va Okeaniyada negroid irqiga o'xshash odamlar yashaydi. Ammo ular ba'zi belgilariga ko'ra negroidlardan keskin farq qiladi. Shu boisdan, olimlar ularni to'rtinchi - avstraloid irqi, deb atashmoqda. Dunyo aholisining 70 foizini asosan uch irq vakillari tashkil qiladi (yevropeoidlar-43,6, mongoloidlar-19,1, negroidlar 6,6 foiz) qolgan 30 foizi aralash va boshqa oraliq irq'larga to'g'ri keladi¹.

Mongoloidlar uchun to'g'ri qattiq qora sochlar, zaif rivojlangan uchlamchi jun qoplami, sariq tusli tyeri, qisq ko'z, keng yuz, kuchli chiqib turgan yonoq suyagi, past qansharli ingichka yoki o'rtacha kenglikdagi burun, ko'z qovog'ining yuqori qismini ajin qoplashi xarakterlidir. Kelib chiqishi va ko'pgina belgilari bo'yicha ularga Amerika hindulari yaqin, biroq, hindularda umumiy mongoloid qiyofa yo'qolib ketgan, epikantus kam uchraydi, burni cho'zinchoq. Osiyo mongoloidlari ikki, ya'ni matyerik va tinch okeani guruhlariga ajratiladi. Matyerik mongoloidlari tinch okeani guruhidan pigmentasiyaning sustligi, skelet massasining kattaligi, keng yuzi va boshqa belgilar bilan ajralib turadi. Mongoloidlar orasida matyerik va tinch okeani guruhlari xususiyatlarini o'zida birlashtirgan hamda o'ziga xos belgilarga ega arktika guruhi (masalan, burnining juda torligi) alohida o'rin egallaydi.

¹ Фуломов П. Жуғрофия атмалари ва тушунчалари изоҳли луғати. - Т., “Ўзбекистон”, 1994., 52-бет.

Tinch okeani guruhidan janubda malayya irqi, deb ataluvchi, biroq avstraloidlarning juda ko'p belgilari (to'liqinsimon sochlar, anchagina qora tyeri, qalin lab, nisbatan keng burun va h.k.) uchraydigan mongoloidlarning janubiy guruhiga mansub xalqlar yashaydi. Ular avstraloid irqining turli guruhlari bilan qorishishlari tufayli, hozirda mongoloid irqi tarkibiga kiritilmay, mongoloid katta irqining Osiyo tarmog'i va avstraloid irqi o'rtasidagi oraliq va aralash irqiy formalar, deb hisoblanmoqda. Ta'kidlash joizki, boshqa yirik irq'larga hamda ularning oraliq va aralash formalariga nisbatan tinch okean va janubiy mongoloidlar orasidagi chegara to'liq aniqlanmagan.

Avstraloidlar tyerisining to'q rangi, keng burni, ularni negroidlar bilan yaqinlashtiruvchi qalin lablari, biroq ulardan farqlantiruvchi to'liqinsimon sochlari (avstraliyaliklar, veddoidlar), kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami (avstraliyaliklar), ba'zan biroz zaiflashadigan pigmentasiya bilan ajralib turadi. Boshqa barcha yirik irq'lardan farqli o'laroq, avstraloidlarning alohida guruhlari (Avstraliya aborigenlari, papuaslar va melaneziyaliklar, veddoidlar hamda negritoslar va aynlar) o'z irqiy belgilari bilan ajralib turadi. Avstraliya aborigenlari pigmentasiya bo'yicha negroidlarga, sochining shakli va uchlamchi jun qoplami rivojlanishi bo'yicha – yevropeoidlarga yaqin. Avstraloid irqiga mansub belgilar yaqqol namoyon bo'lgan papuaslar va melaneziyaliklarning sochlari negroidlarga o'xshash jingalak.

Avstraloidlarga o'xshash umumiy jihatlari ko'p bo'lgan veddoidlar o'zlarining past bo'yi, yuz tyerisining jun bilan kam qoplanganligi, qosh ustidagi suyaklari va keng burni bilan ajralib turadi. Nihoyatda past bo'yli va jingalak sochli negritoslar va aynlar genetik jihatdan boshqa avstraloidlarga bog'liq bo'lsalarda, o'zlarining tashqi ko'rinishi bo'yicha ulardan keskin farqlanadi. Ularda deyarli barcha katta irq'larning ma'lum xususiyatlari o'z aksini topgan (yevropeoidlardan – yorqin rangli tyeri va juda kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami, avstraloidlardan – keng burun va nishab peshona hamda mongoloidlardan – epikantusning mavjudligi). Odatda mongoloid, avstraloid va yevropeoid irq'larga mansub belgilari bo'lgan Madagaskar, Gavayi, Polineziya

va Mikronyeziya aholisining aralash irqiy tiplari (Madagaskar aholisi uchun – negroid ham) alohida ajratiladi.

Turli irqiy guruhlariga mansub yuqorida ko'rsatilgan tashqi farqlardan tashqari, ularda fiziologik va biokimyoviy jihatdan tafovutlar ham mavjud. Jumladan, turli irqqlar qon guruhi, tishlarining joylashuvi, ta'm bilishi, oqsil zardobi, rang turlarini ajratishi (daltonizm) va h.k. xususiyatlar bilan ham bir-biridan farqlanadilar.

7.2. Irqlar geografiyasi

Etnoslar, tillar va dinlardan farqli o'laroq, irqqlar orasida qandaydir aniq chegarani belgilash juda qiyin. Irqlarning aralashuvi ko'p ming yillar davom etib, tinimsiz va ayni paytda jadal sodir bo'ladigan jarayondir (dunyo aholisining 30 foizi aralash va oraliq irqqlarga mansub kishilar). Shuning uchun irqiy farqlar odatda bir-biridan uzoqda joylashgan kishilar guruhlariga orasida yaxshi seziladi, o'zaro yaqin yashaydigan kishilar orasida esa deyarli bilinmaydi.

Ta'kidlash joizki, asosiy morfologik, fiziologik va psixologik xususiyatlariga ko'ra, insoniyat bir xil. Irqiy tafovutlar inson tanasi tuzilishidagi eng muhim biologik xususiyatlarga taalluqli emas va kamsonli qiyosiy belgilarda namoyon bo'ladi. Har qanday irq vakillari o'rtasidagi nikohdan sog'lom farzand tug'ilishi mumkin. Irqiy va etnik birliklar nisbati masalasi juda murakkab. U yoki bu birlikning tabiati o'zaro keskin farq qilishini ularni ajratishda qo'llaniladigan mezonlarning xilma-xilligidan ham bilish mumkin. Ayni paytda, qadimda odamlarning irqiy tiplari xuddi etnik birlikda bo'lgani kabi, kishilarning hududiy guruhlariga asosida shakllangan.

Qabilalar dastlab irqiy jihatdan ham bir xil bo'lgan. Asta-sekin, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonida va yer shari bo'ylab tarqalishi natijasida, turli qabila guruhlariga o'zaro qo'shib keta boshladilar. Agar kishilarning etnik guruhlariga shakllanishi ko'proq ijtimoiy ahamiyat kasb etsa, irqiy belgilar esa asosan biologik jarayonlar hosilasidir.

Xalqlar katta irqqlar darajasida bir xil bo'lishi mumkin, lekin deyarli doim bu irqqlarning ayrim bo'linmalariga nisbatan xar xil. Masalan,

Yevropa xalqlarining mutloq ko'pchiligi yevropeoid irqiga mansub, biroq ulardan har biri ushbu irqning ikki, va hatto ba'zan har uchala (shimoliy, oraliq va janubiy) guruhi vakillarini o'z ichiga oladi. Agar katta yevropeoid irqining mayda irqiy tiplari (belomor-baltika, alp, dinar va h.k.) haqida gapiradigan bo'lsak, ularning chegarasi etnik chegaralar bilan umuman mos kelmaydi. Xuddi shu kabi irqar va til bo'linmalari orasidagi chegaralar ham o'zaro mos kelmaydi. Masalan, turk guruhiga mansub tillar mongoloid irqi vakillari orasida ham (yoqutlar, tuvaliklar va h.k.), yevropeoidlar orasida (ozarbayjonlar, turklar va h.k.) ham keng tarqalgan; ko'pchilik turk tillarida so'zlashadigan xalqlar aralash irqiy formalarga mansub. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Ko'pchilik Amerika mamlakatlari etnoslar shakllanishida irqiy tiplar jadal qo'shilishining yorqin misoli bo'la oladi. Metisasiya asosan qadimda va o'rta asrlarda bo'lib o'tgan eski Dunyodan farqli ravishda, bu yerda mazkur jarayonlar so'nggi uch-to'rt asrda ro'y byerdi va hozir ham davom etmoqda. Zamonaviy Amerika xalqlari ikki, ba'zan uch irq vakillari qo'shilishidan paydo bo'lganlar. Bunda Afrikadan keltirilgan, turli qabilalarga mansub, yangi joylarda oqlar bilan ketma-ket o'rnanishgan negrlar tezda qabila tillarini unutib, o'zlari yashay boshlagan mamlakatning hukmron tillarini (ingliz, ispan, portugal, fransuz) o'zlashtirdilar. Atrofdagi aholi bilan qo'shilib, ular ayrim mamlakatlarda millatni (braziliyaliklar, kubaliklar) tashkil etuvchi asosiy etnik komponentlarga aylandilar. Boshqa mamlakatlarda, ayniqsa, AQSHda, ularning oq aholi bilan qo'shilish jarayoniga irqiy kamsitish siyosati orqali sun'iy to'siqlar qo'yildi.

MDH va Boltiqbo'yi mamlakatlarida yevropeoid irqining har uchala guruhiga mansub kishilar ko'pchilikni (80% dan ortiq) tashkil etadi. Shimoliy guruh boltiq xalqlariga, shimoli-g'arb – ruslarga, janub esa asosan kavkaz xalqlariga tegishli. Oraliq formalarga ruslarning katta qismi, ukrainlar, beloruslar va boshqa xalqlar kiradi. Sharqiy Sibir va Uzoq Sharqning tubjoy xalqlari mongoloidlarning matyeriak guruhiga mansub, eskimoslar esa mazkur irqning arktika guruhini tashkil etadi. Volgabo'yida, Uralda, G'arbiy Sibirda va Qozog'istonda qadimdan yevropeoid va mongoloidlar o'rtasida oraliq zona shakllangan. Boz ustiga,

mongoloid irqini namoyon qiluvchi belgilar sharqqa tomon kuchayib boradi. Mongoloid belgilari ustunlik qiluvchi G'arbiy Sibir tekisligi va Sayan-Oltay zonasi xalqlari Ural irqiy guruhi tarkibiga kiradilar.

Volgabo'yi va Uralda yashovchi fin (mordva, mari, udmurt, saam) va turk (chuvash, boshqird va tatar) tillarida so'zlashuvchi xalqlarda mongoloid irqiga mansub belgilar ancha zaif rivojlangan; ushbu xalqlarni laponoid va uralyoni irqiy tiplari, deb atash qabul qilingan.

Xalqlarning buyuk ko'chishi davrida Markaziy Osiyo mongoloidlarining ko'pchiligi, tubjoy aholisi asosan yevropeoidlardan iborat bo'lgan G'arbiy Sibirning cho'l mintaqasiga, Qozog'istonga, O'rta Osiyoga va Janubi-Sharqiy Yevropa cho'llariga kirib bordilar. Natijada, bu yerda ikkita aralash irqiy tip: asosan zamonaviy qozoqlar orasida tarqalgan *janubiy sibir* (ularda mongoloid irqining belgilari yaqqolroq namoyon bo'lgan) hamda turkmanlar, o'zbeklar va qisman tojiklar uchun xarakterli bo'lgan *o'rta osiyo* (ularda mongoloid irqiga mansub belgilar juda kam seziladi) tipi shakllandi. Sibirga dastlab ko'chib kelgan ruslar mahalliy aholi bilan aralashib, nafaqat, etnomadaniyati, shu bilan birga irqiy jihatdan farqlanuvchi, o'ziga xos, kamsonli guruhni tashkil qildilar (kamchadallar, yasashlar va h.k.).

Yevropa aholisi deyarli to'liq (Afrika, Janubiy Osiyo va Hindistondan yaqin o'tmishda kelgan muhojirlar bundan mustasno) yevropeoid irqiga tegishli. Qit'aning chekka shimol va janub mintaqalari aholisi irqiy tiplari bo'yicha o'zaro keskin farqlanadilar; bir tomonda, baland bo'yli, sariq soch, ko'kko'z norveglar (shimoliy yevropeoidlar), va ikkinchi tomonda, nisbatan past bo'yli, qorasoch, qo'y ko'z italyanlar (janubiy yevropeoidlar) o'rtasida o'xshash belgilar kamligini payqash mumkin. Shu bilan birga, Yevropada irqiy belgilar shu darajada sekin o'zgara-diki, kichik irqqlar o'rtasidagi aniq chegarani belgilash mumkin emas. Shartli ravishda Skandinaviya mamlakatlari, Islandiya, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Nidyerlandiya va Germaniyada shimoliy yevropeoidlarning atlantika-boltiq irqiy tipi tarqalgan, deb qabul qilingan.

Pireney yarim oroli, janubiy-g'arbiy Fransiya, janubiy va markaziy Italiya, janubiy Gretsiya, O'rta Yer dengizi orollari aholisi janubiy yevropeoidlarning o'rta yer dengizi irqiy tipiga, sobiq Yugoslaviya, shimoliy

Gretsiya, Bolgariya, shimoliy Italiya va janubiy Avstriya – dikar irqiy tipiga mansub. Yevropaning boshqa aholisini irqiy jihatdan ajratish murakkab bo‘lib, “oraliq va o‘rta Yevropa formalari”, deb ataluvchi mavhum tushuncha ostida birlashgan guruh tarkibiga kiritadilar. Umuman mintaqa aholisining 17 foizi shimoliy va 32 foizi janubiy yevropeoidlarga, yarmidan ko‘prog‘i oraliq va o‘rta Yevropa formalariga taalluqli.

Osiyo aholisi antropologik jihatdan nihoyatda murakkab bo‘lib, bu yerda barcha katta 4 irqning ko‘pchilik guruhleri tarqalgan. Janubiy yevropeoidlar jami aholining 29 foizini tashkil etib, ular Old Osiyo va Shimoliy Hindistondagi Old Osiyo, Hind-Afg‘on, Pomir-Farg‘ona irqiy tiplari vakillaridan iborat. Mongoloidlar (taxminan 31 % aholi) *shimoliy* yoki *matyerik* (mo‘g‘ullar, tungus-manchjuriya xalqlari) va *sharqiy* yoki *tinch okean* (koreyslar, shimoliy xitoylar) guruhlariga ajratiladi. Mongoloidlarga mongoloid va avstraloid irqi o‘rtasidagi aralash va oraliq formalar uzviy bog‘liqdir. Ushbu formalarga quyidagilar tegishli: janubiy Osiyo tipi yoki janubiy mongoloidlar guruhi (25% aholi) – Janubiy xitoylar, Indoneziyaliklar, Filippinliklar, Hindixitoy xalqlari; ayrim ayn elementlari uchraydigan yapon tipi (5% aholi), va Sharqiy Indoneziya tipi (Molukki orollari aholisi).

Osiyoda avstraloid irqi vakillari juda kam (0,4% aholi), biroq ular ko‘plab hududlarda tarqalgan. Veddoid tipi Shri-Lankadagi veddlardan tashqari, dravid va munda xalqlarining ayrim guruhleri hamda hind ariy til guruhiga mansub bixillar; papuas-melaneziya tipi – Sharqiy Indoneziya xalqlari orasida; negritoslar – Filippin aluetlari, Malayziya semanglari, Hindistondagi andamanliklar; ayn tipi – Yaponiyadagi ayn xalqlari orasida uchraydi. Yevropeoidlar janubiy tarmog‘i va veddoidlarning qadimiy aloqalari hududida Janubiy Hindiston tipi (10% aholi) shakllangan. Uning asosiy vakillari bo‘lib, dravid til oilasiga mansub Janubiy Hindiston xalqlari hisoblanadi.

Afrikaning 54,1 % aholisi Sudan, matyerigining markaziy va janubiy qismlarini egallagan negroid katta irqiga mansub. Turli hududlardagi negrlar irqiy belgilar bo‘yicha o‘zaro katta tafovut qiladilar – tyerisining rangi to‘q qoradan jigarranggacha turlanadi, lab qalinligi, burun kengligi

gi hamda bo'y balandligi bo'yicha o'zaro farqlanadilar, biroq barchasining sochi bir xilda jingalak.

Agar negrilley va gotentotlarning bushmenlar bilan alohida ajralib turadigan morfologik jihatlari, sudanliklar va nilotlarning baland bo'yi va tyerisining qoraligi, Kongo daryosi havzasi negrlarining uzun boshli va barvasta ekanligi hisobga olinmasa negroidlarni turli irqiy tiplarga ajratish masalasi hali oxiriga yetmagan. Kongo daryosi tropik o'rmonlarida yashovchi negrilleylar uchun pakanalik (bo'yi 150 sm dan past), yupqa lab, yuz va tananing jun bilan kuchli qoplanganligi, boshqa negroidlarga nisbatan tana rangining ochligi xosdir. Janubi-g'arbiy Afrika cho'llarida yashovchi bushmenlar va gottentotlar boshqa negroidlardan tyerisining och rangi, past bo'ylari (150-160 sm), epikantusning mavjudligi bilan ajralib turadi va bu narsa ularni mongoloidlar bilan yaqinlashtiradi.

Afrika aholisining $\frac{1}{4}$ qismini tashkil etuvchi janubiy yevropeoidlar matyerik shimolidan to Sahroi Kabirgacha tarqalgan bo'lib, tarkibi asosan arablar va barbarlardan iborat. Afrika janubida 10 mln. ga yaqin G'arbiy Yevropadan chiqqan kishilar avlodlari yashaydilar va ular antropologik jihatdan yevropeoid irqining oraliq formalariga va uning shimoliy tarmog'iga mansubdirlar. Afrika aholisi irqiy aralashuvi asosan negroidlar va yevropeoidlar o'rtasida yuzaga kelgan. Ular orasidagi qadimiy aloqalar zonasida efiop tipi shakllangan. Burun shakli va yuz tuzilishiga ko'ra efioplar arablardan deyarli farq qilmaydilar, biroq ular tyerisining rangi xuddi negrlar kabi qora.

Afrika g'arbida fulbe xalqlaridan iborat, negroidlar va yevropeoidlar irqiy belgilarini o'zida aks ettiruvchi G'arbiy Sudan oraliq tipi tashkil topgan. Arablar bosqini va islom dinining tarqalishi natijasida janubiy yevropeoidlarning arab tilida so'zlashuvchi ma'lum aholisi Afrikaning ichki qismlariga kirib keldilar. Bu esa o'z navbatida, Sudan oraliq tipi shakllanishiga olib keldi. Madagaskarda Janubi-Sharqiy Osiyodan ko'chib kelgan janubiy mongoloidlar bilan tubjoy aholisining qorishishi oqibatida, mongoloid va negroid irqiy belgilarini namoyon etuvchi malagas oraliq tipi vujudga keldi.

Amerika xalqining irqiy tarkibi nihoyatda rang-barang bo'lib, bu yerdagi aholi shakllanishida insoniyatning barcha uch irqi vakillari ishtirok

etgan. Yerli aholi – hindular va eskimoslar – Meksika yassi tog‘larida, And tog‘larida, Janubiy Amerikaning ichki o‘lkalarida va Arktikaning ayrim hududlarida jamoa-jamoa bo‘lib saqlanib qolganlar. Boshqa hamma joylarda yo irqiy jihatdan aralash aholi yoki keyin ko‘chib kelganlar – yevropeoidlar va negroidlar – avlodlari ko‘pchilikni tashkil etadi. Yerli aholi mongoloid irqining har xil tiplariga mansub.

Hozirgi paytda Amerikada yevropeoidlar boshqa irq vakillariga nisbatan keng tarqalgan. AQSH va Kanada aholisining 90 foizi, Lotin Amerikasi aholisining 25 foizi ularga mansub. Shimoliy Amerikaga, uning janubiy qismidan tashqari, asosan yevropeoidlarning shimoliy va oraliq guruhleri (Buyuk Britaniya, Skandinaviya, Germaniya aholisi) vakillari ko‘chib keldilar. Biroq antropologik tip chyegaralari o‘rtasidagi aralashuv jarayonida bu farqlar Yevropadagidan ko‘ra ham kamayib ketdi. Natijada, oraliq irqiy formalar hozirda ko‘pchilikni tashkil etadi. Lotin Amerikasida ispanlar, portugallar va italyanlarning avlodlaridan iborat asosan janubiy yevropeoidlar o‘rnashgan. Lotin Amerikasidagi ko‘pchilik yevropeoidlarda ma‘lum darajada hind yoki negr qoni alo-matlari seziladi.

Hind va Yevropa nikohlari aralashuvidan hosil bo‘lgan avlodlar – metislar Amerika irqiy guruhleri orasida ikkinchi o‘rinni egallaydi. Meksika, ko‘pgina Markaziy Amerika davlatlari, Venesuela, Chili, Paragvay kabi Lotin Amerikasi mamlakatlarida ular aholining asosiy qismini tashkil etadi. Yevropa va Afrika aholisi qorishishi natijasida paydo bo‘lgan mulatlar soni nisbatan kam bo‘lib, ular tarkibiga AQSHliklarning bir qismi, Braziliya, Kuba, Venesuela aholisi, Vest-Indiya xalqlari kiradi. Ba’zi hollarda metislar va mulatlarni o‘zaro ajratish qiyin. Umuman aholi tarkibida aralash irqiy tiplar salmog‘i tinimsiz oshib bormoqda. Amerikada negroid irqiga aralashmagan (yoki kam aralashgan) Afrikadan keltirilgan negr-qullarning avlodlari kiradi. Yirik negroid guruhleri Braziliya va AQSHda yashaydilar hamda Gaiti, Yamayka va boshqa Vest-Indiya mamlakatlarining asosiy aholisini tashkil etadi. Umuman Amerikada yevropeoidlar jami aholining 53 foizini, metis va mulatlar – 34 foizni, negrlar – 7 foizni va mongoloid hindular 6 foizni tashkil etadi.

Avstraliya va Okeaniyada yevropaliklar kelgunga qadar aholining asosiy qismi avstraloid katta irqining ikki – avstraliya va papuas-melaneziya tiplariga mansub bo'lgan. Okeaniyaning sharqi va shimolida – Polineziya va Mikroneziyada oraliq irqiy tiplar keng tarqalgan. XVII asrda, asosan yevropaliklar va qisman osiyoliklar orasida boshlangan yalpi immigratsiya ushbu mintaqa aholisi irqiy tarkibini keskin o'zgartirib yubordi. Avstraliya va Yangi Zelandiyada yevropeoid irqining asosan oraliq va qisman shimoliy tarmog'iga mansub vakillari ko'pchilikni tashkil etadi. Okeaniya aholisining yevropaliklar va osiyoliklar bilan qo'shilishi Polineziya va Mikroneziyada hamda Fidji va Yangi Kaledoniyada metis guruhlarini shakllanishiga olib keldi. Ko'pgina Melaneziya orollarida va Yangi Gvineyada metislar kam. Umuman Avstraliya va Okeaniyada yevropeoidlar (asosan ularning oraliq tiplari) aholining 76 foizini, melaneziyaliklar va papuaslar 16 foizini, polineziyaliklar va mikroneziyaliklar 4,5 foizini tashkil etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi irqiy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi irqiy tarkibini o'rganishning ahamiyati nimalardan iborat?
3. Aholi irqiy tarkibi shakllanish tarixini baholang.
4. Katta irqilar nima?
5. Negroid irqi uchun qanday xususiyatlar xos sanab bering?
6. Mongoloid irqi tarqalgan hududlar uchun xos bo'lgan geografik omillar nima?

8-MAVZU. DUNYO AHOLISINING ETNIK TARKIBI

Reja:

- 8.1. "Etnos" xaqida tushuncha va uning belgilari
- 8.2. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi
- 8.3. Dunyo til oilalari geografiyasi
- 8.3. L.N.Gumilyovning etnoslar hayoti xaqidagi gipotezalari-etnogeneze

8.1. "Etnos" xaqida tushuncha va uning belgilari

Yer sharida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning turli bosqichlarida turgan ko'plab etnoslar tarqalgan. Etnoslar bir qator umumiy belgilari (tili va yashaydigan hududining umumiyligi, madaniyati va maishiy hayotidagi yaqinliklar, tarixidagi o'xshashliklar, ba'zan bitta davlatga mansubligi) mavjud bo'lgan kishilar guruhidan shakllanadi. Fanda qabul qilingan etnoslarning uch bosqichli tasnifiga muvofiq, ularning eng qadimiy tipiga ibtidoiy jamoa tuzumiga mansub bo'lgan qabilalar va qabila guruhlar kiradi. Quldorlik va feodal formatsiyalari bilan yangi etnos tipi – elatlar bog'liq. Iqtisodiy aloqalarning kuchayishi tufayli, yuqori darajada rivojlangan etnos tipi – millat shakllandi.

Turli mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishidagi notengliklar oqibatida, hozirgi paytda sayyoramizda etnoslarning yuqorida qayd etilgan barcha tiplari uchraydi. Biroq, ko'pincha u yoki bu xalqni qanday etnik tipga mansubligini aniqlash qiyin kechadi. Chunki, ularning ko'pchiligida millatni elatdan, elatni qabila yoki qabilalar guruhidan ajratib turadigan belgilari yaqqol aks etmagan. Bu narsa avvalo ko'pgina etnoslarning rivojlanish jarayoni hozir ham davom etayotganligi bilan bog'liq. Ko'plab kishilar guruhida milliy ong – u yoki bu xalqqa mansublik juda tez, ba'zan bir avlod umri davomida o'zgaradi.

Tarixiy jihatdan etnoslarning eng qadimiy tipi – qabila. Har bir qabila bir qancha urug'lardan – qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan kishilar guruhidan tarkib topgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi davrida qabiladagi kishilar orasida ijtimoiy tabaqalashuv mavjud bo'lmagan.

Hozirda ba'zi bir (eng qoloq va kam sonli) etnik guruhlarda, birinchi navbatda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlar orasida qabilaviy xususiyatlar saqlanib qolgan.

Urug'chilikning asosiy belgilari:

8.1-rasm. Urug'chilik turlari.

Ibtidoiy jamoa tuzumining parchalanish jarayonida ko'pgina qabilalar manfaatlarining umumiyligi ularni muayyan ittifoqlarga birlashishga olib keldi (masalan, Shimoliy Amerikadagi irokezlar ligasi, Meksikada uchta astek qabilalar uyushmasi, Janubiy Afrikada zulus qabilalari Ittifoqi va h.k.). Bunday ittifoqlarning shakllanishi qabilalar orasida xo'jalik va madaniy aloqalarning kuchayishiga, bu esa o'z navbatida, qabilalarning asta-sekin qo'shib kyetishiga olib keldi hamda ilgarigi qon-qarindoshlik aloqalari o'rini hududiy aloqalar egallay boshladi. Shu yo'l bilan yangi etnos tipi – kishilarning tili, hududi, iqtisodiyoti va madaniyati o'xshash bo'lgan kishilar guruhi – elat shakllandi.

Dastlab quldorlik davrida qadimgi Misr, qadimgi ellen va boshqa shu kabi elatlar shakllandi. Yevropada elatning shakllanish jarayoni asosan feodalizm davriga kelib tugallandi (qadimgi rus, polyak, nemis va h.k.). Odatda kelib chiqishi va tili yaqin bo'lgan qabilalar o'zaro birlashganlar (qadimgi rus – polyan, drevlyan, vyatich va boshqa sharqiy slavyan qabilalari, polyak – pomoryan, vislyan, mazovshan va boshqa slavyan qabilalari, nemis - saks, aleman va boshqa gyerman qabilalari) yoki biringining ikkinchisiga bosqin uyushtirishi natijasida turli tilda so'zlashadi-

gan qabilalar qo'shilib ketganlar (shimoliy fransuz va provansal elatlari – gall qabilalari, rim kolonistlari, gyerman qabilalari, franklar, vestgotlar va burgundlar va h.k.).

Elatlarning qo'shilishi jarayonida hamda ularning ayrim qismlari orasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi natijasida, ulardan birining tili (odatda ko'p sonli va nisbatan rivojlangani) umumiy tilga aylanadi, boshqa qabila tillarining ahamiyati pasayib, sheva darajasiga tushadi yoki butunlay yo'qolib ketadi; muayyan hududiy, madaniy va xo'jalik birligi shakllanadi. Biroq, bunday birlik hali ancha (ayniqsa, iqtisodiy jihatdan) beqaror va bo'sh edi. Iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bilan elatlar asta-sekin millatlarga aylana bordi. Elatlar uchun xos belgilar yangi sifat darajasiga ko'tariladi: millat barqaror hududiy, iqtisodiy va madaniy birlik bilan, umumiy til bilan ajralib turadi; va nihoyat, qayd etilgan xususiyatlar natijasida, milliy xaraktyerning umumiy jihatlari hamda milliy ong shakllanadi.

Odatda millat – nomi saqlanib qolgan elatning etnik rivojlanish mahsulidir. Biroq, davlat chegaralaridagi o'zgarishlar tufayli, ayrim elatlar negizida bir qancha etnik birliklar yuzaga kelgan (masalan, portugallar va galisiyaliklar, nemislar va avstriyaliklar va h.k.). Qadimgi rus elati rus, ukrain va belorus elatlarining umumiy ildizi bo'lib xizmat qildi. Keyinchalik, ularning har biri alohida millatga aylandilar. Shunday holatlar uchraydiki, bitta millatning shakllanishida bir qancha elatlar ishtirok etadi (masalan, indoneziya millati yavaliklar, sundlar, madurlar va boshqa elatlardan, filippinlar – tagallar, visayyalar, iloklar va boshqalardan shakllangan).

Ko'pgina mayda elatlar millatga aylanmasligi mumkin. Ular kamsonli bo'lganliklari tufayli, ayrim zamonaviy yo'nalishlarni mahalliy kadrlar bilan ta'minlay olmasdan, taraqqiyotdan orqada qoldilar. Vaqt o'tgach, bunday elatlar boshqa ancha rivojlangan elat yoki millat bilan aloqaga kirishadilar, ularning madaniyati va tilini o'zlashtiradilar va asta-sekin ular bilan qo'shilib ketadilar.

Ta'kidlash joizki, etnoslarning uch bosqichli bo'linishi (qabila – elat – millat) yer sharidagi mavjud etnik umumiylik shakllarining barchasini o'zida aks ettirmaydi. Bunda ayniqsa, ko'pchilik mamlakatlardagi mav-

jud oraliq guruhlar – muhojirlarning birinchi, ikkinchi va undan keyingi avlodi, qisman asosiy millatga assimilyasiyalashgan aholi vaziyatni murakkablashtiradi. Ular o'z vatani va xalqi bilan butunlay aloqasini uzmagani, ayni paytda, ularni qabul qilgan mamlakat etnosiga yaxlit qo'shib ketmagan (masalan, AQSH va Kanadadagi nemislar, shvedlar, italyanlar va boshqalar). Oraliq guruhlar ikki va undan ortiq xalq aloqa qiladigan etnik chegaralar zonasida ham shakllanadi. Bunday guruhlarning o'ziga xos xususiyati – ikki xil milliy ongning yuzaga kelganligidir.

Kishilarning bir jamoasi bir vaqtning o'zida bir necha etnik umumiyliklar tarkibiga kirishi mumkin, va bu narsa ularning o'ziga xos iyerarxiyasini yuzaga keltiradi. Har qanday, hatto eng jips va konsolidatsiyalashgan xalqlarda ham asosiy etnik tarkibdan farqlanuvchi xususiyatlarni o'zida saqlab qolgan ayrim guruhlar uchraydi. Etnografik, deb nomlanuvchi bunday guruhlar hududiy jihatdan millat yoki elatning alohida qismini tashkil etadi, madaniyati va maishiy hayotida alohida xususiyatlarni saqlab qoladi (ular o'ziga xos shevada gaplashadilar, dini, kiyim-kechak, urf-odatlar bo'yicha boshqalardan farq qilishi mumkin).

Etnografik guruhlar odatda bir elat yoki millatning boshqa milliy guruhlar bilan assimilyasiyalashuvi yoxud qabilaning elatga qo'shilishi bilan, biroq ushbu qabila o'zining ayrim xususiyatlarini saqlab qolgan holda yuzaga keladi. Ko'p hollarda asosiy etnik guruhdan uzoq vaqt ajralib qolishi (migratsion jarayonlar tufayli, davlat chegaralarining o'zgarishi va h.k.) natijasida etnografik guruhlar yuzaga keladi. Konfessional munosabatlar bilan farqlanadigan guruhlar ayniqsa, ajralib turadilar (masalan, Hindistondagi panjoblik sikxlarni alohida xalq sifatida ham e'tirof etadilar).

Metaetnik umumiylik, deb nomlanadigan, bir necha xalqlar guruhlarini qamrab oladigan birliklar ham mavjud. Ular etnogenetik jihatdan yaqin, o'zini anglash unsurlari o'xshash, uzoq vaqt iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarda bo'lgan bir necha xalqlarni birlashtiradi. Bunday birliklarga nafaqat tili, balki madaniyati va maishiy hayotida o'xshashliklar bo'lgan xalqlar, masalan, slavyanlar, romanlar, mug'ullar, turklar va boshqalarni kiritish mumkin.

Etnodiniy metaetnik birliklar ham uchraydi. Masalan, induizm Janubiy Osiyoda juda ko'p xalqlarning ijtimoiy va madaniy hayotiga

katta ta'sir ko'rsatgan, hozirda esa ushbu mintaqada hind xalqlari yagona birlik sifatida shakllanmoqdalar. Filippin janubida islomning tarqalishi Moro xalqlari, deb nomlangan alohida etno diniy guruh shakllanishiga olib keldi. Filippindagi boshqa yirik xalqlarning birlashuvi esa nasroniylik dini ta'siri ostida ro'y byerdi.

Bir necha kichik etnoslar bitta kattasiga qo'shilganligi yoki kichik etnik birliklarning yirik xalq ichida yo'q bo'lib ketganligi haqida tarix guvohlik beradi, ya'ni turli hududlarda va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda etnik birlashish jarayonlari sodir bo'lgan. Biroq, unga teskari jarayon, ya'ni etnik bo'linish sinfiy jamiyatgacha bo'lgan davrda ko'proq sodir bo'lgan. Bu davrda aholining o'sishi qabilalarning parchalanishiga va kishilarning yer shari bo'ylab tarqalishiga olib kelgan. Dunyoning ayrim qismlarida etnik bo'linish jarayoni hozir ham davom etmoqda. Xususan, Yevropaliklarning Amerika, Avstraliya va qisman Afrikaga ko'chishi oqibatida, bu yerlarda yangi etnoslar shakllandi. Ba'zan davlat chegaralaridagi o'zgarish tufayli etnoslarning bo'linishi ham yangi xalqlarni vujudga keltiradi.

Etnik birlashuv jarayonlari bir necha xil bo'ladi: konsolidatsiya, assimilyasiya va etnik integratsiya. Ba'zan etnik rivojlanish ancha murakkab bo'lib, bu jarayonlarning barchasi bir vaqtda sodir bo'ladi.

Konsolidatsiya – bu o'zaro yaqin bir necha etnoslarning (qabila, elat) bitta yirik xalqqa qo'shilishi yoki mavjud xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi bo'yicha yanada jipslashuvidir. Xalqlarning tili va madaniyati o'zaro yaqin bo'lsa konsolidatsiya jadal ro'y beradi. Etnoslar rivojlanishning quyi pog'onalarida qolib, millat sifatida shakllana olmagan hududlarda bu jarayon sodir bo'ladi (masalan, Dog'iston va Oltoydagi kichik elatlar va h.k.).

Konsolidatsiya jarayoni ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyin, mustamlaka tizimi parchalanishi bilan keng quloqch yoydi. Milliy ozodlik harakati natijasida, ularning siyosiy mustaqillikka erishishlari, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, xo'jalik tuzilmasidagi o'zgarishlar, jumladan ko'chmanchilik o'rniga o'troq turmush tarzining yuzaga kelishi – bularning barchasi etnik konsolidatsiyani, milliy o'zlikni anglashni jadallashtirdi. Yaqin o'tmishda ko'pgina rivojlanayotgan mamlakat-

lar uchun xos bo'lgan etnik xilma-xillik hozirda susayib bormoqda. Qabilalar va lokal etnik guruhlardan elatlar va millatlar shakllanmoqda. Masalan, Afrikadagi bir necha qabila uyushmalaridan xausa, yoruba, ibo kabi taniqli elat va millatlar vujudga keldi. Hindiston, Filippin va boshqa Osiyo mamlakatlarida konsolidatsiya jadal ro'y bermoqda.

Ayrim millatlar shakllanishiga siyosiy vaziyatlar, birinchi navbatda, alohida davlatlarning paydo bo'lishi katta ta'sir ko'rsatadi. Bu narsa, masalan, flamandlardan ajralib chiqqan gollandlarga tegishli. Ikkita mustaqil davlat – Germaniya va Avstriyaning paydo bo'lishi bir tilda gaplashadigan alohida millatlarni vujudga keltirdi. Deyarli barcha Lotin Amerikasi millatlari mustaqil davlatlar doirasida shakllandilar, Shuning uchun ulardagi siyosiy chegara etnik chegara bo'lib ham xizmat qilmoqda.

Assimilyasiya mohiyati shundaki, biron-bir xalqning alohida guruh yoki butun bir xalq uzoq vaqt davomida boshqa xalq orasida yashab, uning tili va madaniyatini o'zlashtiradi hamda o'zini avvalgi etnik birlikka mansub ekanini inkor qiladi. Milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar bu jarayonning oxirgi bosqichi hisoblanadi.

Assimilyasiya asosan iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlar uchun xos bo'lib, undagi aholi millat sifatida allaqachon shakllangan. Ushbu kishilar orasida yashaydigan kamsonli milliy guruhlar esa ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish bo'yicha ancha orqada. Bu jarayon kamsonli millatlarga ham, muhojirlarga ham tegishli. Muhojirlarning assimilyasiyalashuvi ko'pgina omillarga bog'liq: ularning tubjoy aholisi bilan tili va madaniyatidagi o'xshashliklar, ko'chib kelganlarning milliy jipslik darajasi, ularning o'z vatanlari bilan siyosiy va madaniy aloqalarini saqlanib qolganligi, qabul qilgan mamlakat hududidagi joylashuvi (aralash yoki kompakt, shahar yoki qishloq), irqiy tafovutlar, mamlakatdagi boshqaruvchi kuchlarning u yoki bu muhojir guruhlariga munosabati va h.k.

Assimilyasiyaning tabiiy va majburiy turlari mavjud. Tabiiy assimilyasiya ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy aloqalarining rivojlanishi jarayonida o'z oqimi bilan sodir bo'ladi. Majburiy assimilyasiya esa milliy notenglik mavjud bo'lgan davlatlarda kamsonli millatlarning tili va madaniyatiga butunlay barham berishga yo'naltirilgan reaksiya assimilyasiya siyosati natijasidir.

8.2. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi

Etnik integratsiyalashuv, ya'ni turli etnoslarning yaqinlashuvi asosan ko'pmillatli davlatlarda sodir bo'ladi. Bunday mamlakatlarda milliy muammolarni hal etishning muhim sharti – xalqlarni madaniy va xo'jalik jihatdan yaqinlashtirish hisoblanadi. Bunday integratsiyalashuv etnik birliklar soni hamda ularning tiplari bo'yicha o'zgarishlarga olib keladi. U yoki bu mamlakat aholisi milliy tarkibiga tavsif berishda umumiy hududga, til va madaniyatga ega, tarixiy shakllangan kishilar guruhi-ni anglatuvchi "xalq" tushunchasi keng qo'llaniladi. Ba'zi hollarda bu tushuncha (Yevropa, Shimoliy Amerika mamlakatlari) millat va elatni, boshqa holatlarda elat, o'zaro yaqin qabilalar guruhi, hatto alohida qabilani (Afrika, Osiyo va Okeaniyaning ayrim mamlakatlari) anglatadi.

Dunyo aholisining etnik tarkibi tinimsiz o'zgarib turibdi; ba'zan yangi etnik birliklar paydo bo'lmoqda. Biroq, umuman konsolidatsiya va assimilyasiya jahon xalqlari umumiy sonining qisqarishiga olib keladi. Hatto, bir necha asr ilgari millatlarning shakllanishi boshlangan Yevropada bir qancha etnoslar (gellar, frizlar va boshqalar) asta-sekin yo'q bo'lib ketdilar. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlarda esa bu jarayon jadal davom etmoqda.

Xalqlarning joylashuvida ham o'zgarishlar kuzatilmoqda. Yer shari bo'ylab ko'pchilik xalqlar kompakt bo'lib yashaydilar. Milliy aralash aholi, avvalo etnik chegaralar yoqasida joylashgan hududlar uchun xos bo'lib, bunday aralashuv o'xshash tillarda so'zlashadigan va madaniy-maishiy munosabati yaqin bo'lgan qo'shni xalqlarda ayniqsa, kuchli bo'ladi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi yuksalib borgan sari, shunga mos holda, ularning milliy tarkibi ham murakkablashib boradi. Jumladan, qishloq joylarga nisbatan shaharlar aholisining milliy tarkibi xilma-xildir. Shahar qancha katta bo'lsa, aholining milliy tarkibi shuncha rang-barang bo'ladi. Shahar aholisining milliy xilma-xilligi muhojirlarni ko'p qabul qiladigan mamlakatlar uchun xosdir, chunki yangi ko'chib kelganlarning asosiy qismi shaharlarda o'rtnashadilar.

AQSH shahar aholisi milliy tarkibining tahlili bu holatni to'la-to'kis tasdiqlaydi. Ushbu mamlakat shaharlarida assimilyasiyalashmagan

muhojirlar salmog'i o'rtacha mamlakat ko'rsatkichiga nisbatan 2,5 barobar yuqori. Janubi-Sharqiy Osiyo Shaharlarida tubjoy millatlarga mansub kishilardan tashqari, aholining anchagina qismini xitoylar va hindlar tashkil qiladi; ular bu yerda savdo, hunarmandchilik va sanoat ishlab chiqarishida band. Arab davlatlari va Afg'onistonda ham hindlar asosan Shaharlarda yashab, savdo va hunarmandchilik bilan Shug'ullanadilar.

Tojiklar, o'zbeklar, turkmanlar va afg'onlar keng tarqalgan Shimoliy Afg'oniston shaharlarida tojiklar ko'pchilikni tashkil etadi. Afg'onlar ko'p yashaydigan hududlardagi shaharlarda, jumladan Qobulda ham ular ulushi yuqori. Xitoyning ko'pchilik shaharlarida (kamsonli millatlar yashaydigan hududlarda ham) xitoylar, qisman xucy va manchjurlar, faqat Sinszyan okrugi shaharlarida uyg'urlar, Tibet shaharlarida esa tibetliklar ko'pchilikni tashkil qiladi. Umuman, ko'pmillatli davlatlarda nisbatan yirik yoki iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan millatlarning vakillari shahar aholisining asosiy qismini tashkil etadi.

Qishloq joylardagi milliy aralashuv ikki yoqlama tavsif kasb yetishi mumkin. Faqat ikki va undan ortiq xalq bitta aholi punktida yashaydigan bo'lsagina, ularni milliy jihatdan xaqiqiy aralash hudud, deb hisoblash mumkin (bu sohadagi eng yaqqol misol – Malayziya bo'lib, ularda eng kichik qishloqlargina bir millatlidir). Odatda muayyan hududda ko'plab xalqlar joylashgan bo'lib, ularning har biri o'z qishloqlariga ega bo'ladi.

Siyosiy chegaralar ko'pincha milliy chegaralarga mos kelmaydi. Ehtimol, millat shakllanishi bilan davlatning paydo bo'lishi bilan bir vaqtda ro'y bergan G'arbiy Yevropa hamda Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun bu hodisa odatiy holdir. Boshqa mintaqalardagi juda ko'p xalqlar ikki va undan ortiq davlatlar hududida yashaydilar hamda ularning orasi davlat chegaralari bilan ajratilgan. Bir millatli davlatlar juda kam uchraydi (ayrim G'arbiy Yevropa va Arabiston yarim oroli mamlakatlari, Yaponiya, Koreya, Bangladesh). Ko'pchilik dunyo mamlakatlari ko'pmillatli bo'lib, ularning ba'zilarida (Rossiya, Hindiston, Indoneziya, Xitoy, Eron, Nigyeriya va b.) o'nlab va hatto yuzlab xalqlar yashaydilar. Xozirgi paytda migratsion jarayonlarning keng quloch yoyishi bois, bir millatli mamlakatlarda ham hech bo'lmasa kamsonli millatlarning kichikroq guruhi uchraydi. Masalan, Yaponiyada XX asr-

ning 20-40 yillarida ko'chib borgan koreyslarning avlodlari yashaydi va ularning soni taxminan 500-600 ming kishini tashkil etadi.

Ta'kidlash joizki, "kamsonli millat" tushunchasi bir xil ma'noni anglatmaydi. Ko'p hollarda ushbu tushuncha ostida yirik xalqning asosiy qismidan ajralib qolgan kichikroq guruhi tushuniladi. Masalan, Turkiyadagi greklar, Italiyadagi albanlar, Qirg'izistondagi o'zbeklar va h.k. Ba'zi holatlarda ushbu tushuncha o'z davlatiga ega bo'lmagan millatlarga nisbatan qo'llaniladi (masalan, Ispaniya va Fransiya basklar, Fransiya bretonliklar, Turkiya, Iroq va Suriya kurdlar, Xitoyda uyg'urlar, Eron, Pokiston, Afg'onistonda beludjilar va h.k.). Boz ustiga, mazkur xalqlar o'z etnik hududlarida ko'pchilikni tashkil qiladi.

Aholi milliy tarkibini aniqlash murakkab jarayon bo'lib, unga ko'plab omillar xalaqit beradi. Jumladan, hatto milliy tarkib bo'yicha to'liq statistik ma'lumotlar bo'lgan taqdirda ham ko'pchilik mamlakatlarda assimilyasiya va konsolidatsiya jarayonlarining oxiriga etmaganligi tufayli milliy o'zlikni anglash darajasi oraliq bosqichda bo'lgan kishilar guruhi aholining katta qismini tashkil qiladi.

Ta'kidlash joizki, ko'pchilik mamlakatlarda aholi ro'yxatlari va uni hisobga olishning boshqa shakllari bir taraflama bo'ladi. Ayniqsa, Osiyo, Afrika va qisman Lotin Amerikasining ichki hududlarida saqlanib qolgan mayda etnik birliklarni (qabilalarni) ajratishda katta muammolar ke-lib chiqadi. Bunday qabila birliklari orasida aniq chegaraning o'zi yo'q.

8.3. L.N. Gumilyovning etnoslar hayoti xaqidagi gipotezalari-etnogenezis

Gumilev Leo Nikolayevich - rossiyalik olim (geograf, tarixchi, faylasuf) – u etnik guruhlarining hayotini va biologik ta'lim nazariyasini ishlab chiqdi. Etnosning paydo bo'lishidan tarqalib kyetishiga qadar bo'lgan jarayonga etnosogenezis deyiladi (1200-1500 yil davom etadi): etnos tug'iladi, o'sadi, o'sib boradi va o'ladi.

Etnogenezis - uning mutatsiyasiga bog'liq biosfyera fenomenidir (ehtiroslilik myerosi belgisi ko'rinishi). Insonning ehtirosligi uning yuksak g'oyasi uchun fidokorlikni, qurbonlik qilish uchun uning organik

qobiliyatidir. Biror kishining xatti-harakati o'zgaradi, uning harakatlarning yangi g'ayrioddiy styercotipiga motivatsiyasi o'zgaradi.

Passionarlik deyarli barcha odamlardir, ammo turli miqdorda. Aholining ko'p sonli qismida (uyg'un odamlar) o'zini o'zini himoya qilish instinkti bilan muvozanatlashadi, shunda ular o'z harakatlarini o'zlari, farzandlari, ota-onalari, do'stlari uchun tashvish bilan muvozanatlashadi. Haqiqiy ehtirosparvarlar kuchli ta'sirga ega bo'lib, ular o'z harakatlarining oqibatlarini hisoblab, ularni qilmasdan, hatto o'limni oldindan ko'ra bilishmaydi. Ular atrof-muhitni o'zgartirishga harakat qiladigan bo'linish darajasida. Ushbu xususiyatlarni myeros orqali o'tkazish tufayli keyingi avlodlardagi ehtirosatchilar soni keskin oshib boradi, hududlarda yaqin xalqlarni bo'ysundiradigan yangi etnos paydo bo'ladi.

Ehtirosli "surish" - asossiz kelib chiqishi. Quyosh faolligining yuqori va past nuqtalarida, ionosfyeraning xossalari kamayadi va kosmik enyergiyaning individual nurlari yer yuzi bo'ylab uchib, mutatsiyaga olib keladigan kuchli radiatsiya hosil qiladi (1000 yil davomida 2-3 marta sodir bo'ladi).

So'nggi 3 ming yil mobaynida 9 ta ehtiros harakati ishonchli tarzda qayd etildi. Rivojlanayotgan etnoslar hayotining bosqichlaridan o'tadi:

- tarixiy shakllanish (etnos faoliyatining yuksalishi);
- tarixiy mavjudlik (gullash, haddan tashqari issiqlik, sekin pastga tushish);
- tarixiy pasayish (sochilib ketish, so'nish);
- tarixiy yodgorliklar (o'zlarining rivojlanishi yo'q - rimliklar).

Buzilish bosqichida subpassionyerlar paydo bo'ladi: sharafsiz, vijdotsiz, o'zboshimchalik va o'z-o'zini sevadiganlar, jallodlar va vaxshiyarlar. Odatda, bu etnos gullab-yashnagan paytda sodir bo'ladi. Bu davr moddiy madaniyatni to'plash, texnosfyeraning o'sishiga mos keladi. Identity o'rta hayotga yo'l ochadi, ehtirosi passiv va mehnatkash xalqni to'liq qondirish. Etnos uchun pasayish, lekin tashqi jihatdan farovonlik va obodlik kuzatiladi. Boshqalarning hisobidan yashamoqchi bo'lganlar ko'payadi (jinoyatlar). Etnosning o'ziga xos-

ligi faqat san'at va fanda qoladi. Ma'naviy qadriyatlar ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Etnoslar qachon paydo bo'lgan?
2. Etnoslarning qanday tiplari mavjud?
3. Aholi etnik tarkibi qanday bosqichlarini bilasiz?
4. Millat, elat, xalq orasida qanday farqlar mavjud ?
5. Dastlabki elatlar yer sharining qaysi hududlarida shakllangan?
6. Metaetnik umumiylik, deb nimaga aytiladi?
7. Etnodiniy metaetnik birliklar, deb nimaga aytiladi?
8. Konsolidasiya, assimilyasiya mohiyatini baholang.

9-MAVZU. DINLAR GEOGRAFIYASI

Reja:

9.1. Dunyo, mahalliy va urug' qabila dinlarining mohiyati va geografiyasi

9.2. Dunyo dinlari geografiyasi

9.1. Dunyo, mahalliy va urug' qabila dinlarining mohiyati va geografiyasi

Etnoslarga tavsif berishda ko'pincha mutaxassislar ularning diniy mansubligiga e'tibor qaratadilar. Turli tarixiy davrlarda diniy va etnik birliklar nisbati turlicha bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumida diniy va etnik chegaralar o'zaro mos kelgan. Har bir xalq tomonidan yaratilgan xudolar milliy xudolar bo'lib, ularning ta'sir doirasi muayyan qabila chegarasidan tashqariga o'tmagan. Bu davrda har bir davlat va unga tegishli etnos o'z xudolariga, o'ziga xos diniy tasavvurlariga ega bo'lgan.

Jamiyat taraqqiyoti, etnik aloqalarni kuchayishi bilan ancha katta diniy birliklar vujudga keldi, bir dinga bir necha xalqlar e'tiqod qila boshlaydilar. Keyinchalik, bir etnosning ma'lum qismi eski xudolariga sig'inishda davom etsalar, boshqalari yangi dinni qabul qilish hollari tez-tez ro'y byerib turdi. Shunday qilib, xalqlar asta-sekin ko'p xudolikni qabul qila boshladilar. Jahon dinlarining vujudga kelishi bilan etnik va diniy chegaralar muvofiqligi barham topadi. Ba'zi holatlarda diniy tafovutlar til jihatdan o'zaro yaqin (gollandlar va flamandlar; syerblar va xorvatlar va h.k.) aholi guruhlarining milliy chegaralanishida muhim rol o'ynaydi.

Din (lotincha - taqvodorlik, muqaddas ilohiyga taqvodorlik) - yuksak kuchlarga sajda qilish asosida madaniyat va dunyoqarashning shakllaridan biri; axloqni tarbiyalash. Din xalqlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotida, xalqaro munosabatlarida, etnik guruhlar shakllanishida, madaniyati va davlatchiligida muhim rol o'ynaydi. Butun dunyodagi imonlilar, dinga e'tiqod qiluvchilar soni taxminan 3 milliard kishini tashkil qiladi.

Ushbu mamlakatlarda tabiiy o'sishni ta'minlaydigan musulmonlar va hindlar soni tobora o'sib bormoqda.

Aholining diniy tarkibi - diniy (konfessiyali) a'zolik asosida aholi tarkibini, muayyan hududlar, mamlakatlar, qit'alar va butun dunyo aholisining taqsimlanishi. Din dunyodagi ko'plab mamlakatlarning ijtimoiy va siyosiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, shuning uchun dinlar sonini aniqlash va dinlarning geografik tarqalishi katta ahamiyatga ega. Ko'pgina mamlakatlarda diniy identifikatsiya qilish saqlanib qolayotganligiga qaramay, bashoratning noaniqligi tufayli mavjud bo'lgan ma'lumotlarning ishonchliligi shubhali.

Dinning asosiy vazifalari (rollari):

Dunyoviy - ko'rinishi - din, imon e'tiqodiga ko'ra, hayotlarini alohida ma'no va mazmun bilan to'ldiruvchi vazifasi;

Tasalli - byeruvchi psixotyerapevtik-uning mazmuni insonni tabiiy va ijtimoiy tafovutlarda tasalli berishda, shaxsiy zaifligining his-tuyg'ularini bartaraf etish, shaxsiy muvaffaqiyatsizliklarida tushkunlikka tushganda, g'azablanish va o'lim oldida qo'rqish, kuchsizligini his qilganda tinchlantiruvchi dunyoviy ahamiyatga ega;

Muloqot - imonlilar o'rtasidagi o'zaro muloqot, xudolar, farishtalar (ruhlar) bilan aloqa qilish, o'liklarning ruhlari bilan, kundalik hayotda va odamlar o'rtasidagi muloqotda ideal vositachilik qiladigan avliyolar. Muloqot maxsus tashkillashtirilgan marosimlarida amalga oshiriladi;

Regulyativ - har bir diniy an'ana bo'yicha ishlab chiqilgan va odamlarning xulq-atvorining o'ziga xos dasturlari sifatida muayyan qadriyatlar va axloqiy me'yorlarning mazmuni to'g'risida xabardor qilish;

Integrativ — yagona diniy umumiylik, umumiy qadriyatlar, maqsadlar odamlarni birlashtirishini his qilishi, insonlarda shuningdek, qadriyatlar, dinga e'tiqod qilish, qarashlar mavjud bo'lgan ijtimoiy tizimda o'zini o'zi anglash imkonini beradi;

Siyosiy — turli davlat, tashkilot va uyushma rahbarlari odamlarni siyosiy maqsadlarda birlashtirish yoki tarqatish borasida olib borayotgan o'zining xatti harakatini diniy umumiylik ostida dindan foydalanishadi;

Madaniy — din madaniy e'lementlar guruhining tarqalishiga ta'sir etadi (yozuv, musiqa, etiket, sa'nat, falsafa va boshqalar);

Dezintegrallashgan —odamlar orasida turli din va dinga e'tiqod qiluvchilar o'rtasida, ba'zan ichki diniy guruhlarining o'zida ham janjal, hatto urish chiqazish maqsadida dindan foydalanish.

Keyingi davrlarda diniy mansublik va etnik mansublik o'rtasidagi aloqalar susaya bordi. Ko'pgina yirik zamonaviy xalqlar turli dinlarga sig'inuvchi kishilar guruhlarini o'zida birlashtiradi, ayni paytda, bitta dinga ko'plab etnoslar e'tiqod qilishlari ham mumkin. Hozir faqat ba'zan, unda ham shartli ravishda milliy dinlar haqida gapirish mumkin (arman-grigorian chyerkovi – ko'pchilik armanlar, sintoizm – yaponlarning asosiy qismi, sikkizm – panjobliklarning ma'lum qismi va h.k.).

Ba'zi mamlakatlarda hukmron mavq'ega ega dinga e'tiqod qilmaydigan deyarli barcha aholi milliy kamsonli guruhlar tarkibiga kiritiladi. Jumladan, Eronda nafaqat armanlar, assiriyaliklar, yahudiylar, shu bilan birga fors xalqining bir qismi bo'lgan gebrlar (zoroastriylar) ham milliy kamsonli guruh sifatida e'tirof etiladi. Ayrim arab davlatlarida etnik kamsonli guruhlariga nafaqat musulmon bo'lmagan aholi, hatto islomning mazkur mamlakatda hukmron mavqega ega bo'lmagan mazhabiga mansub guruhlar ham kiritiladi. Etnik birliklarda bo'lgani kabi, diniy birliklar uchun ham tabaqalashuv xosdir. Har bir din turli yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar va sektalarga bo'linadi. Odatda, mamlakatlar yoki xalqlar shartli ravishda musulmon, nasroniy, budda dinlariga ajratiladi, biroq quyi taksonomik darajalarga tushgan sari bunday bir xillik yo'qola boradi.

Ayrim nasroniy mamlakatlar diniy jihatdan bir necha qismlarga bo'lingan. Masalan, nemislar protestant (uning ikki oqimiga – lyutyer-anlik va reformatlik) va katolik dinlariga e'tiqod qiladilar; shveysarlarning turli guruhlari orasida protestantlar (reformatlik) va katoliklar tarqalgan; shotlandlar orasida protestant-presvityerianlar ustunlik qiladi.

Bitta xalq turli qismlarining har xil diniy oqimlarga mansubligi tufayli uning ichida madaniy-maishiy tafovutlar kelib chiqadi va bu narsa o'z navbatida *etnodiniy* guruhlar shakllanishiga olib keladi. Bunday guruhlar jumlasiga kurdlar orasidagi yazidlar diniy guruhini, Suriya va Livan arab-lari orasida – druzlarni, misrliklar orasida – kopitlarni misol qilib keltirish mumkin. Buning ustiga, boshqa yo'ldosh holatlar ham unga ta'sir etsa diniy tafovut muhim etnotabaqalashuv omili bo'lib xizmat qiladi.

Ayrim mamlakatlarda din kishilar hayotining ko'pgina tomonlariga, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga, turmush tarziga va madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Jahonning qaynoq nuqtalarida ro'y berayotgan siyosiy voqealarni, agar u yerdagi diniy vaziyat hisobga olinmasa, tushunish qiyin.

XX asr 70-yillarida Hindiston diniy jihatdan ikki mustaqil davlatga bo'lindi, va natijada Pokistondan ko'pgina hindlar, Hindistondan esa musulmonlar ko'chib ketdilar. Bunday migratsiya jarayonida yigirma milliondan ortiq kishi ishtirok etdi. Turli diniy guruhlariga mansub kishilar orasida Livan, Isroil, Filippin, Afg'oniston, Syerbiya va boshqa joylarda to'qnashuvlar sodir bo'ldi. Avvalo, turli siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sabablar natijasida kelib chiqqan bunday kelishmovchiliklarda diniy omil muhim rol o'ynadi.

Din ko'p mamlakatlar ichki siyosiy hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi; hatto ularning ayrimlarida siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari diniy mansublik tamoyili asosida tuzilgan. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, turli tarixiy voqealar va hozirda ro'y berayotgan hodisalar hamda milliy munosabatlar mohiyatini tushunish uchun o'sha mamlakat yoki mintaqa aholisi diniy tarkibiga e'tibor qaratish zarur. Aholi diniy tarkibi bilan tanishishdan avval quyida dinlar tarixi haqida qisqacha ma'lumot byerilgan:

Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va dastlabki davlatlar yuzaga kelishi bilan ajdodlar ruhiga talpinish, dehqonchilik va chorvachilikka xos ibodatlar muhim ahamiyat kasb eta boshladi, ruhlarning iyerarxiyasi paydo bo'ldi, alohida tabaqa sifatida kohinlik ajralib chiqdi. Jamiyat sinfiy tabaqalashuvi shunda ham o'z aksini topdiki, din oliy va quyi xudolarga (politeizm) bo'lindi, keyinchalik bu jarayonlar yakkaxudolikni (monoteizm) keltirib chiqardi.

Eramizdan avvalgi II mingyillikda hozirgacha saqlanib qolgan dinlar tashkil topdi. Eng qadimiy shunday dinlardan biri Old Osiyoda yuzaga kelgan iudaizm bo'lib, u dastlab politeizmga asoslangan, keyinchalik monoteizmga o'tgan. Er. avv. II ming yillik boshlarida shu mintaqada boshqa din – zoroastrizm (uning asosida dualizm – yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurash haqidagi tasavvur yotadi) rivojlana boshladi, eramizning XII asrida uning tarmoqlaridan biri – yazidizm paydo bo'ldi.

Osiyoning boshqa hududlarida poliateistik dinlar shakllandi. Janubiy Osiyoda hukmron bo'lgan kasta tuzumi orqali shuhrat qozongan braxmanizm va kasta tuzumini inkor qiluvchi jaynizm (er. avv. VI-V asrlar) shular jumlasidandir. Er. avv. VI-V asrlarda Xitoyda deyarli bir vaqtda ikki falsafiy-axloqiy ta'limot – daosizm va konfutsiylik yuzaga keldi va keyinchalik ular alohida dinlarga aylandi. Yaponiyada ibtidoiy jamoa tuzumi davridan bu mamlakatda hukmron bo'lgan ajdodlarni hurmatlash va tabiatga topinish asosida sintoizm vujudga keldi.

Jahon bo'yicha xalqlar o'rtasida o'nlab dinlar tarqalgan bo'lib, ular xususiyatlariga ko'ra primitiv, milliy va dunyoviy dinlar guruhlariga bo'linadi. Dastlabki shakllanish bosqichida kelayotgan primitiv dinlar urug' va qabilachilik holatida yashab kelayotgan kichik etnik xalqlari orasida tarqalgan. Milliy dinlar jahonning ba'zi mamlakatlarida asosan bitta davlat doirasidagi mahalliy din holatida yashab kelmoqda. Ularga Hindistondagi induizm, Xitoydagi konfutsionizm, Yaponiyadagi sintoizm, Isroildagi iudaizm va boshqalar kiradi. Dunyoviy dinlarga jahonda eng keng tarqalgan va aholining siyosiy-ijtimoiy hayotida katta o'rin tutuvchi Budda, Xiristian va Islom dinlari kiradi. Bu dinlar orasida Budda dini eng qadimiy din hisoblanadi.

Tropik Afrika negrlari, Janubiy Amerika hindulari, ayrim Janubiy-Sharqiy Osiyo va Okeaniyaning kichik etnik xalqlari orasida primitiv din ko'rinishlari tarqalgan. Ular orasida fyetishizm (biron tabiat jism-larining alohida qismlariga e'tiqod qilish) Tropik Afrikada, totemizm (biron hayvonga e'tiqod qilish) Avstraliya aborigenlari, Amerika hindulari va Hindistonda shomonlik (o'lganlar ruhining qayta tirilishi va tanlangan kishilarning ular bilan muloqot qila olishiga ishonish) shimol xalqlari orasida keng tarqalgan. Bundan tashqari, animizm, ajdodlar ruhi madaniyati kabi primitiv dinlar ham bor.

Mahalliy dinlardan induizm (6 -asrda paydo bo'lgan) Hindistonda yuzaga kelgan. Bunda ular qayta tirilishga, insonlar orasida tabaqalanishning mavjud ekanligiga ishonishgan. Muqaddas kitobi-"Vedalar" hisoblanib, "Maxabxarat" va "Ramayana" asarlarida ham bu din vakillari qarashlari aks etadi. Sikkizm (16 - asrda vujudga kelgan) Shimoliy Hindistonda induizm dinining bir yo'nalishi sifatida paydo bo'lgan.

Ular tabaqalanishga qarshi bo'lib, birinchi ustoz-Namak ta'limotlarini qadrlashadilar. Konfusizm, iudaizm, sintoizm kabi ko'rinishlari mavjud.

Dunyoviy dinlar orasida buddizm dini e'tiqod qiluvchilar soniga ko'ra eng kam salmoqni tashkil etadi. Bu din Shimoliy Hindistonda eramizdan avvalgi 5-6 asrlarda paydo bo'lgan. Uning maxayana va xanayana oqimlari mavjud. Xristian dini eramizning 1 asrida Isroilda paydo bo'lgan bo'lib, eng ko'p e'tiqod qiluvchilarga ega. Bunga Yevropa davlatlarining mustamlakachilik siyosati va Buyuk geografik kashfiyotlar sabab bo'lgan. Uning katolik, protestant va provaslav mazhablari mavjud. Islom dini eramizning 7 asrida Arabiston yarim orolida paydo bo'lgan. Ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar soni tez o'sib bormoqda. Chunki, musulmon davlatlari dunyoda tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga kiradi. Uning sunniy va shiya mazhablari bor.

9.1-rasm. Dunyo dinlari.

Yer yuzi bo'ylab juda katta hududlarda tarqalgan ayrim dinlar jahon dinlari nomini oldilar (odatda ularga buddizm, nasroniylik va islomni kiritadilar). Eramizning II ming yilligi boshlarida Old Osiyoda mono-teistik din – nasroniylik yuzaga keldi. 1054 yilda u ikki: pravoslav va katolik yo'nalishlariga ajraldi. XVI asrda katolik dinidagi islohotlar natijasida undan (Rim papasi hokimiyatini inkor qiluvchi va ilk nasroniylikka qaytishni yoqlovchi) protestantizm ajralib chiqdi. Protestantizm bir qancha mustaqil oqimlar (Eng yiriklari: anglikanlar, lyutyeranlik,

kalvinizm, reformatlar va h.k.) ko‘rinishida shakllandi va o‘z navbatida, ular ham mayda bo‘lakchalarga bo‘linib ketdi. Nasroniylik tarkibida yuqorida qayd etilgan uchta (pravoslav, katolik va protestant) asosiy tarmoqdan tashqari, yana ikkita nisbatan kam tarqalgan, v - asrda shakllanib, diniy marosimlari pravoslavlarga yaqin bo‘lgan monofizit va nestorian yo‘nalishlari mavjud.

Boshqa monoteistik din – islom – VII asrda arablar orasida shakllandi. Yangi din oradan ko‘p o‘tmay uchta: sunniy, shiya va xorijiy yo‘nalishlariga ajralib ketdi. Sunniylik va shiyalik o‘rtasida siyosiy masalalarda, ayrim diniy marosimlar va an‘analar bo‘yicha tafovutlar mavjud. Siyosiy tafovut shundaki, agar sunniylar xalifalik hokimiyatini yoqlasalar, shiyalar esa imomat tarafdoridirlar. Diniy marosimlar va an‘analardagi farqlar ham anchagina. Sunniylikda shiyalikda mavjud bo‘lgan “Muta”, “Shaxsey-Vaxsey” va boshqa marosimlar yo‘q. Sunniylar Makka va Madina shaharlarini muqaddas hisoblasalar, shiyalar Iroqdagi Karbalo va Najaf shaharlarini muqaddas, deb biladilar.

Sunniylar sunnani butunligicha etirof etadilar, shiyalar esa uning ba‘zi qismlarinigina tan olishadi. Bu oqimlar orasida bunday tafovutlar juda ko‘p, shu bilan birga, malum o‘xshashliklar ham bor. Masalan, mahdiylik – zamona oxir bo‘lishi va Mahdiy (arabcha, Olloh tamonidan to‘g‘ri yo‘lga etaklovchi) kelishi haqidagi diniy ta‘limot ikkala oqimda ham mavjud. Xorijiyalar sunniylarga yaqin bo‘lib, ular o‘z izdoshlariga qattiq talablarni qo‘yadilar – zeb-ziynatni qoralaydilar, musiqa va raqsni ta‘qiqlaydilar va h.k.

Alohida dinlarga e‘tiqod qiluvchilar soni haqidagi ma‘lumotlar bir-muncha noaniq va ishonchsiz bo‘lishiga qaramasdan, har holda ular turli dinlarning ta‘sirini baholash imkonini beradi. Nasroniylarning umumiy soni dunyo bo‘yicha – taxminan 1,2 mlrd. dan ortiq bo‘lib, shundan katoliklar – 700 mln., protestantlar – 400 mln. va pravoslavlar – 100 mln. kishi atrofida. Katoliklarning asosiy qismi Amerikada (ular umumiy sonining yarmidan ko‘prog‘i) to‘plangan; Yevropada taxminan 200 mln.kishi, Osiyo va Afrikada – 100 mln. kishidan. Protestantlarning 40 %i Amerikada, 1/3 qismi Yevropada (asosan qit‘aning shimoliy qismida), Afrika va Osiyoda mos ravishda 40 va 70 mln., Avstraliya va

Okeaniyada – taxminan 20 mln. kishi. Pravoslavlar va boshqa sharqiy cherkovlar izdoshlari Janubi-Sharqiy Yevropa, Rossiya va Shimoliy-Sharqiy Afrika aholisi orasida keng tarqalgan.

Protestantlarning eng yirik guruhlaridan baptistlar – 75 mln., lyutyer-anlar – 70 mln., anglikanlar – 67 mln., reformatlar va presviterianlar – 52 mln., metodistlar – 43 mln., pyatidesyatniklar – 8 mln., Iegova gu-vohlari – 5 mln., «qutqarish armiyasi» izdoshlari – 5 mln., mormonlar – 4 mln., kongregasionalistlar – 3 mln., ettinchi kun adventistlari – 3 mln. kishini tashkil etadi. Sharqiy cherkovlar vakillari orasida – taxminan 20 mln. monofizitlar va 100 ming. kishi nestorianlardan iborat.

Musulmonlar orasida tugʻilishning yuqoriligi tufayli, keyingi yillarda ularning soni nasroniylardan oshib ketdi (1,5 mlrd. kishi atrofida). Ularning taxminan 90 foizi sunniylar, 9,5 foiziga yaqini shiyalar va 0,5 foizi xorijiyatlardan iborat. Islomga eʼtiqod qiluvchilar asosan Shimoliy Afrika va Osiyoda (uning sharqiy qismi bundan mustasno) jamlangan.

Boshqa barcha dinlarning izdoshlari – asosan Osiyo aholisi. Induistlar taxminan 550 mln., buddistlar – 300 mln. (ular orasida maxayanistlar – 60% atrofida), konfutsiylar – 200 mln., sintoistlar – 100 mln., daosistlar – 30 mln., sikxlar – 15 mln., jaynlr – 4 mln., zoroastrizm tarafdorlari – 300 ming, yazidlar – 100 ming kishiga teng. Iudaistlar 15 mln. kishi atrofida boʻlib, ularning yarmidan koʻprogʻi Amerika xalqlari hissasiga toʻgʻri keladi.

Afrika, Osiyo va Okeaniyada saqlanib qolgan mahalliy dinlar-ga sigʻinuvchilar sonini aniqlash ancha murakkab. Ularni hisoblashda muayyan dinga mansublik haqidagi maʼlumot doim ham xaqiqatga toʻgʻri kelmaydi. Bundan tashqari, mazkur mintaqalar aholisi statistik jihatdan ham yaxshi oʻrganilmagan. Nihoyatda taxminiy hisob-kitoblarga koʻra, mahal-liy dinlarga sigʻinuvchilar soni dunyo boʻyicha 100 mln. kishi atrofida.

Aholi diniy tarkibi haqidagi maʼlumotlarning noaniqligi tufayli, turli dinlarga sigʻinuvchilar soni boʻyicha oʻsish dinamikasini belgi-lash ancha murakkab. Shunga qaramasdan, musulmonlar va induist-lar sonining jadal oʻsishi, boshqa dinlarga eʼtiqod qiluvchilar oʻsish surʼatining esa pastligi yoki hatto kamayishi kuzatilmoqda. Buning

sababi, induizm va islom hukmron bo'lgan davlatlarda aholi orasida tug'ilish sur'atlarining yuqoriligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, islom Afrikada janubga, uning tropik qismiga tomon jadal siljimoqda, induizm esa Hindiston qabilalari orasida keng tarqalmoqda.

9.2. Dunyo dinlari geografiyasi

Yer shari aholisi diniy belgilari bo'yicha quyidagicha ajratiladi:

1. xristianlar – 2,31 mlrd (dunyo aholisining 33 %i);
2. musulmonlar – 1,58 mlrd (dunyo aholisining 23 %);
3. induizm – 0,95 mlrd (dunyo aholisining 14 % i);
4. buddistlar – 0,47 mlrd (dunyo aholisining 6,7 %i);
5. an'anaviy xitoy diniga e'tiqod qiluvchilar — 0,46 mlrd (dunyo aholisining 6,6 % i);
6. sikkizm – 24 mln (dunyo aholisining 0,3 %i);
7. iudaizm – 15 mln (dunyo aholisining 0,2 %i);
8. mahalliy dinga e'tiqod qiluvchilar – 0,27 mlrd (dunyo aholisining 3,9 % i);
9. diniy etiqodi bo'lmaganlar – 0,66 mlrd (dunyo aholisining 9,4 %i);
10. ateistlar – 0,14 mlrd (dunyo aholisining 2 %i).

Yer sharining yirik mintaqalari bo'yicha diniy guruhlar tarqalishi quyidagi ko'rinishga ega: MDHning katta qismini pravoslav diniga mansub kishilar guruhlari (Rossiyaning katta hududlari, Ukraina, Belarus, Moldova va Gruziya) tashkil etadi. Armanistondagi xudojo'ylar monofizit arman-grigorian chyerkoviga mansub, Litvada katolik dini, boshqa Boltiqbo'yi davlatlarida – lyutyeranlik keng tarqalgan.

Islom diniga Markaziy Osiyo va Qozog'iston, Kavkazning katta qismi, Tatariston va Boshqirdiston aholisi e'tiqod qiladi. Ozarbayjonda asosan shiya oqimiga mansub musulmonlar, boshqa hududlarda – sunniylar ko'pchilikni tashkil etadi. Buddizm-lamaizmga Buryatiya, Tuva va Qalmig'iston tubjoy aholisi e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yahudiylar – iudaistlardir.

Yevropa shimolida protestantlik, Skandinaviya davlatlari, Finlyandiya va Islandiyada – lyutyeranlik, Angliyada – anglikanlik ustunlik qiladi. Belgiya, Lyuksemburg, Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Italiya, Avstriya va Maltada katolik dini tarqalgan. Markaziy Yevropada katoliklar va protestantlar soni deyarli teng, biroq Germaniyada protestantlar orasida lyutyeranlar, Shveysariya va Nidyerlandiyada esa – reformatlar ustunlik qiladi. Gretsiyada ko'pchilik xudojo'ylar pravoslavlardan, Turkiya Yevropa qismida esa – musulmonlardan iborat. Polsha, Chexiya, Slovakiya va Vengriya aholisi orasida katoliklar, Bolgariya va Ruminiyada – pravoslavlar, Germaniyada – protestantlar (asosan lyutyeranlar), Albaniyada – musulmonlar (sunnilar) ko'pchilikni tashkil etadi. Sobiq Yugoslaviya respublikalarida ko'proq pravoslavlar, qisman katoliklar va musulmonlar mavjud.

Osiyo aholisi diniy jihatdan nihoyatda xilma-xil. Islom barcha Old Osiyo mamlakatlarida (Isroil, Kipr va Livandan tashqari), Pokiston, Bangladesh, Maldiv orollari, Indoneziya va Malayziyada yyetakchilik qiladi. Kipr, Sharqiy Timor, Hindiston, Shri-Lanka, Filippin aholisining muayyan qismi musulmonlardan iborat. Ko'pchilik mamlakatlarda islomning sunniy mazhabi hukmronlik qilsa, Eronda shiyaning mavqe'i yuqori. Iroq, Yaman Arab Respublikasi va Baxryeynda sunniylar va shiyalar soni deyarli teng. Eron, Hindiston, Pokistonda zoroastriylarning, Eron, Iroq va Turkiyada – yazidlarning kamsonli guruhlar mavjud. Hindiston va Nepal induizm tarqalgan asosiy hududlardir. Induistlar Shri-Lanka va Bangladesh hamda Indoneziyaning Bali oroli aholisi orasida ham uchraydi.

Hindixitoy mamlakatlari va Shri-Lankada aholining ko'pchiligi buddistlardan iborat (Vetnamda – maxayana mazhabi, boshqalarda – txeravada). Shu bilan birga, ayrim Sharqiy Osiyo mamlakatlari aholisi maxayana buddizmidan tashqari, bir vaqtning o'zida boshqa dinlarga: jumladan, Xitoyda – konfutsiyalik va daosizmga, Koreyada – konfutsiylikka, Yaponiyada – sintoizmga ham e'tiqod qiladilar. Mo'g'ulistonning xudojo'y aholisi – lamaist buddistlardir.

Osiyoning faqat ikki mamlakati, ya'ni, Filippin (asosan katoliklar) va Kiprda (pravoslavlar) nasroniylar yetakchilik qiladi. Mazkur dinga

sig'inuvchilar Livan aholisi yarmidan ozrog'ini tashkil etadi (maronitlar). Osiyoda qabilaviy ibodat izdoshlari soni izchil kamayib bormoqda. Xozirgi paytda ular faqat Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoning borish qiyin bo'lgan tog'li o'lkalaridagina saqlanib qolgan.

Afrikaning barcha arab davlatlarida, Somali va Jibutida islomning sunniy mazhabi hukmronlik qiladi. Sahroi Kabirdan janubda joylashgan bir qator mamlakatlarda (Sudan, Chad, Nigyer, Yuqori Volta, Mali, Senegal, Gambia, Gvineya, Gvineya-Bisau, Syerra-Leone, Libyeriya) musulmonlardan tashqari, mahalliy dinlarga sig'inuvchi muayyan guruhlar saqlanib qolgan. Efiopiya aholisining 2/3 qismi nasroniylikning monofizit mazhabiga mansub. Nigyeriyada musulmonlar asosan mamlakat shimolida joylashgan bo'lib, aholining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Shu bilan birga, bu yerda nasroniylar va mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar ham mavjud. Qit'aning boshqa mamlakatlarida nasroniylar (protestantlar va katoliklar) hamda mahalliy dinlarga sig'inuvchi guruhlar turlicha nisbatda taqsimlangan.

Umuman yer sharida saqlanib qolingan mahalliy dinlarga sig'inuvchilarning deyarli 80 foizi Afrikada jamlangan. Deyarli barcha Amerika mamlakatlarida nasroniylik boshqa dinlardan ustunlik qiladi. AQSH va Kanadada protestantlar ko'p bo'lib, ular o'z navbatida, xilma-xil diniy oqim va sektalarga bo'linib ketganlar. Janubiy va Markaziy Amerika aholisining ko'pchiligi – katoliklar. Vest-Indiyaning bir orolida son jihatdan katoliklar ustun bo'lsalar, boshqasida – protestantlar. Kuba, Gayana, Surinam hamda Trinidad va Tobagoda katolik va protestantlardan tashqari, induistlar va musulmonlarning ma'lum guruhlari joylashgan. Janubiy Amerikaning ichki hududlaridagi hindu qabilalari mahalliy dinlarga sig'inadilar.

Avstraliya va Okeaniyada xudojo'ylarning katta qismini turli oqim va sektalarga bo'lingan protestantlar, ozroq qismini esa katoliklar tashkil etadi. Yangi Kaledoniya, Guame hamda Uollis va Futun orollarida katoliklar protestantlarga nisbatan ko'proq. Fidjida nasroniylar bilan bir qatorda induistlar va musulmonlar mavjud. Mahalliy dinlarning tarafdorlari asosan Vanuatu, Papua-Yangi Gvineya va Avstraliya tubjoy aholisi orasida saqlanib qolgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholining diniy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. Islom dinining paydo bulishi tarixi qanday?
3. Aholi diniy tarkibining qanday bosqichlarini bilasiz?
4. VI-V asrlarda Xitoyda bir vaqtda ikki qanday falsafiy-axloqiy ta'limot yuzaga keldi?
5. Dastlabki dinlar qaysi hududlarda shakllangan?
6. Sikkizm qanday din?
7. Iudaizm tarqalgan hududlar qaysilar?
8. *Etnodiniy* metaetnik birliklar, deb nimaga aytiladi?
9. lamaist buddistlar kimlar?
10. Mahalliy dinga e'tiqod qiluvchilar xususiyatlari qanday?

10-MAVZU. AHOLINING IJTIMOIIY TARKIBI. AHOLI BANDLIGI VA MEHNAT RESURLARI

Reja:

- 10.1. Ijtimoiy tarkib va ijtimoiy stratifikatsiya
- 10.2. Mehnat resurslari – aholi tarkibi sifatida
- 10.3. Mehnat resurslari balansi va uni hisoblash yo‘llari

10.1. Ijtimoiy tarkib va ijtimoiy stratifikatsiya

Aholi ijtimoiy tarkibi - jamiyat hayotiga taalluqli umumiy xususiyatlari bilan ajralib turadigan bir-biriga bog‘liq ijtimoiy jamoalar majmuasidir. Katta barqaror ijtimoiy jamiyatlar, tuzilmalarga - sinf (sinflar, ijtimoiy qatlamlar va guruhlar), demografik (yoshlar, ayollar, qariyalar), etnik (qabilalar, etnik guruhlar, millatlar) va boshqalar kiradi. Jamiyatning barqarorligini ta‘minlaydigan ijtimoiy sinf tuzilmasi (uni bundan keyin tahlil qilamiz) rivojlanish jarayonida tobora murakkablashadi. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishidagi o‘zgarishlarni aniqlash uchun olimlar ko‘plab mezon va yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Sinf nazariyasi va ijtimoiy tabaqalash nazariyasi eng mashhur nazariyalardan bo‘ldi.

Zamonaviy olimlarning fikriga ko‘ra, odamlarning daromadlar darajasiga qarab sinfga mansubligi va ularning ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish munosabati bilan (va shuning uchun, uning mahsulotlarida) zamonaviy jamiyat tuzilmasida ijtimoiy kuchlarning muvozanatini aniq aks ettirmaydi. Jamiyatda o‘zgarishlarni qayd qilish uchun mobil va to‘g‘ri tizimdan foydalanish zarurati mavjud. Bu ijtimoiy tabaqalash tizimi bo‘lib, unda boylik, obro‘-e‘tibor va kuch kombinatsiyalari asosida bir nechta mezon (kasb, daromad, ta‘lim va hokazo.) qabul qilinadi.

Ijtimoiy o‘zgarish dinamikasini o‘rganayotganda, tabaqalash nazariyasi tarafdorlari ko‘pincha vertikal va gorizontal tabaqalashning formulasidan foydalanadilar, chunki ularning fikricha, uning hayotida bir kishi bir ijtimoiy darajadan ikkinchisiga ko‘chib o‘tishi (ko‘tarilishi yoki tushishi) mumkin. Yoki taxminan bir xil darajada qolgan bir ijtimoiy guruhdan boshqasiga o‘tish.

Insonning oltita darajali vertikal tabaqalanishida mumkin bo'lgan harakatini ko'rib chiqing: 1) mutaxassislarning eng yuqori qatlami, ma'muriy qatlam; 2) past darajadagi rahbarlar, tijorat sinflari; 3) kichik burjua; 4) boshqaruvchi vazifalarni bajaradigan texnik xodimlar, ishchilar va xodimlar; 5) malakali ishchilar; 6) malakasiz ishchilar, dehqonlar, xodimlar. Misol uchun, malakali ishchi oilasidan bo'lgan kishi yetarli mablag to'play oladilar. Vertikal tabaqalanish bo'ylab kichik burjuaziya qatlamiga ko'tarildi (burjua ish haqidan foydalangan holda ishlab chiqarish vositalarining egasi). Kelajakda kafeteryani sotishdan tushadigan daromad va pul mablag'lari hisobiga u fermani sotib olib, shahar farovonligining ijtimoiy guruhidan qishloqqa ko'chib o'tdi, lekin o'sha kishi ijtimoiy harakatlar uchun imkoniyatni topa olmadi va otasi unga tegishli bo'lgan bir xil ijtimoiy guruhda tura olmadi.

Bizning jamiyatimizda, hatto bir necha yillar davomida bozor iqtisodiyotiga o'tishdan keyin, sotsiologlar va iqtisodchilar jamiyatning ijtimoiy tarkibining yagona ilmiy asoslangan sxemasini ishlab chiqmaganlar. Agar ilgari olimlarning fikriga ko'ra, ishchilar va nomenklatura o'rtasidagi ziddiyat hokimiyat va mulkni ajratmasdan ustun bo'lsa, endi biz beshta asosiy ijtimoiy guruhni ajratib olishimiz mumkin:

a) ma'muriy elita (yangi siyosiy elita bilan bog'liq bo'lgan eski partiyaning iqtisodiy va ijtimoiy tizimidan iborat);

b) ko'nikma, malaka va boshqa xususiyatlarga ko'ra ijtimoiy guruhlariga bo'lingan ishchi sinf;

v) bir qator ijtimoiy guruhlar o'rtasida farqlanadigan ziyolilar: shifokorlar, o'qituvchilar, tarjimonlar, adabiyotshunoslar, professional harbiylar va boshqalar;

d) "yangi burjua" - barcha turdagi tadbirkorlar, bankirlar va boshqalar;

e) dehqonlar.

Hozirgi paytda ijtimoiy jamiyatlardagi ijtimoiy tasniflash bo'yicha katta tadqiqotlar ijtimoiy jarayonlar tufayli qiyin kechmoqda. Siyosiy tizimlar, ijtimoiy tuzilmalar va munosabatlarning uzoq muddatli evolyutsiyasi natijasida iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda fuqarolik jamiyati shakllanmoqda.

Fuqarolik jamiyati shaxslar va aholining ayrim guruhlari uchun davlat aralashuvisiz mustaqil qaror qabul qilish va ozod bo'lish uchun huquqiy va haqiqiy imkoniyatni nazarda tutadi. XIX asrning birinchi choragida fuqarolik jamiyati muammolarini nazariy o'rganish birinchi marta nemis faylasufi Gegel tomonidan amalga oshirildi. G'arb mamlakatlarida fuqarolik jamiyatini shakllantirishda harakatlantiruvchi kuchning rolini davlat tashkilotlarining mustaqil jamoat tashkilotlari (partiyalar, harakatlar, mustaqil matbuot, kasaba uyushmalari, xo'jalik birlashmalari, diniy jamoalar) foydasiga qisqartirishi "uchinchi darajali" yoki o'rta sinf tomonidan bajarish ishlari amalga oshirildi.

Sobiq sovet davrida fuqarolik jamiyati barpo etish jarayonini to'xtatib, iqtisodiyotning, madaniyatning va ijtimoiy sohaning davlat boshqaruvi va mulkdorligini mustahkamlashga qaratildi. Bunday qattiq nazorat ostida e'lon qilingan asosiy huquq va erkinliklar faqat deklaratsiya darajasida saqlanib qoldi. Fuqarolik jamiyatining kontseptsiyasi o'nlab yillar mobaynida matbuot sahifalari va ilmiy matbuotdan g'oyib bo'ldi.

Jahon hamjamiyati aholining uchta ijtimoiy tarkibni biladi.

L) O'rta sinfning kuchli guruhi tomonidan qo'llab-quvvatlangan jamiyatining demokratik bozor modeli. Unda ijtimoiy qatlamlarni taqsimlash sxemasi rivojlangan markaziy qism (o'rta qatlamlar), eng yuqori sinf (mulk va boshqaruv elitasi) va eng kambag'al qatlamlarning guruhlarini nisbatan past bo'lgan quti shaklida tasvirlangan. O'rta sinf Amerika Qo'shma Shtatlari aholisining 65%i, Fransiya aholisining 60%i va Yaponiyaning 70%i aholisini tashkil etadi.

G'arbning rivojlangan mamlakatlarida yollangan mehnat va shaxsiy mehnat faoliyati aholi umumiy sonining 80 foizidan ortig'i yashash uchun manba hisoblanadi. Ishchilar sonining oshishi bilan bir vaqtda sanoat ishchi sinfining soni kamaymoqda. Proletaryatning ilgar mavjud bo'lgan (klassik) shakldagi sinfi deyarli hozir mavjud emas. Fuqarolik jamiyatida yollanma ishchilar, xodimlar yuqori malakali va yaxshi taminlangan bo'lib ularning aksariyati, ko'p qismi jamiyatning o'rta va muvaffaqiyatli, taminlangan qatlamiga mansub kishilardir.

Odamlar orasida professional darajada yuqori malakali aqliy ish bilan shug'ullanadigan ziyolilarning ahamiyat, roli, obro'si ortib bormoqda. Ular yollangan ishchilar qatoriga kiradi va aholining o'rta qatlamlariga tegishli, ammo ular ijtimoiy tarkibida alohida o'rin tutadi - jamiyatning intellectual, ziyoli qatlamini shakllantiradilar.

B) kam rivojlangan jamiyatning bozor modeliga asoslangan ijtimoiy tarkibi modeli kambag'al qatlamlarni nazarda tutadigan keng poydevorga ega uchburchak shakliga ega.

S) sobiq sotsialistik jamiyatlarning tabaqalanishi modeli juda "ken-gaygan" uchburchakga o'xshash, "ishlaydigan odamlar" qatlami tomonidan ishg'ol qilingan va "hokimiyat xalqi" bo'lgan "bo'lingan piramida"ga o'xshaydi.

Mamlakatni o'zgartirish, iqtisodiy islohotlar, mulkchilik shakllarining ko'paytirilishi zaruriylikka olib kelishi kerak. Aholi ijtimoiy strukturasidagi o'zgarishlar: ayrimlarning yo'q bo'lib kyetishi va boshqa ijtimoiy guruhlar va qatlamlarning paydo bo'lishi, XX asrda paydo bo'lgan fuqarolik jamiyati shakllanishi huquqiy davlat sifatida tushunilgan.

Agar rivojlanish jarayoni g'arb jamiyatlari bilan taqqoslansa (garchi, o'z xususiyatiga ega bo'lsa-da), iqtisodiy tuzilishidagi o'zgarish natijasida o'rta sinf tobora eski ijtimoiy qatlamlarni va sinflarni o'zlashtiradi va hal qiluvchi ijtimoiy kuchga aylanadi, demokratik fuqarolik jamiyatini rivojlantirish. "O'rta sinf"ning davlat ustuniga aylanishi uchun ancha vaqt talab etiladi. Xususiylashtirish va boshqaruvni markazsizlashtirishning eng aniq natijalaridan biri jamiyatda mulkdorlar va kapital egalarining ijtimoiy qatlamini shakllantirishdir. Ushbu qatlamda vositachilik operatsiyalariga boy bo'lgan tujjor burjuaziyasi mavjud; davlat va partiya byurokratiyasining imtiyozli qismi, uning foydasiga davlat mulkining katta qismini xususiylashtirish; yerga va ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlarini o'z ichiga olgan fermerlar. Turli xil ma'lumotlarga ko'ra, ushbu guruhlarining aholi ichidagi ulushi oshmaydi.

Burjua ijtimoiy guruhining paydo bo'lishi jamiyatni kambag'allarga va boylarga tabaqalash jarayoniga yangi turtki berdi. Aholining muhim qismi qashshoqlik chegarasidan past holda yashaydi. Iqtisodiyotda

“shok terapiyasi” aholining kam ta’minlangan qatlamlari orasida eng og’ir ahvolga tushib qolgan, bularga, nafaqaxo’rlar, nogironlar, talabalar, ishsizlar, shuningdek, davlat sektoridagi mutaxassislar kiradi. Ijtimoiy farqlashning oshishi turli sabablarga ko’ra hayotdan tashqarida qolgan va o’zlarining sobiq ijtimoiy mavqeini tiklash imkoniyatidan mahrum bo’lgan shaxslarni o’z ichiga olgan maxfiy marginallar qatlami jamiyatining o’sishiga olib keldi. G’arb mamlakatlarida marginallar rivojlanayotgan mamlakatlar vakillari bo’lib, milliy ozchilikhi tashkil etadi, bizda ular qochoqlar, pensiya yoshiga yetmaganlar va muayyan yashash joyi bo’lmagan odamlardir.

10.2. Mehnat resurslari – aholi tarkibi sifatida

Mehnat resurslari “aholi” va “umumiy mehnat” iqtisodiy kategoriyalari o’rtasida oraliq mavqega ega bo’lgan toifadir. Nomoddiy jihatda, barcha mehnatga layoqatli aholi mehnat bozorida, ijtimoiy iqtisodiyot va shaxsiy mehnat faoliyatidagi yoshdan qat’iy nazar, bandlikda ishlaydi. Ular, shuningdek, mehnatga qobiliyatli bo’lgan, ammo uyda va shaxsiy dehqonchilikda ishlaydigan, ishlab chiqarishdan ajralib, harbiy xizmatda ishlaydigan mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslarni ham o’z ichiga oladi.

Mehnat resurslari mamlakat aholisining bir qismi bo’lib, ularning jismoniy rivojlanishi, aqliy qobiliyatlari va bilimlari, xalq xo’jaligida ishlashga qodir. haqiqatan ham, “mehnat resurslari” tushunchasi, ishlashga majbur bo’lishi mumkin bo’lgan, ya’ni jismonan ishlay oladigan odamlarning sonidir. Ishga qobiliyatli aholi, asosan, mehnatga layoqatli yoshdagi, ularning psixofizik ma’lumotlari bo’yicha ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etishga qodir bo’lgan shaxslar yig’indisidir. Mehnat resurslarining soni ikki toifadagi kishilarni qamrab oladi. Birinchisi, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi. Ikkinchisi - mehnatga layoqatli yoshdan tashqari ishlaydigan aholi.

Mehnat resurslarida yetakchi o’rinni mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi egallaydi. Mehnatga layoqatli yoshdagi, mehnat faoliyati bilan shug’ullanish uchun psixofiziologik ma’lumotlarga ega bo’lgan kishilarning yig’indisidir. Amalda ular umumiy va

kasbiy mehnat qobiliyatini farqlaydilar. Ishlashning umumiy qobiliyati jismoniy, psixofiziologik, yoshga oid ma'lumotlar bilan ishlaydigan va maxsus tayyorgarlikni talab qilmaydigan shaxsning mavjudligini taxmin qiladi. Kasbiy mehnat qobiliyati - bu alohida mashg'ulotlar jarayonida olingan ma'lum bir ish uchun qobiliyatdir. Mehnat resurslari mutloq va nisbiy ko'rsatkichlar bilan o'lchanadigan ma'lum miqdoriy, sifatli va tizimli xususiyatlarga ega, ya'ni:

- xodimlarning o'rtacha va o'rtacha yillik soni;
- kadrlar aylanmasi koeffitsienti;
- oliy va o'rta maxsus ma'lumotli xodimlarning umumiy sonidagi ulushi;
- xodimlarning muayyan toifalari bo'yicha o'rtacha xizmat muddati;
- muayyan toifadagi ishchilarning umumiy sonidagi ulushi. Mehnat resurslarining asosiy sifat ko'rsatkichlaridan biri ularning jinsi va yoshlik tarkibi hisoblanadi.

Adabiyotlarda yosh guruhlarini ajratish borasida bir-biridan farqli yondashuvlar qo'llaniladi. Shunday qilib, eng ko'p ishlatiladigan bunday yondashuvlar, mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatkashlar, shuningdek, mehnatga layoqatli yoshdan kattalar. Statistik to'plamlar odatda ikki guruhli tasniflardan foydalanadi: mehnatga layoqatli yosh va mehnatga layoqatli yoshdan kattalar.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi ayrim nazariy tushunchalar mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi. «mehnat resurslari», «ish kuchi» kabilarni shunday tushunchalar jumlasiga kiritish mumkin. «Mehnat resurslari» atamasini dastlab akademik S.G.Strimulin o'zining 1922 yili chop etilgan maqolalaridan birida qo'llagan. Uzoq yillar mobaynida undan mamlakat inson resurslarini boshqarish va foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanildi. Sobiq Ittifoq davrida har bir mehnatga layoqatli fuqaroning uzrsiz sabab bilan uzoq muddat ishlamay yurishi qonuniy ta'qib ostiga olingan.

Mehnatga layoqatli aholi – mehnat resurslarini tashkil etib, u tabiiy, moddiy va moliyaviy resurslar bilan bir qatorda qat'iy statistik hisobga olinishi iqtisodiyotni markazlashgan usulda rejalashtirishning muhim elementlaridan biri edi. Mehnat resurslari aholining

o'z ruhiy fiziologik va aqliy sifatlari bilan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga yoki xizmatlar ko'rsatishga qodir bo'lgan mehnatga layoqatli qismidir. Ular tarkibiga faqat iqtisodiy faol aholigina emas, shu bilan birga hozirda ishlamayotgan va ish qidirmayotgan mehnatga qobiliyatli shaxslar, jumladan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotganlar ham kiritiladi. Demak, mehnat resurslari *haqiqiy (real)* va *potensial* xodimlardir. Xalqaro Mehnat Tashkiloti tavsiya etgan aholini tasniflash tizimiga ko'ra aholini tizimiy taqsimlashda mamlakat mehnat resurslari iqtisodiy faol va iqtisodiy nafaol qismlarga ajratiladigan bo'ldi.

Mehnat resurslarining tarkibi quyidagicha:

-mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi.

-mehnat yoshidan o'tgan bo'lsa-da ishlayotgan shaxslar va yosh bo'lsa ham ishlayotgan o'smirlar.

Yollanib ishlaydiganlar – band aholining eng ko'p sonli guruhi bo'lib, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxona (tashkilot, muassasa) rahbari yoki alohida shaxs bilan pul yoki natura holida haq oladigan mehnat faoliyati shartlari haqida yozma mehnat shartnomasi, kontrakt yoki og'zaki bitim tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Yollanmasdan ishlaydiganlar – 1) individual asosda, doimiy yollanma xodimlardan foydalanmasdan mustaqil ishlaydigan shaxslarni; 2) ish byeruvchilarni, shu jumladan fyermiyer va dehqon xo'jaliklari boshliqlarini; 3) oilaviy korxonalarning haq olmaydigan xodimlarini; 4) jamoa mulkdorlar (kooperativlar, shirkatlar kabi) a'zolarini birlashtiradi.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmuasi bo'lib, xorijiy adabiyotlarda u ko'pincha «iqtisodiy faol aholi» tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi. «Ishchi kuchi» atamasi ko'p hollarda uch ma'noni anglatadi:

- organizm, tirik inson shaxsi ega bo'lgan va har safar u qandaydir iste'mol qiymatini yaratish chog'ida ishga soladigan jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmui sifatida;

- aholining ish bilan band bo'lgan yoki ish izlayotgan qismi – iqtisodiy faol aholining sinonimi sifatida;

- umuman ishlovchilar yoki muayyan bir korxona ishchilari (kun-

dalik turmushda odatda shunday foydalaniladigan tushuncha) sifatida.

Shunday qilib, mehnat resurslari tushunchasiga iqtisodiyotda ish bilan band bo'lgan xodimlar; band bo'lmasa-da, mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan odamlar, ya'ni haqiqiy hamda potensial xodimlar kiritiladi. Boshqacha aytganda, mehnat resurslari mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga qobiliyatli fuqarolar hamda mehnatga layoqatli yoshdan kichikroq fuqarolar (ishlaydigan o'smirlar) va mehnatga layoqatli yoshdan kattaroq yoshdagi fuqarolar (ishlaydigan pensionerlar) dan iborat bo'ladi.

Ish bilan band aholini va ish izlayotgan ishsizlarni anglatadigan «iqtisodiy faol aholi» – mehnat resurslari haqidagi tasavvurlarni aks ettiradigan yana bir boshqa tushunchadir. Bu tushuncha iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda anchadan buyon ishlatilib kelinmoqda. Xalqaro andozalarga muvofiq, «iqtisodiy faol aholi» tushunchasi BMT milliy hisob varaqalar va balanslar tizimlariga kiritilgan tovarlar va xizmatlar, ishlab chiqarish uchun muayyan vaqt mobaynida o'z mehnatini taklif etadigan har ikki jinsga mansub shaxslarni o'z ichiga oladi. Bu tushunchani aniqlaydigan ikkita ko'rsatkich mavjud: odatda «faol aholi», deb uzoq davom etadigan vaqtga, masalan, yilga tatbiqan; «hozirgi paytda faol aholi», deb qisqa vaqt bo'lagiga, masalan, hafta yoki kunga nisbatan aytiladi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi toifasiga o'quv yurtlarida kunduzi o'qiydigan o'quvchilar, talabalar, kursantlar; pensiya oluvchi shaxslar; uy xo'jaligi bilan shug'ullanuvchilar; ish qidirmay qo'ygan shaxslar; ishlashga zaruriyati bo'lmagan shaxslar kiritiladi. Ko'rinib turibdiki, «mehnati resurslari» va «iqtisodiy faol aholi» atamalari bir-biridan farq qiladi. «Iqtisodiy faol aholi» tushunchasi «mehnati resurslari» tushunchasidan o'z mazmuni bo'yicha torroqdir.

10.3. Mehnat resurslari balansi va uni hisoblash yo'llari

Mehnati resurslarini shakllantirish va taqsimlashning ishga joylashish borasidagi real ehtiyojni aniqlash imkonini byeruvchi balans usulidan foydalanib, aholi bandligini hisobga olishni takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Mehnat resurslari balansini tuzish hamda ishga joylashishga muhtoj shaxslarni aniqlash chog'ida asosiy axborot manbalari davlat statistikasi (mehnat va aholi bo'yicha) ma'lumotlari, ma'muriy hisobga olishning (masalan, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari, uy-xo'jaliklari, pyersonal ro'yxatlar) har xil turlari, shuningdek, ish bilan bandlik masalalari yuzasidan ishchi kuchini tanlab tekshirishdan iborat bo'ladi. Ushbu xilma-xil manbalar ulardagi axborotning xususiyati va mazmuni, ma'lumotlarni to'plash shakllari va usullari bo'yicha bir-biridan farq qilishi mumkin.

Mehnat resurslarining miqdori mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi soni bilan mehnat yoshidan kichik va katta bo'lib, ishlayotgan shaxslar sonining yig'indisi sifatida aniqlanadi:

$$MR = MYOM + IO'P$$

bunda: MR – mehnat resurslari;

MYOM – mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi;

IO'P – ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar.

10.1-jadval

Mehnat resurslari balans

Ko'rsatkichlar	Jami	Shahar	Qishloq
I. Hamma mehnat resurslari			
Shu jumladan:			
Mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi			
Ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar			
II. Mehnat resurslarining taqsimlanishi			
II.1. Iqtisodiy faol aholi			
Shu jumladan:			
1. Ish bilan bandlar			
Shulardan:			
Rasmiy sektorda			
Norasmiy sektorda			
2. Ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar			
Shulardan:			
Rasman ro'yxatdan o'tgan ishchilar			
Mehnat organlarida ish izlayotgan sifatida hisobda turuvchilar			

Mehnat organlarida ro'yxatdan o'tmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar			
II.2. Iqtisodiy nafaol aholi			
Shu jumladan:			
Ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olayotgan shaxslar			
Yoshi bo'yicha imtiyozli shartlarda pensiya olayotgan shaxslar, nogironlar			
Ko'p bolali onalar, bolasi 3 yoshga to'lgunga qadar parvarish qilib ishlayotgan ayollar			
Ixtiyoriy ravishda ishlayotgan va ishlashni hohlamaydigan boshqa shaxslar, Shu jumladan uy mehnati			
Izoh: 1 va 2 guruh nogironlar			

MYOM soni mehnat yoshidagi aholi sonidan (16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar sonidan) har ikki jinsga mansub mehnat yoshidagi ishlayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlayotgan pensionerlar sonini chegirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi:

$$MYOM = e_{(16-60)} + A_{(16-55)} - \text{Nog},$$

bunda: $e_{(16-60)}$ – 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar;

$A_{(16-55)}$ – 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar;

Nog – mehnat yoshida bo'lib, ishlayotgan I va II guruh nogironlari hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan ishlayotgan pensionerlar

Axborot olish manbai:

$E_{(16-60)}$, $A_{(16-55)}$ – aholining jins va yosh tarkibi bo'yicha statistika ma'lumotlari;

Nog – Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining mehnat yoshidagi nogironlar soni hamda imtiyozli shartlar asosida pensiya olayotgan pensionerlar to'g'risidagi ma'lumotlari;

IO'P – korxonalarning 16 yoshga to'lmagan ishlayotgan o'smirlar va pensionerlar haqidagi statistika hisobotlari.

Iqtisodiy faol aholi soni quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$IF = IB + II,$$

bunda: IF – iqtisodiy faol aholi qismi;

IB – ish bilan bandlar;

II – ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar.

Hisobot davrida ish bilan bandlar soni quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$IB = Ir + I_{dx} + I_{nr}$$

bunda: Ir – iqtisodiyot rasmiy sektorida (korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda) ish bilan band bo'lganlar.

I_{dx} – dehqon xo'jaliklarida ish bilan band bo'lganlar.

I_{nr} – iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar.

Axborot olish manbai:

Ir – korxonalar va tashkilotlarning mehnat bo'yicha statistika hisobotlari, soliq organlarining ma'lumotlari;

I_{dx} – statistika organlarining hisob-kitoblari va ishchi kuchini tekshirib chiqish ma'lumotlari;

I_{nr} – ishchi kuchini tekshirib chiqish ma'lumotlari.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlarni aniqlash. Iqtisodiyot norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar jumlasiga rasmiy statistikada hisobga olinmagan, doimiy, vaqtinchalik, bir martalik va mavsumiy ishlarni yollanib bajaradigan, shu jumladan, mazkur ishlarni amalga oshirish uchun respublikadan tashqariga chiqib ketadigan shaxslar, o'z biznesini yuritadigan, shyeriklar bilan yollanmasdan ishlayotgan shaxslar, ta'qiqlanmagan, lekin, ro'yxatga olinmagan faoliyatdan daromad topadigan (masalan, chorva mol boqish, savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanish, xususiy tarzda odam tashish va boshqa faoliyat turlari bilan band bo'lgan) shaxslar kiradi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan shaxslar soni O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan maxsus ishlab chiqilgan dastur bo'yicha yilning har choragida ishchi kuchini tekshirib chiqish asosida aniqlanadi.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan aholi soni-
ni ishchi kuchini tanlab tekshirish ma'lumotlari asosida aniqlash uchun:

A) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida tegishli faoliyat turlari bilan
Shug'ullanayotgan shaxslar sonining so'rab chiqilgan mehnat yoshi-
dagilar sonidagi salmog'i quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$SS_i = SM_i : SM \cdot 100,$$

bunda: SS_i – iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konkret
(i) turi bilan Shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlarning salmog'i;

SM_i – iqtisodiyotning norasmiy sektorida konkret (i) faoliyat turi bi-
lan Shug'ullanuvchi so'rab chiqilganlar miqdori;

SM – mehnat yoshidagi so'rab chiqilganlar miqdori, jami.

B) Olingan salmoqlar bo'yicha iqtisodiyotning norasmiy sektorida
konkret faoliyat turi bilan band bo'lgan aholi soni quyidagi formula
asosida hisoblab chiqiladi:

$$NRB_i = MYOT \cdot SS_i : 100,$$

bunda: NRB_i – iqtisodiyotning norasmiy sektorida faoliyatning konk-
ret (i) turi bilan band bo'lganlar soni;

$MYOT$ – mehnat yoshidagi aholi soni;

**$MYOT$ bo'yicha axborot manbai – aholining jins va yosh tarki-
bi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari.**

V) Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lgan-
lar umumiy sonini aniqlash uchun faoliyatning har bir konkret turi
bo'yicha NRB haqidagi ma'lumotlar qo'shiladi:

$$NRB = NRB_i$$

bunda: NRB – norasmiy sektorda ish bilan band bo'lganlar soni.

Mehnat resurslari balansida ish bilan band aholi soni amaldagi
milliy tasniflagichlarga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlari (iqtisodiy faoli-
yat turlari) bo'yicha taqsimlanadi va bunda quyidagilar ajratib ko'rsa-
tiladi:

- Sanoat.
- Qishloq xo'jaligi.
- Qurilish.
- Transport va aloqa.
- Savdo va umumiy ovqatlanish.
- Moddiy-texnikaviy ta'minot, sotish va tayyorlash.
- Moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari.
- Uy-joy-kommunal xo'jaligi va maishiy xizmat ko'rsatish.
- Ta'lim, fan, madaniyat, san'at.
- Noishlab chiqarish sohasining boshqa tarmoqlari.

Bunday qilish aholining iqtisodiy faollik darajalarini, mehnat resurslarining faoliyat turlari bo'yicha taqsimlanishini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Bu esa ish bilan bandlikni davlat tomonidan tartibga solish choralarini ko'rish uchun zarurdir.

Ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar sonini aniqlash. Bunday shaxslar soni mehnat yoshida ish bilan band bo'lmagan, mehnat organlari tomonidan ishsiz (OI) maqomi byerilgan shaxslarni; mehnat organlarida ish qidirayotganlar (IQ) sifatida ro'yxatga olinganlar; mehnat organlariga murojaat qilmasdan mustaqil ravishda ish qidirayotganlar (IQm)ni o'z ichiga oladi.

Axborot olish manbai:

OI va IQ bo'yicha – mehnat organlarining hisobot ma'lumotlari;

IQm bo'yicha – ishchi kuchini tekshirib chiqish ma'lumotlari;

IQ sonini aniqlash uchun balans tuzilgan paytda mehnat organlarida hisobda turgan shaxslar sonidan Shu paytda rasman ishsizlar maqomi byerilgan shaxslar, Shu jumladan, ishsizlik bo'yicha nafaqa olayotgan, jamoat ishlarida band bo'lgan hamda mehnat organlari yo'llanmasi bo'yicha kasb-hunar tayyorgarligidan o'tayotgan, qayta ta'lim olayotgan va malakasini oshirayotgan shaxslar chegirib tashlanadi.

Mustaqil ish qidirayotgan shaxslar (IQm) sonini hisoblash uchun:

1) ishchi kuchini tekshirib chiqish natijalariga ko'ra ish bilan band bo'lmagan, ishga joylashishga muhtoj aholining salmog'i aniqlanadi:

$$IBJS = (IBt - INAt) : SS \cdot 100,$$

bunda: IBJS – ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtojlar salmog‘i;

IBt – ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan ish bilan band bo‘lmaganlar soni, jami;

INAt – ishchi kuchini tekshirib chiqish natijasida aniqlangan iqtisodiy nafaol aholi, jami;

SS – mehnat yoshidagi so‘rab chiqilganlar soni.

2) ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslarning umumiy soni quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$IBJ = MAT \cdot IBJS : 100,$$

bunda: IBJ – ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni;

MAT – mehnat yoshidagi aholi soni;

IBJS – tekshirish natijasida aniqlangan ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar salmog‘i.

3) mustaqil ravishda ish izlayotgan shaxslar soni ish bilan band bo‘lmagan, ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni bilan mehnat organlarida ish izlayotganlar sifatida ro‘yxatdan o‘tgan va rasman ishsiz maqomini olgan shaxslar o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi:

$$IQm = IJM - IQ - RI,$$

bunda: IQm – mustaqil ish qidirayotganlar;

IJM – ishga joylashishga muhtojlar;

IQ – mehnat organlarida ish qidirayotganlar sifatida ro‘yxatga olinganlar;

RI – rasman ishsizlar.

Iqtisodiy nafaol aholi. Mehnat resurslarining balansini tuzish vaqtida iqtisodiy nafaol aholining soni hamma vaqt mehnat resurslari soni bilan iqtisodiy faol aholi soni o‘rtasidagi farqdan iborat bo‘ladi:

$$INA = MR - IF,$$

bunda: INA – iqtisodiy nafaol aholi;

MR – mehnat resurslari soni;

IF – mehnat resurslarining iqtisodiy faol qismi.

Mehnat resurslari balansi ma'lumotlari turli tahliliy maqsadlar uchun, masalan, mehnat resurslarining shakllanish omillarini, ularning ish bilan bandligini va ishsizlikni aniqlash, Shuningdek, mehnat bozorining ahvoli va ish bilan bandlik sohasidagi vaziyat, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va joylashishi haqida jamoatchilikka axborot berish uchun xizmat qilishi mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. 20-asrning ikkinchi yarmida aholi sonidagi o'zgarishlarni baholang?
2. Aholi yosh tarkibida bolalar miqdorining kamayib borishini qanday izohlaysiz?
3. Aholi milliy tarkibida mahalliy millatlarning tutgan o'rni qanday?
4. Demografik vaziyat va demografik jarayonlarning farqi?
5. Tug'ilishning qishloq aholisi o'rtasida keskin kamayishiga qanday omillar ta'sir etmoqda?
6. O'zbekiston aholisi demografik rivojlanishida aholi o'limining ahamiyati?
7. Respublika aholisi migratsiya jarayonlarida faollashuvning sabablari nimada?
8. Iqtisodiy faol aholi nima?
9. Mehnat resurslari va mehnat yoshidagi aholining farqini keltiring?
10. O'zbekistonda aholining eng ko'p qatlami qaysi soha yoki tarmoqda band va nima uchun?

11-MAVZU. AHOLINING MEXANIK HARAKATI. MIGRATSIYA GEOGRAFIYASI

Reja:

- 11.1. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi ilmiy yondoshuvlar va uning mohiyati, omillari
- 11.2. Aholi migratsiyasining turlari va uni ifodalovchi ko'rsatkichlar
- 11.3. Xalqaro migratsiya va undagi o'zgarishlar

11.1. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi ilmiy yondoshuvlar va uning mohiyati, omillari

Migratsiya (lotin tilidagi *migration* so'zidan olingan bo'lib, ko'chish, ko'chib o'tish ma'nolarini anglatadi) – kishilarning o'z doimiy yashash joylarini doimiy yoki uzoqroq muddatga ma'muriy chegarani kesib o'tgan holda o'zgartirishidir. Jahonda aksariyat davlatlar tomonidan tan olingan ta'rifga ko'ra migratsiya kishilarning muayyan chegaradan doimiy yashash joylarini o'zgartirish maqsadida kesib o'tishi tushuniladi¹. Bulardan tashqari, migratsiya atamasiga turli olimlar o'z tadqiqotlari doirasida turlicha yondoshib, o'z ta'riflarni berishgan. Jumladan, B.YA.Goldfarb aholi migratsiyasiga ijtimoiy-geografik nuqtai - nazardan yondoshib, bu jarayonni "*kishilarning yashash, ishlash yoki o'qish joyini ma'muriy chegaradan o'tgan holda o'zgartirish qobiliyatini amalga oshirish bo'yicha murakkab tarixiy, geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayon*"², deb tushuntiradi.

Aholi migratsiyasi – bu kishilarning turli sabab va omillar natijasida o'z yashash va ish joylarini ma'muriy chegaradan o'tgan holda o'zgartirishlaridir.

Ma'lumki migratsiya kishilarning doimiy va vaqtincha o'z yashash yoki ish joylarini o'zgartirishlari natijasidagi bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishlaridir. Tabiiyki aholi migratsiyasi qator omillar ta'sirida vujudga keladi. Bu omillarni shartli ravishda iqtisodiy, demografik, siyosiy, ijtimoiy va ekologik omillarga bo'lish maqsadga muvofiq bo'ladi.

¹ Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985., 251- бет.

² Руководства по народонаселению 4-изд. - Астана, 2003, 63-бет.

Iqtisodiy omillar. Aholi migratsiyasiga ta'sir etuvchi omillar orasida iqtisodiy omillar eng muhimi hisoblanadi, chunki qolgan barcha omillar pirovardida iqtisodiy muammolarga aylanadi yoki iqtisodiy oqibatlariga olib keladi. Iqtisodiy omillar deganda har bir davlat iqtisodiy tizimining mustahkamligi, uning o'sish darajasi va rivojlanish ko'lamini tushuniladi. Dunyoning turli mintaqalarida iqtisodiy imkoniyatlar, mehnat sharoitlari va ish haqi o'rtasida yuzaga kelgan sezilarli farq ishchi kuchlarini mamlakatlararo ko'chib yurishiga sabab bo'luvchi muhim omil hisoblanadi.

Demografik omillar. Aholining o'sish sur'ati, aholi sonining ko'payishi yoki qisqarishi bilan bog'liq bo'lgan omillar demografik omillar bo'lib sanaladi. Bunday omillar qatoriga birinchi navbatda aholining tabiiy o'sish darajasini kiritish mumkin, chunki tabiiy o'sish migratsion jarayonga ta'sir yetishi bilan birgalikda migratsion jarayonning jadalashuvi ham o'z navbatida, tabiiy o'sishga sabab bo'lishi mumkin. Tabiiy o'sish natijasida, mehnatga layoqatli yoshdagi aholi yetishib chiqishiga, ya'ni migratsiya qilishi mumkin bo'lgan aholi ko'payishiga zamin yaratiladi. Shu o'rinda demografik omillarning iqtisodiy omillar bilan uzviy bog'liqligini alohida ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi. Jumladan, iqtisodiy o'sish bilan tabiiy o'sish o'rtasidagi farqning ortishi ham migratsiyaga katta ta'sir etadi. Ya'ni, tabiiy o'sish sur'atlari iqtisodiy o'sish sur'atlaridan yuqoriroq bo'lsa, mamlakatda ishsizlar sonining ortishiga va kishilarning chet elga ish izlab chiqishlariga sabab bo'ladi.

Siyosiy omillar. Ayrim mamlakatlardagi, siyosiy vaziyatning baror emasligi, ularning iqtisodiy ahvoliga ta'sir etib, mamlakat ishchi kuchinining chetga oqimini keskin kuchaytiradi. Shu jumladan, turli siyosiy inqiroz va urushlar natijasida majburiy migrantlar (qochoqlar, deportatsiya qilinganlar) sonining ko'payishiga olib keladi. Sobiq Ittifoqning tarqalib kyetishi natijasida, nafaqat, Ittifoq tarkibidagi davlatlarda, balki unga qo'shni bo'lgan sotsialistik lagyer tarkibidagi davlatlarda siyosiy beqarorlik hollarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Uning natijasida majburiy migrantlar soni ko'paydi. Ekspyertlarning ma'lumotiga ko'ra MDH davlatlarida ayni paytda (2003 y.) 1,8 mln. qochoqlar va majburiy migrantlar mavjud¹.

¹ Yuqoridagi manba, 141- bet.

Ijtimoiy omillar. Aholi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi omillar ichida ijtimoiy omillar ham kattagina ahamiyat kasb etadi. L.L.Рыбаковский migratsiyaning ijtimoiy omillari deganda, migratsion jarayonga ma'naviy omillarning ta'sirini tushunadi¹. M.Q.Qoraxonov migratsion jarayondagi ijtimoiy omillarni kishilarning malakasi va ma'umoti qanchalik yuqori darajada bo'lsa, uning migratsion harakatchanligi (mobilligi) Shunchalik tez va u ongli ravishda malakasidan samarali foydalanish mumkin bo'lgan joyni qidiradi². Shu jumladan, o'qish va kasbiy malakani oshirish maqsadlari ham ko'plab kishilarni, ayniqsa, yoshlarni migratsiya qilishlariga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy omillar ichida etnik omillar ham o'ziga xos mavq'ega ega. Etnik omillarga - aholining an'analari, urf-odatlari, tili, turmush tarzi kabilarni kiritish mumkin. Ularning har biri migratsiya jarayonini jadal-lashtirishi yoki sekinlashtirish mumkin. Jumladan, o'zbek xalqining tarixan o'troqligi, o'z tug'ilgan va o'sgan joyiga bog'liqligi, o'rgangan qadriyatlari va turmush tarzini o'zgartirishga moyil emasligi tufayli, sobiq Ittifoqdagi boshqa xalqlar ichida eng sust migratsion harakatchanligi bilan ajralib turadi. Biroq so'nggi bir necha yil ichida migrantlar tarkibida o'zbeklar salmog'ining tobora ortib borayotganligini ko'rish mumkin.

Til omili ham migratsiyaga sezilarli ta'sir etadi. Kishilarning til bilish bilmasligi ham ularning migratsiya qilishiga yoki migratsiyadan tiyilib turishiga sabab bo'ladi.

Ekologik omillar. XX asrning o'rtalaridan migratsiya omillari qatori-ga ekologik omillar ham qo'shildi va borgan sari uning ko'lami tobora ortib bormoqda. Ekologik jihatdan o'z hayotlariga havf tug'iladigan joylardan kishilarning ko'chib kyetishi tabiiy holdir.

11.2. Aholi migratsiyasining turlari va uni ifodalovchi ko'rsatkichlar

Migratsiya juda keng qamrovli va murakkab jarayon bo'lib, uning turli jihatlariga ko'ra: hududiy yo'nalishiga, muddatiga, tashkil etilgan yoki etilmaganiga, qonuniy yoki noqonuniyligiga qarab turlari mavjud.

¹ Internet malumotlari - www.FromUz. - sayt emmigrantov iz Uzbekistana.

² Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. - М.; 1987.

Hududiy yo'nalishiga ko'ra migratsiya tashqi va ichki migratsiyaga bo'linadi.

Ichki migratsiya - biror bir mamlakat, viloyat yoki ma'muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishidir. Bu xil migratsiya ham o'z navbatida, to'rt yo'nalishga bo'linadi: shahardan-shaharga, shahardan-qishloqqa, qishloqdan-shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

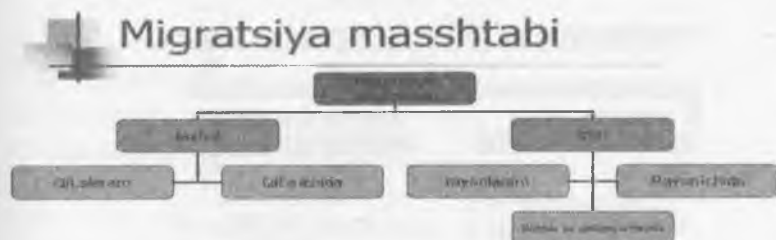
Tashqi migratsiya - aholining mamlakat tashqarisiga, jumladan, qo'shni mamlakatlar yoki chet elga ko'chib kyetishi yoki u yerdan ko'chib kelishidir. Tashqi migratsiyaning qit'alararo va qit'alar ichidagi turlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin. Tashqi migratsiya to'g'risida gap ketar ekan emigratsiya, immigratsiya va reemigratsiya tushunchalariga qisqacha ta'rif byerib o'tish lozim bo'ladi. «Immigratsiya - bu mamlakatga xorijiy fuqarolarning doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida kelishi bo'lsa, emmigratsiya esa bu jarayonning teskarisidir, ya'ni biror mamlakat fuqarolarining doimiy yashash yoki ishlash maqsadlarida xorijga chiqib ketishlaridir.

Ryemigratsiya va reimmigratsiya esa ko'chib kelgan yoki ko'chib ketganlarning kaytib kelishi va qaytib kyetishidir. Immigratsiyada qatnashgan fuqarolar immigrantlar, emmigratsiya jarayonida ishtirok etuvchilar emmigrantlar, deb ataladi. Shuni alohida qayd etish lozimki, "Emmigrant" va "Immigrant" tushunchalari uchun xalqaro yagona ta'rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo'yicha har bir davlatning o'z mezonlari bor. Masalan, Bolgariyada "immigrant" shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar; "emmigrant" esa Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga yashash uchun ketganlar. Polshada oldin xorijda, ya'ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy fuqarolik uchun kelganlar - "immigrantlar", Polshani butunlay tashlab ketganlar esa "emmigrantlar", deb ataladi.

Muddatiga ko'ra - migratsiyaning doimiy vaqtincha (mavsumiy) va tebranuvchi (mayatniksimon) turlari ajratiladi.

Doimiy migratsiya - bu aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib kyetishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir. Kishilarning nisbatan qisqa muddatdan so'ng ko'chib ketgan joylariga qaytib kelishlari

vaqtinchalik migratsiyadir. Vaqtinchalik migratsiyaning eng muhim yo'nalishi mavsumiy migratsiya bo'lib, kishilarning yilning muayyan bir faslida chetga chiqishi yoki kelishi jarayonidir. Mavsumiy migratsiya asosan mehnat migratsiyasiga xos jarayon bo'lib, aholi bandligida katta tebranishlar bo'ladigan va ishchi kuchiga talab katta bo'ladigan mavsumlarda kishilarning migratsion faolligi bir necha barobar ortib ketadi. Mavsumiy migratsiya ko'proq qishloq xo'jaligi, mehmonxona xo'jaligi singari ishchi kuchini ko'p talab etadigan va yuqori malaka talab etilmaydigan ishlar bilan bog'liq bo'ladi. Misol uchun yoz oylarida Turkiya, Shveysariya kabi davlatlarga xorijlik sayyohlarning ko'plab kelishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talab keskin ortadi. Bu esa daromad topish darajasi nisbatan pastroq bo'lgan davlatlardan ko'plab ishchilarning oqib kelishiga sabab bo'ladi.

- **Migratsiya miqyosi (masshtabi)** - migratsiyaning hududiy tavsifini beradi va miqyosiga ko'ra tashqi (xalqaro) hamda ichki (rayonlararo) migratsiyalar ajratiladi. Tashqi migratsiya qit'alararo va qit'a ichida mamlakatlararo sodir bo'ladi. Ichki migratsiya esa rayonlararo, rayon ichida shuningdek shahar va qishloq o'rtasida sodir bo'lishi mumkin.

11.2-rasm. Migratsiyaning masshtabi.

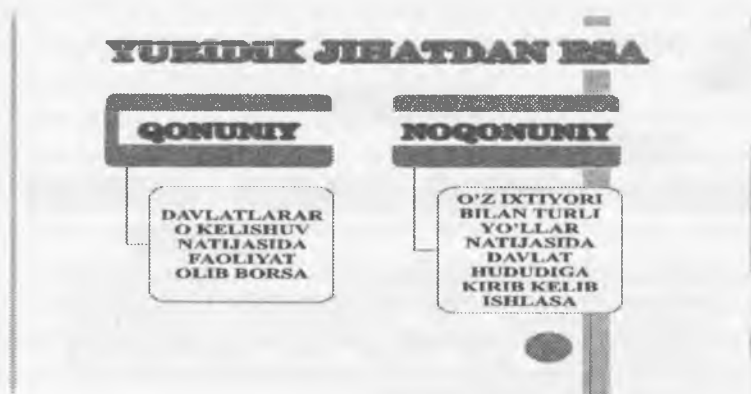
Migratsiyaning yana bir turi tebranuvchi (mayatniksimon) migratsiya bo'lib, aholining bir aholi punktidan ikkinchi bir aholi punktiga o'qish, ishlash va boshqa sabablarga ko'ra har kunlik qatnashidir. Bu tur migratsiya ko'proq ichki migratsiyaga xos bo'lib, xalqaro migratsiya doirasida davlatlararo yaxshi qo'shnichilik aloqalari yo'lga qo'yilgan chegaraoldi hududlarigagina xosdir.

Migratsiya jarayoni tashkil etilish nuqtai - nazaridan tashkil etilgan va tashkil etilmagan turlarga ajratiladi. Tashkil etilmagan migratsiya aholining o'z hohish va ixtiyorlari bilan avvaldan rejalashtirilmasdan, stixiyali tarzda bo'lishi bo'lsa, tashkil etilgan migratsiya ijtimoiy zaruriyat tufayli davlat tomonidan rejalashtirilgan tarzda sodir bo'ladi.

So'nggi yillarda migratsiyada, xususan xalqaro migratsiya jarayonlarida qonuniy va noqonuniy migratsiya turlari alohida ajratib ko'rsatilmoqda.

Qonuniy migratsiya - bu kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tmagan holda, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan va tegishli ruxsatnomalari bo'lgan holdagi ko'chishlaridir.

Noqonuniy migratsiya esa kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tgan va davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinmagan holdagi hamda zaruriy xujjat va ruxsat bo'lmagan holdagi ko'chishidir.

11.3-rasm. Migratsiya nurlari.

Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida va turli ijtimoiy guruhlardagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa, migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1. Migratsiyaning absolyut va nisbiy ko'rsatkichlari;

2. Migratsion harakatning intensivligi yoki koeffisienti (ma'lum hududda, har 100 yoki 1000 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni);

3. Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan, ko'chib ketgan aholining ayirmasiga teng). Migratsiya saldosi manfiy yoki musbat bo'ladi va u absolyut, ya'ni mutloq (masalan yiliga 3000 kishi)da va nisbiy ko'rsatkichlarda (100 va 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi.

Migrasyaining nisbiy ko'rsatkichlari ma'lum davrda, ma'lum hududga kelganlar va ketganlarni shu hudud aholisining har 1000 tasi yoki har 100 tasiga nisbatida ifodalanadi. Nisbiy ko'rsatkichlarni kelganlar va ketganlar intensivligi koeffisienti orqali hisoblanadi. Ketganlar M_i – intensivligi koeffisienti quyidagi formulada o'z ifodasini topgan:

$$K_{ket} = \frac{M_i M_i}{P \cdot P} \cdot S$$

M_i – ketgandar soni;

R – o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni;

S – konstanta, 1000 aholi (promille).

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. E. Ravenshtaynning "migratsiya qonunlari" haqida so'zlab bering.
2. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi qanday ilmiy yondoshuv, nazariya va konsepsiyalarni bilasiz?
3. Migratsiya nima va uning qanday turlari mavjud?
4. Migratsiyaning qanday xususiyatlarini bilasiz?
5. Immigratsiya va emigratsiya jarayonlariga izoh bering.
6. Aqliy talofat nima?
7. Aholi migratsiyasiga iqtisodiy jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
8. Aholi migratsiyasiga demografik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.
9. Aholi migratsiyasiga migratsiologik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.

10. Aholi migratsiyasiga metodologik jihatdan yondoshuvchi nazariya va konsepsiyalarning mohiyati va turlari.

11. Aholi migratsiyasiga ta'sir qiluvchi omillar nimalardan iborat?

12. Aholi migratsiyasi qanday turlarga bo'linadi?

13. Ichki va tashqi migratsiyaga ta'rif bering.

14. Migratsiya saldosi nima?

15. Migratsiyaning demografik omillariga sharh bering.

16. Aholi migratsiyasining hududiy yo'nalishiga ko'ra turlarini ko'rsatib.

12-MAVZU. DUNYO AHOLISI VA AHOLI MANZILGOHLARI JOYLANISHI

Reja:

12.1. Dunyo aholisi va aholi manzilgohlari joylanishining geografik qonuniyatlari

12.2. Shahar aholisi va uning geografik xususiyatlari

12.3. Aglomeratsiyalar va megalopolislar

12.1. Dunyo aholisi va aholi manzilgohlari joylanishining geografik qonuniyatlari

Aholining joylashuvi - ma'lum vaqt davomida aholining hududlar bo'ylab tarqalishi va aholi maskanlari to'rtining shakllanishi jarayoni natijasidir. Yer sharida aholi yashab kelgan maskanlar, areallarning ko'pchiligi juda qadimdan boshlab shakllanib kelgan. Aholining yer yuzi bo'ylab joylashuvi qator omillar bilan bog'liq. Ularga tabiiy sharoit va aholi manzilgohlari shakllanishining tarixiy xususiyatlari, demografik o'tishning hozirgi bosqichi, rivojlanish darajasi va xo'jalik tarkibi kabi sotsial-iqtisodiy omillarni kiritish mumkin. Aholining joylashuvida eng asosiy omil bu tabiiy sharoitdir. Dunyo aholisining asosiy qismi inson yashashi uchun qulay tabiiy sharoitga ega bo'lgan mo'tadil, subtropik va tropik iqlim zonalarining qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanish imkoniyati bor hududlarida joylashgan.

Aholi joylashuvida asosiy tabiiy omil bu — suv resurslaridir, chunki insonning yashashi va xo'jalik yuritishida suv eng zarur. Dunyo aholisining 1/3 qismi dunyo okeani sohillari bo'ylab (okeandan 50 km uzoqlikkacha) joylashgan va mazkur hudud dunyodagi quruqlikning 12 foizini tashkil etadi xolos. Dunyo aholisining yarmidan ko'pi esa okeandan 200 km uzoqlikkacha bo'lgan hududda joylashgan. Yer shari bo'yicha Dunyo okeani sohillarida, daryo vodiylaridagi pasttekisliklarda yashovchi aholi salmog'i muntazam oshib bormoqda. XX asr oxiri XXI asr boshlarida dunyo qit'alarining barchasida aholining 42-73 foizi dengiz sathidan 200 m baland bo'lgan pasttekisliklarda joylashgani aniqlandi.

Okean va dengiz sohillari, daryo vodiylaridagi past tekisliklarda joylashgan aholi salmog'i dunyo aholisining tarkibida muntazam ortib bormoqda. Bu hol suv resurslarining inson xayoti uchun naqadar muhimligi bilan bog'liqdir. Shuni alohida qayd etish lozimki, jamiyat tarixida har bir davrda aholining ko'payishi va rivojlanishi, o'sha davrning ishlab chiqarish usuli va munosabatlariga, turmush darajasiga, yashash sharoitlariga bevosita bog'liq bo'lgan.

Jamiyat rivojlanishining birinchi bosqichida yer yuzi bo'yicha aholining ko'payishi juda sekin borgan. Aholi sonining ko'payib borishida va joylashuvda qabilalar joylashgan maskanlarning tabiiy sharoitlari, suv resurslari va iqlimi asosiy omil hisoblangan. Turli tabiiy ofatlardan ba'zi qabilalar qirilib ketgan. Ayniqsa, sovuq iqlimli, qishi uzoq davom etuvchi hududlarda aholi sovuqdan, ocharchilikdan ko'plab halok bo'lgan. Ana shu bois Yevrosiyaning Shimoliy qismida aholi juda siyrak joylashgan. Amerika va Avstraliyada ham paleolit davrining oxirlarida juda kam aholi istiqomat etgan. Tabiiy sharoiti inson yashashi uchun qulay, suv resurslari mavjud hududlarda, ya'ni, O'rta dengiz atroflarida Shimoliy Afrika, Yevrosiyo matyerigining janublarida esa aholi zichroq joylashgan.

Dunyo bo'ylab aholining joylashuvi haqidagi dastlabki ma'lumotlar eramizdan 5 ming yil oldingi davrga taalluqli bo'lib, ushbu davrda dunyo aholisining 66 foizi (20 mln kishi) Osiyoda, 17 foizi (5 mln kishi) Afrikada, 10 foizi (3 mln kishi) Yevropada, 3 foizi (1 mln kishi) MDH davlatlarida, 3 foizi (1 mln kishi) Shimoliy Amerika va Lotin Amerikasida hamda 1 foizi (0,5 mln kishi) Avstraliya va Okeaniyada joylashgan ekan. Eng qadimgi aholi maskanlari inson yashashi uchun zarur biologik resurslar mavjud sharoitlarda, ya'ni Osiyaning janubi va Shimoliy Afrikada, O'rta dengizdan to Tinch okeanigacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Bu hududlarda aholi juda uzoq vaqt ovchilik bilan shug'ullangan va keyinchalik, cho'llashish jarayonlari kuchayib, aholining ovchilik bilan yashashi uchun imkoniyatlar qisqarib ketgan.

Eramizning boshlarida aholi asta-sekin dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshlaydi. Odamlar moddiy ne'matlarni o'zlari mehnat qilib yaratishga o'tadilar va xo'jalik yuritishning ishlab chiqa-

rish turi yetakchilik qila boshlaydi, ular ma'lum joylarda o'troq bo'lib yashashga, o'tadilar maskanlar quradilar. Natijada, avval qishloq maskanlari, keyinchalik esa, shaharlar paydo bo'la boshlaydi. Aholining turmush tarzi, ovqatlanishi yaxshilana boradi. Inson hayotida ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'ladi, yozuv shakllanadi, fan va tibbiyot, madaniyat rivojlana boradi.

Aholining turmush tarzi yaxshilangach yuqorida qayd etilganidek o'lim hollari kamayadi, aholining o'rtacha umr ko'rish muddati ham uzayadi. Natijada, yer kurrasida aholi soni, aholi maskanlari ko'payib boradi. Aholi zichligi, ayniqsa, dehqonchilik bilan shug'ullanishi uchun tabiiy imkoniyatlari mavjud, sug'oriladigan yerlarda chorvachilik bilan shug'ullanish imkoni bor hududlarga nisbatan yuqori bo'lgan. Masalan, Nil, Furot, Dajla, Gang, Xuanxe daryolari hamda O'rta dengiz sohil-larida eramizning boshida aholi zichligi 1 km² ga 10 kishini tashkil etgan. Ana shu davrda ko'chmanchi chorvachilik rivojlangan Osiyo hamda Afrikaning cho'l va chalacho'l zonalarida aholi zichligi 1 km² ga 1 kishidan to'g'ri kelar edi.

Jamiyat taraqqiy etib borishi, ishlab chiqarish usullarining shakllanishi, jahon demografik vaziyatida qator o'zgarishlarga olib keldi. XIX-XX asrga kelib yer yuzi aholisi juda yuqori sur'atlar bilan ko'paya borib, aholining yer yuzi bo'ylab joylashuvida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Aholi zich hududlardan, ayniqsa, Yevropadan Amerika va Okeaniyaga ko'plab aholi ko'chib ketdi. Milodning dastlabki yillarida sayyoramiz aholisining 82,7 foizi Yevropa va Osiyo hududlarida joylashgan bo'lsa, 2000 yilga kelib esa bu ko'rsatkich 15 foizga kamaydi va 67,7 foizni tashkil etdi.

Amerika, Avstraliya va Okeaniyada istiqomat etuvchi aholi hissasi esa dunyo aholisi umumiy sonidan ortib bordi. Miloddan keyingi 1000 yilda dunyoda 305 million aholi istiqomat etgan bo'lsa, uning 63,9 foizi Xorijiy Osiyoda, 14,8 foizi Yevropada, 13,1 foizi Afrikada, 3,3 foizi MDH davlatlari hududida, 4,6 foizi Amerikada va 0,3 foizi Avstraliya va Okeaniyada yashagan. 2009 yilda esa dunyo aholisining 60,5 foizi Osiyo, 10,8 foizi Yevropa, 14,7 foizi Afrika, 13,5 foizi Amerika va 0,5 foizi Avstraliya va Okeaniyadagi davlatlarda istiqomat etadilar.

Aholi joylashuvining eng asosiy ko'rsatkichi aholi zichligidir. Aholi zichligi, 1 km² ga to'g'ri keladigan doimiy aholi sonidir.

$$\text{Aholi zichligi} = P/Q:$$

P – hududning doimiy aholi soni;

Q – hududning maydoni (yirik suv havzalari maydoni hisobiga olinmaydi)¹.

Hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi juda notekis joylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km² ga 1000 kishi) yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshqa sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi quruqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga Shimoliy va Janubiy qutblar, balandligi 5000 metr dan ziyod tog'lar va sahrolar kiradi. Yer sharidagi quruqlikning 50 foizi esa aholi yashashi uchun tabiiy sharoit noqulay bo'lib, ularda aholi siyrak - 1 km² ga 1 kishidan joylashgandir. Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, chalacho'l va nam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quruqlikning 25 foizida aholi zichligi 1 km² ga 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer sharidagi quruqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 1 km² ga 10 kishidan oshadi.²

Yer sharida aholi yashaydigan asosiy hududlar 78° shimoliy kenglik va 54° janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan san'at va madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadi. Bu hududda dunyo aholisining deyarli 70 foizi joylashgan. Yer shari aholisining 4/5 qismi tekisliklarda va 500 metrgacha bo'lgan balandliklarda joylashgan va bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi³.

¹ Демографический энциклопедический словарь. - М. 1985, с 359.

² Демографический энциклопедический словарь. - М. 1985. С. 329.

³ Смагин Ю.А. Территориальная организация населения. -М., 2004. С. 45.

Dunyoda aholi soni ko'payib borishi bilan mutanosib ravishda uning zichligi ham ortib boradi. Chunonchi, 1920 yilda dunyoning aholi yashaydigan quruqlik qismida 1 km² ga 13 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1950 yili 18 kishini, 1999 yili 45 va 2017 yili 53 kishini tashkil etdi. Bunday jarayon dunyoning barcha hududlarida ham kuzatiladi. Yevropa – dunyo qit'alari tarkibida aholi zichligi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. 2017 yilda Yevropa aholisining soni 745 million kishiga etdi. Aholi eng zich joylashgan hudud – Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tashkil topgan bo'lib, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun qulaydir. Shuningdek, aholi zichligi dunay daryosi vodiysida ham yuqoridir.

Aholi va aholi manzilgohlarining joylanishida aniqlangan hududdagi aholi manzilgohlari yig'indisi ularning bir – biri bilan aloqasi orqali to'rini tashkil etishini ham anglatadi. Mamlakat xo'jaligi va xalqlarning yashash sharoiti uchun aholi manzilgohlari to'rining kengayishi, rivojlanishi va joylanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aholi va xo'jalikni geografik nuqtai-nazardan baholashda barcha aholi yashash manzilgohlari tiplari va turlarini o'rganish zarurdir.

Aholini geografik o'rganishda ikki yo'nalish mavjud. Birinchidan, demografik yo'nalishda, ya'ni aholining o'sishi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi, takror barpo bo'lishiga ko'proq e'tibor byerilsa, ikkinchisida yuqoridagi geografik jarayonlarning natijasi bo'lmish aholi manzilgohlari, ularning to'ri alohida tadqiq etiladi (Soliev, Qarshiboeva, 1999).

Jamiyat hayotining asosini moddiy boyliklar ishlab chiqarish tashkil etadi. Har qanday ishlab chiqarish faoliyati biron-bir aholi manzilgohining vujudga kelishiga, rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Muruntov oltin konining topilishi natijasida Zarafshon, Uchquduq shaharlari vujudga keldi yoki Qarshi va Mirzacho'l hududida yangi yerlarning o'zlashtirishi qator aholi manzilgohlari barpo bo'lishiga sabab bo'ldi. Xilma-xil ishlab chiqarish faoliyati aholi va aholi manzilgohlari o'lchami va shakliga turlicha ta'sir etadi. Jumladan, Muruntov oltin konining topilishi shu hududda aholining mujassamlashuviga (konsentratsiya) olib keldi. O'z navbatida, ijtimoiy-iqtisodiy sohalarining boshqa turlari rivojlanishiga ham turtki bo'ldi.

Turli yiriklikdagi aholi manzilgohlari, ularning yirik murakkab tizimlari aholining hududiy tashkil etish shakllaridir. Uning ijtimoiy tashkil etish shakllariga har-xil yosh va jins, millat, elat, kasb-hunarga mansub kishilar uyushmasi kiradi, ularga makon jihatdan umumiylik shart emas. Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida aholi manzilgohlari muhim o'rin egallaydi. U xalq xo'jaligining hududiy tizimida tabiiy resurslar, ijtimoiy ishlab chiqarish va infratuzilma tarmoqlarini bir-birlari bilan bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi.

Ma'lumki, aholining uchta funksiyasini fanda ajratib ko'rsatishadi. Bularga aholi ishlab chiqaruvchi kuch ekanligi, ikkinchisi o'zi yaratgan moddiy va ma'naviy boylikni iste'mol qilishi va uchinchi o'z-o'zidan ko'payishidir. Oldingi ikki funktsiya aholini sotsial-iqtisodiy kategoriya ekanligini, so'ngisi esa uni biosotsial yoki demografik kategoriya sifatida tavsiflaydi.

Yer sharidagi har bir alohida hudud aholi va aholi manzilgohlari tarixiy, tabiiy shart-sharoit va etnografik jihatlaridan kelib chiqib xilma-xil o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Jumladan, tabiiy shart-sharoit aholi manzilgohlari joylashuviga ham bevosita, ham bilvosita ta'sir etadi. Qachonki, aholi manzilgohlari uchun joy tanlanayotganda bevosita tabiiy sharoit bilan (rel'ef, suv bo'yi, shamol yo'li, seysmik, eroziya va boshqalar) hisoblashmaslikning iloji yo'q. Agarda aholi manzilgohlari ishlab chiqarish faoliyati nuqtai-nazardan vujudga kelsa, tabiiy sharoit bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Har qanday aholi manzilgohlarini geografik jihatdan majmualar tadqiq etishda avvalo unda yashovchilarning soni va tarkibi, bandligi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi tutgan mavqe'i, (madaniy, iqtisodiy va siyosiy) boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasini mukammal bilish talab etiladi va o'z navbatida, yuqorida keltirilgan tarixiy, tabiiy va etnografik tomonlarini ham hisobga olish muhim ahamiyatga kasb etadi.

Aholi manzilgohlari rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillardan yana biri bu ijtimoiy-iqtisodiy omillardir. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar tufayli vujudga kelgan aholi manzilgohlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yuksalgan sayin rivojlanib boravayeradi. Masalan, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi undagi mavjud turli xil aholi manzilgohlarining ham

eniga, ham bo'yiga o'sishiga olib keladi. Bir vaqtlar Sirdaryo, Jizzax va Navoiy viloyatlari respublika viloyatlari tarkibida umuman bo'lmagan bo'lsa, keyinchalik, yuqoridagi sanab o'tilayotgan omillar tufayli, kichik-kichik qishloqlar o'rnida yoki umuman aholi yashamaydigan joylarda yangidan yangi aholi manzilgohlari barpo qilindi va ular bugungi kunda bir necha o'nlab aholi manzilgohlarini o'zida mujassamlashtirgan yirik viloyatlarga aylandi.

Aholi va aholi manzilgohlarining joylanishi shakllari xilma-xil bo'lganligi bois, ularni yirik ikkita tipga ajratishadi, tarqoq (dispyers) va guruhlangan shakllari. Tarqoq joylashgan aholi manzilgohlari – yakka holda qurilgan yashash joyi bo'lib, ular ko'proq xizmat yuzasidan (fyermyerlar) tashkil qilinib, bir-biridan ma'lum bir masofadagi uzoqlikda joylashadi. Guruhlashgan holda joylashgan aholi manzilgohlari – turli xil kattalikdagi shahar va qishloq aholi manzilgohlari ko'rinishda bo'ladi. Shu boisdan ham bunday guruh ko'rinishidagi aholi manzilgohlari ikkita – shahar va qishloq aholi manzilgohlariga bo'linadi.

Qishloq, odatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotda shaharga nisbatan passiv, zaifroq aholi punkti hisoblanadi. Shaharlarning ko'p funksiyaligi, kattaligi, innovatsiya, investitsiya va infratuzilma salohiyatining kuchliligi, iqtisodiyotning ko'p tarmoqliligi va yuqori darajada rivojlanganligi, aholi yashashi, o'qishi, davolanishi, ishlashi uchun imkoniyatlarning keng ekanligi, ularning ta'sirchanligi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizim yoki majmualarda yyetakchi rol o'ynashini ta'minlab beradi.

Shahar va qishloq aholi manzilgohlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular o'rtasida aniq chegara o'tkazib bo'lmaydi. Sababi, shahar-qishloq oralig'ida ham qator aholi manzilgohlari mavjudki, ular biri ikkinchisi bilan tutashib ketgan. Ammo, shunga qaramasdan, shahar va qishloqni bir-biridan ajratuvchi maxsus mezonlar ham borki, bu mezonlar turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

12.2. Shahar aholisi va uning geografik xususiyatlari

Shaharlar yirik aholi manzilgohlari bo'lib, unda yashaydigan kishilar qishloq xo'jaligi bilan band bo'lmasdan, boshqa ijtimoiy – iqtisodiy,

madaniy sohalarda shug'ullanishadi. Shaharlar turli makon va zamonlarda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqaruv markazi rolini o'ynagan. Shahar aholi manzilgohlari o'lchami jihatidan yirik va unda yashovchi aholi, qishloq aholi manzilgohlaridagiga nisbatan ko'p sonliligi hamda zichligi bilan tavsiflidir. Shaharlarning qudrati ularda mujassamlangan iqtisodiy, intellektual va demografik salohiyat bilan belgilanadi.

Dunyo miqyosidagi shaharlarni aholiyligiga ko'ra maqom berishda aniq chegaralangan bir xil miqdordagi senz mavjud emas. Har bir davlatdagi shaharlar bajaradigan funksiyasi va aholi manzilgohlarining roli va aholi soniga qarab ajratiladi. Masalan, Daniya va Islandiyada aholisi 200 kishi va undan ko'p bo'lgan aholi manzilgohlari shahar, deb ataladi. Bundan tashqari Yaponiyada—30 mingdan oshiq, Nidyerlandiyada 20 ming, Turkiyada — 10 ming, Hindiston va Pokistonda — 5 ming, Meksikada — 2,5 ming, Fransiya 2 ming, AQSHda 2,5 ming, Xitoyda 3 ming, Germaniyada 5 ming kishi va undan ko'p aholi yashaydigan aholi manzilgohlari shahar qatoriga kiritiladi. Rossiyada — 12 ming, O'zbekistonda esa 7 ming aholisi bor punktlap shahar hisoblanadi. Ammo, dunyoda shunday aholi manzilgohlari borki, ular faqat ma'muriy markaz bo'lganligi bois shahar, deb nomlanadi. Chunonchi, ayrim mamlakatlardagi barcha aholi manzilgohlarining ma'muriy markazlari, poytaxtlari shaharlar sirasiga kiritiladi. Masalan, Jazoir, ekvador shular jumlasidandir.

Aholi manzilgohlari shaharga aylanishida ularning iqtisodiy salohiyati, funksiyasi ham muhim mezonlardan biri. Shahar aholi manzilgohlarida yashovchilar qishloq xo'jaligi tarmoqlarida band bo'lmastligi yoki juda kam sonlini tashkil etishi kerak. Masalan, Rossiya shaharlaridagi aholining atigi 15 foizga yaqini qishloq xo'jaligida band bo'lishi mumkin. Hindistonda esa mehnatga layoqatli erkaklarning 3/4 qismi qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi manzilgohlarida yashasa bunday punktlar shaharlar sifatida qabul qilinadi.

O'zbekistonda ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolari shahar aholisining 2/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etishi hamda bunday aholi manzilgohlarida sanoat korxonalari (og'ir industrial), kommunal xo'jalik tashkilotlari, davlat uy-joy fondi, o'quv yurtlari, madaniy-ma'rifiy,

tibbiy, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari mavjud bo'lishi lozim. Bu mezon ham barcha davlatlarda bir xil emas.

Sobiq SSSR davrida aholi manzilgohlariga shahar maqomini berish bo'yicha bir qator qonun-qoidalar qabul qilingan. Bunday qonun-qoidalar ayrim respublikalarda o'zaro farq qilar edi. Masalan, Ukrainada aholi soni shaharlar uchun 10000, shahar tipidagi posyolkalar (SHTP) uchun 3000 kishi qilib belgilangan. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich tegishli 7000 va 2000 kishini tashkil etadi.

Aholi punktida istiqomat qiluvchilarning ko'pchilik qismi mehnatning qanday turi bilan bandligi darajasi ham shaharcha maqomini berishda muhim belgilaridan hisoblanadi. Chunonchi, Gruziyada ham, Turkmanistonda ham aholi punkti shahar maqomini olishi uchun, u yerda 5000 kishidan kam bo'lmagan aholi istiqomat qilishi kerak. Lekin, Gruziyada aholining 75% dan ortig'i ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi talab etilsa, Turkmanistonda buning uchun 66% aholi kifoya.

Shahar aholi manzilgohlarining shahar, deb nomlanishida unda yashovchilar miqdori ham muhim ko'rsatkichlardan biridir. Mamlakatlar, mintaqalar aholisining hududiy tarkibida shahar aholisining va shaharlarning o'sib borishi – urbanizatsiya jarayonining rivojlanishiga olib keladi.

Urbanizatsiya – (lotincha urbanus – shahar) – shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi¹.

BMT bergan statistik ma'lumotlarda hozirda dunyo aholisining teng yarmi shaharlarda yashaydi, ya'ni 2009 yilda yer shari aholisining 50 foizi shaharlarga to'g'ri kelgan bo'lsa, 2017 yilda 54 foiz dunyo aholisi shaharlarda yashadi va bu ko'rsatkich 2030 yilda 60 foizni, ya'ni 3 milliarddan 5 milliardgachani tashkil etadi. Bunday shahar aholisining o'sishi faqat tabiiy ko'payish hisobiga ro'y beradi. 2000-2030 yillar orasida yiliga 1,8 foizdan ortib boradi, bu global o'sishdan ikki marta ko'p degani. Shuningdek, bugungi kunda dunyoning 20 ta shahrida 10

¹ Народонаселение мира 2004 в году. -2004. С. 29-30.

million kishi yashamoqda (15 tasi rivojlanayotgan davlatlarda) bu jahon aholisining 4 foiziga teng. 2015 yilda shunday liga shaharlar 22 taga etadi va ularda 5 foiz dunyo aholisi yashaydi¹.

Davlatlar o'rtasida shahar aholisi ustun bo'lgan mintaqalarga rivojlangan davlatlarni kiritish mumkin. Masalan, Yevropa aholisining 74 foizi shaharlarga to'g'ri keladi, Osiyoda bu ko'rsatkich 49 foiz (2017 yil), Yaponiya (94 foiz), Koreya respublikasi (83 foiz), Singapur (100 foiz), Malayziya (75 foiz), Eron (73 foiz), Quvayt (98 foiz), Baxreyn (100 foiz) va qator G'arbiy Osiyo mamlakatlari aholisining hududiy tarkibida shahar aholisi ustunlik qiladi.

Dunyoda shahar aholisining soni to'xtovsiz o'sishida davom etmoqda. Jumladan, 1900 yilda shahar aholisi jami aholining 3 foizini, 1860 yilda – 6,4 foizni, 1990 yilda – 19,6 foiz, 1990 yilda 43 foiz, 2005 yilda esa 48 foiz, 2017 yilda 54 foizni tashkil qilgan. Bundan aholining shaharlarda konsentratsiyalashuvi ya'ni, mujassamlashuvi tezlashganini kuzatamiz. Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasini belgilaydi va o'z navbatida, ular orasidagi aloqadorlik mohiyatini ifodalaydi. Chunonchi, agar urbanizatsiya darajasi taxminan 70-75 foiz va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat; 50-70 foiz industrial-agrar; 30-50 foiz - rivojlanayotgan agrar-industrial va 30 foizdan past, sust rivojlangan agrar mamlakat hisoblanadi.

Binobarin, urbanizatsiya darajasi bo'yicha mamlakatlarni solishtirganda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- shahar tashkil qilish mezonlari (masalan, aholi soni);
- shaharlarning umumiy soni va zichligi;
- yirik shaharlarning mavjudligi;
- shahar aglomeratsiyalarining rivojlanganligi;
- qishloq-shahar va mayatniksimon migratsiya;
- aholining bandlik darajasi, tarkibi va x.k.

Bulardan shahar aholi salmog'i urbanizatsiya darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich bo'lib, u yer sharining barcha hududlarida urbanizat-

¹ Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. - М.: Маркетинг, 1999.-С.117.

siya jarayonining borishini ko'rsatadi. Jumladan, urbanizatsiya darajasining ahamiyatli tomonlarini quyidagilarda yaqqol ko'rish mumkin:

1. Urbanizatsiya darajasi 10 % bo'lsa, bunday hudud urbanizatsiyalashmagan bo'ladi. Qishloq aholi manzilgohlari bilan shahar aholi manzilgohlari orasidagi farq deyarli bo'lmaydi. Qishloq turmush tarzi aks etadi va shahar aholi soni yoki shaharliklar hissasi juda sekinlik bilan ko'payadi;

2. Agarda urbanizatsiya darajasi 25 % dan past bo'lsa, qishloq aholi manzilgohlari ustunligi seziladi, hudud kuchsiz urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Ammo shahar turmush tarzi aks eta boshlaydi, oqibatda, shahar aholisi tezlik bilan ko'payadi, ommaviy shahar aholi manzilgohlari paydo bo'la boshlaydi. Shahar va qishloq aholi manzilgohlari o'rtasidagi farq kattalasha boradi;

3. Urbanizatsiya darajasi 50 % ga etsa, shahar aholisining qishloq aholisidan ustunligi seziladi, hudud o'rta urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Shahar aholi soni va o'sish sur'ati katta bo'ladi, shahar aholi manzilgohlari qishloqlardan yaqqol ajralib turadi;

4. Urbanizatsiya darajasi 75 % ni tashkil etganda, shaharlar qishloqlardan aniq farq qiladi, shahar turmush tarzi qishloq joylarga ham tarqala boshlaydi. Shahar aholisining hissasi va aholi o'sish sur'ati birdan sekinlashadi;

5. Mintaqa, mamlakat, hudud aholisida shahar aholisi hissasi 90 % bo'lsa, to'liq urbanizatsiyalashgan hisoblanadi. Shahar turmush tarzi barcha qishloq aholi manzilgohlariga tarqaladi, qishloq bilan shahar orasidagi farq yana butunlay yo'qoladi. Aholi soni va salmog'i juda sekinlik bilan o'sadi, hatto ba'zi hollarda kamaya boradi.

Yevropa mamlakatlarida bugungi kunda aynan shahar aholisi salmog'ida kamayish hodisasi ro'y bermoqda. Yevropa davlatlari deyarli hammasida shahar aholisi jami aholining 50 foizdan ko'pini tashkil qiladi (2017 y.). Faqatgina, Albaniya 56 foiz, Bosniya va Gyersegovina aholisining esa 40 foizi shahar aholisi hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan Yevropa davlatlaridan Daniya (72 foiz), Shvetsiya (84 foiz), Angliya (80 foiz), Germaniyani (73 foiz) to'laligicha urbanistik tavsifga ega deyish mumkin.

Urbanizatsiya darajasining keskin farq qilishida ijtimoiy-iqtisodiy omillar muhim o'rin tutadi. Biron-bir mamlakat, mintqa ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi qanchalik yuqori bo'lsa, o'sha joyda urbanizatsiya darajasi, shahar aholisi salmog'i katta bo'ladi. Ayrim hollarda tabiiy omillar tufayli ham urbanizatsiya darajasi ko'tarilishi mumkin. Masalan, istiqbolli foydali qazilma konlari, qulay iqtisodiy geografik o'rin va x.k.

Shulardan iqtisodiy geografik o'rni (IGO') shahar va shahar aholi manzilgohlari tarkib topishida muhim omil hisoblanadi. Ma'lumki, IGO' mikro, mezo va makro darajada ajratib ko'rsatiladi. Shahar aholi manzilgohlari paydo bo'lishida, IGO'ning mikrodarajadagi ahamiyati katta mavqega ega bo'ladi. Uning mezo va makrodarajadagi ahamiyati esa keyinchalik shaharchalarning rivojlanishi va yirik markazlarga aylanishida muhim o'rin tutadi. Binobarin, ayrim shaharlarning mikrodarajadagi o'rni noqulayligi uning asta-sekin yo'q bo'lib kyetishiga olib kelishi mumkin. Shaharlarning mezodarajada o'rni qulayligi uning yirik va katta shaharlarga aylanishiga zamin bo'lishi mumkin. Agarda bu aksincha bo'lsa, shahar kichik xolatida qolavyeradi.

Shaharlar IGO'nini to'rtta bosqichga ajratish tavsiya etiladi:

mikro o'rni- yaqin shahar atrofiga nisbatan o'rni;

mezo o'rni- mamlakat katta bir qismiga yoki uncha katta bo'lmagan davlatga nisbatan o'rni;

makro o'rni- yirik davlat chegaralariga nisbatan o'rni;

mezo o'rni - dunyo miqyosida yoki uning yirik regionlariga nisbatan tutgan o'rni. Makrodarajadagi o'rin shaharlar rivojlanishida, yuqori bosqichlarga chiqishida alohida ahamiyatga ega. Biroq, bu o'rin shaharlar taraqqiyotida ijobiy xususiyat kasb etmasa, ular hayot faoliyati o'zgarishsiz qolavyeradi. Ko'plab qadimiy shaharlarning geografik o'rni ular umrini belgilashga xizmat qilgan, desak xato bo'lmaydi. Chunki, aynan shu geografik o'rindagi noqulayliklar yer yuzidan ko'plab shahar va shaharchalarning yo'qolib kyetishiga sabab bo'lgan.

Yer shari mintaqalarida urbanizatsiya darajasi

mintaqalar	Shahar aholisining hissasi, foizda				
	1900 yil	1950 yil	2000 yil	2010 Yil	2017 yil
Shimoliy Amerika	39	64	78	79	81
Lotin Amerikasi	13	41	77	77	80
Xorijiy Yevropa	35	54	76	71	74
Avstraliya va Okeaniya	30	62	74	67	69
Xorijiy Osiyo	5	17	38	42	49
Afrika	3	15	37	38	41
Dunyo bo'yicha	14	29	48	50	54

Manbalar: Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. - М.: Маркетинг, 1999, 1999.-с.119. Population Reference Bureau. 2017 World Population Data Sheet.

Shaharlar katta-kichikligiga qarab ham funksional tiplarga ajratiladi. Shaharlarning katta-kichikligi ular aholisi soniga qarab belgilanadi. Odatda, shaharlar aholisi soniga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

- I. kichik shahar: 20 ming kishi;
- II. o'rta shahar: 20 mingdan 100 ming kishigacha;
- III. katta shahar: 100 mingdan 500 ming kishigacha;
- IV. yirik shahar: 500mingdan 1000 ming kishigacha;
- V. millionyer shahar: 1000 ming va undan ortiq;
- VI. o'ta millionyer shahar: 10 mln va undan ko'p kishi.

Shaharlarning funksional tuzilishi shahar hayotining barcha jabhasida yaqqol seziladi, shu boisdan, shaharlarni turli yo'nalishda tadqiq etishda buni albatta hisobga olish lozim. Shaharlarning funksional tuzilishi aholi takror barpo bo'lishi sur'atiga, aholi demografik tarkibiga, aholi bandligi, aholi migratsiyasi xarakteriga, aholi ijtimoiy tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

12.3. Aglomeratsiyalar va megalopolislar

Aholining yirik shaharlarda to'planishi yirik-katta shaharlarning vujudga kelishiga ham sabab bo'lmoqda. Yirik shaharlar mayda va o'rta shaharlar hisobiga tobora gigant shaharlarga aylanmoqda. Ishlab chiqarish, madaniy-maishiy, kommunal-xo'jalik aloqalari o'zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan shahar aholi manzilgohlarining yangi turi fanda *aglomeratsiya*, deb nomlanadi.

Aglomeratsiya—aholi punktlarining bir-birlariga qo'shib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi. Aglomeratsiyalarda aholi zich o'rtnashgan, xilma-xil ishlab chiqarish tarmoqlari, xususan sanoat korxonalari, ilmiy va o'quv muassasalari to'plangan bo'ladi¹. Aglomeratsiya so'zi fransuz adabiyotlarida uchraydi, inglizlar buni *konurbatsiya*, amerikaliklar *metropolislar*, deb atashadi.

Shahar aglomeratsiyasi ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishi tufayli turli funksional tip va yiriklikdagi shaharlarning vujudga kelishi va ularning bir joyda to'planishidan, xususan shaharlarning qulay iqtisodiy geografik o'rin tufayli eniga va bo'yiga kengayib borishidan hamda yirik shahar atrofida va unga yaqin joyda shahar va shaharchalarning tarkib topib qo'shib kiyetishidan paydo bo'ladi.

Shahar aglomeratsiyasi quyidagi shart va sharoitlarga tayangan holda shakllanadi:

- shahar atrofida bitta yoki ikkita yirik shahar bo'lishi lozim;
- uning atrofida kamida ikkita shahar va shaharchalar bo'lishi shart;
- markaziy shahar (aglomeratsiya yadrosi) va yo'ldosh shaharchalar orasidagi masofa eng ko'pi ikki soatlik vaqt doirasida bo'lishi zarur;
- aglomeratsiya shahar va shaharchalari o'rtasida mayatniksimon (tebranma) migratsiya aloqasi rivojlangan bo'lishi shart;
- atrofidagi shaharlar aholisi eng kami aglomeratsiya aholisining 10 foizini tashkil yetishi zarur va x.k.

Dunyoda birinchi shahar aglomeratsiyasi XIX asrning ikkinchi yarmida yirik shaharlar (London, Parij, Nyu-York va boshqa.) yoki unga yaqin

¹ G'ulomov P. Jo'g'rofiya atamaları va tushunchalari izohli lug'ati. — Toshkent, "O'qituvchi", 1994. 7-b.

joylashgan alohida uncha katta bo'lmagan shaharlar atrofida shakllangan. Aglomeratsiyaning birinchi tipi yagona markazga asoslangan monotsentrik xususiyatga ega bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tipi politsentrik, ya'ni mavqe'i jihatdan teng bo'lgan ko'p markazlardan iborat bo'lgan. Bulardan monotsentrik aglomeratsiyalar tipi keng tarqaldi. Holbuki, hozirda politsentrik tipi ham ko'p sonlidir. Shu o'rinda keltirish joizki, aglomeratsiyalar bir markazli (monotsentrik) va ko'p markazli (politsentrik) xususiyatga ega bo'ladi. Farg'ona-Marg'ilon, Angren-Olmaliq aglomeratsiyalari politsentrik, Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Qarshi, Nukus, Urganch va boshqa aglomeratsiyalar monotsentrik hisoblanadi.

Shahar aglomeratsiyasi - mehnat, madaniy-maishiy, rekratsion, infratuzilma, ishlab chiqarish va boshqa aloqalari bilan o'zaro birlashgan shahar aholi manzilgohlari guruhiga aytiladi. Dunyoda eng yirik aglomeratsiyalar 20 dan ortiq bo'lib, ularning ko'pi AQSHda (Chikago, Nyu-York, Los-Anjeles), Hindistonda (Dehli, Bombay, Kalkutta), Yaponiyada (Tokio, Osako-Kioto-Kobe) va Braziliyada (San-Paulu, Rio-de-Janeyro) joylashgan. Pokiston (Karachi), Buyuk Britaniya (London), Eron (Tehron), Argentina (Buenos-Ayres), Fillipin (Manila), Xitoy (Shanxay), Fransiya (Parij), Bangladesh (Dakka), Rossiya (Moskva) kabi mamlakatlarda aglomeratsiyalar soni atiga bittadan, xolos. Shahar aglomeratsiyalari vaqt o'tishi bilan rivojlangan davlatlarga nisbatan rivojlanayotgan davlatlarda tobora o'smoqda.

Agglomeratsiya davlati		Agglomeratsiya davlati	
mln. kishi.,		mln. kishi.,	
DUNYONING Yirik Agglomeratsiyalari			
Tokio	25	Tokio	28,7
Nyu-York	16,1	Bombey	27,4
Mexiko	15,1	Lagos	24,4
San-Paulu	14,8	Shanxay	23,4
Shanxay	13,5	Jakarta	21,2
Bombey	12,2	San-Paulu	20,8
Los-Andjeles	11,5	Karachi	20,6
Pekin	10,9	Pekin	19,4

12.1-rasm. Dunyo aglomeratsiyalari.

12.1-rasm. Dunyo aglomeratsiyalari.

Aglomeratsiya chegaralari odatda, markaz shahar bilan uning atrofidagi shaharlar o'rtasidagi mehnat, madaniy-maishiy aloqalar samaradorligi bilan belgilanadi. Bu aloqalar chegarasi hozirgi zamonaviy transport rivojlangan bir vaqtda 50-60 km oralqdagi radiusni tashkil etadi. Ko'pgina hollarda bu shahar aglomeratsiya chegarasi ma'muriy chegaralar bilan mos kelmaydi.

12.4-jadval

Dunyoning yirik megalopolislari

Megalopolis (mamlakat)	yirik aglomeratsiya	aglomeratsiyalar soni	aholi soni	uzunligi
Shimoliy-Sharqiy, Atlantik	Nyu-York	40	45 mln kishi	800 km
Ichki, Ko'l bo'yi (AQSH, Kanada)	Chikago	35	35 mln kishi	900 km
Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSH, Meksika)	Los-Anjeles	15	20 mln kishi	800 km
Tokaydo (Yaponiya)	Tokio	20	55 mln kishi	700 km
Angliya (Buyuk Britaniya)	London	30	30 mln kishi	400 km
Reyn (Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Fransiya)	Reyn-Rur	30	30 mln kishi	500 km

Manba: Персик. Е.Н. Города мира.-М.: Международное отношение;1999.

Shahar atrofidagi aholi manzilgohlarining shahar markazidan va uning atrofidan kelayotgan aholi hisobiga tezroq rivojlanishi shahar aglomeratsiyasining o'z chegarasidan tashqariga chiqishiga olib kelmoqda. Bu jarayon fanda suburbanizatsiya - deb ataladi (suburbanizatsiya lotinchadan subur-shahar atrofi). Shahar markazidagi ekologik vaziyat, o'ziga xos murakkab turmush tarzi, narx-navoning balandligi, jinoyatchilikning o'sishi, soliqning yuqoriligi kabi noxush holatlardan charchagan, zyerikkan odamlarning shahardan tashqariga ko'chib o'tishi va shahar markaziga ishga kyelib-kyetishi suburbanizatsiya jarayonining rivojlanişida yetakchi omillardan hisoblanadi. Eng avvalo bunda aholining moddiy jihatdan o'ziga to'q qatlami shahar atrofiga kelib joylasha boshlaydi. Keyinchalik o'rta qatlam va o'z navbatida aholi bilan baravari-

ga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ham kelib o'rtnashadi, rivojlanadi.

Vaqt o'tishi bilan shahar va shaharchalar, o'zaro hududiy tutashib, qo'shilib ketadi va uni ayrim joylarda urbanizatsiyalashgan hududlar deyishadi (London, Rur havzasi konurbatsiyasi va h.k.). Urbanizatsiyalashgan hududlar 3-5 ta aglomeratsiyaning birlashishidan tarkib topadi.

Shahar aglomeratsiyalarining o'zaro qo'shilib kiyetishidan hosil bo'lgan shahar aholi manzilgohlari urbanizatsiyalashgan zonalar yoki *megalopolislar* (ushbu tushunchani ilk bora fransuz urbanisti Jan Gotman 1950-yillarda AQSHning shimoli-sharqiga nisbatan ishlatgan), deb yuritiladi. Hozirda dunyo bo'yicha, Shimoli-Sharqiy Atlantika (AQSH) 40 ta aglomeratsiyalarni, Ichki, Ko'l atrofi (AQSH, Kanada) 35 ta, Janubiy-G'arbiy, Tinchokean (AQSH, Meksika) 15 ta, Tokaydo (Yaponiya) 20 ta, Angliya (Buyuk-Britaniya) 30 ta, Reyn (Germaniya, Niderlandiya, Belgiya, Fransiya) 30 ta aglomeratsiyalarni o'ziga qamrab olgan yirik megalopolislardir. Kuchsiz urbanizatsiyalashgan hududlarda ham megalopolislar tashkil topmoqda. Masalan, Braziliyada San-Paulu-Rio-de-Janeyro-Belu-Orizonti megalopolisi. Rossiyada Moskva va Nijniy Novgorod o'rtasidagi megalopolislar shular jumlasidandir. G'arbiy Yevropadagi megalopolislar o'lchamiga ko'ra kichik bo'lib, bulardan London, Birmingem, Livyerpul va Manchestyer aglomeratsiyalaridan hosil bo'lgan Angliya megalopolisida 35 mln kishi joylashgan.

Dunyo olimlarining prognoziga ko'ra alohida megalopolislar o'zaro birlashib yagona Oykumenopolislarni tashkil etadi. Oykumenopolis nazariyasini grek urbanisti K.Doksiadis tomonidan ilgari surilgan. Oykumenopolislarda yer sharining eng ko'p aholisi yashaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi zichligini topish formulasini keltiring?
2. Dunyodagi aholi zich joylashgan areallarni aniqlang?
3. Aholi manzilgohlari joylanishi deganda nimani tushunasiz?

4. Aglomeratsiya, megopolis, suburbanizatsiya, rururbanizatsiyaning ko'rinishlarini keltiring?

5. Yevropada aholining joylashuvi (tayanch iboralar: aholi joylashgan joylar, aholi siyrak joylashgan joylar)

6. Aholi joylanishining asosiy shakllari qanday paydo bo'ladi va ular orasidagi farq nima bilan belgilanadi?

7. Aholi joylanishining asosiy geografik xususiyatlarini sanab bering?

8. Aholi zich joylashgan asosiy areallarning aholisi joylashuvini baholang?

9. Aholi joylanishining dastlabki bosqichlari qayerlarda paydo bo'lgan?

10. Osiyo mamlakatlari aholisi joylanishidagi asosiy omillarni aniqlang?

11. Urbanizatsiya tushunchasiga ta'rif bering.

12. Shaharlarda aholi sonining ortib borishi va urbanizatsiyaning bogliqligi nimada?

13. Aholi va atrof-muhit muammosini baholang.

14. Shahar aholisi - shaharlar mavqeining o'sishi degan iboraga qanday qaraysiz?

15. Aglomeratsiya, megopolis, suburbanizatsiya, rururbanizatsiyaning ko'rinishlarini keltiring?

16. Dunyoning yirik aglomeratsiyalarini sanab bering?

17. Shahar aholi manzilgohlarini o'lchamiga ko'ra qanday ajratish mumkin?

18. Dunyoning yirik va eng mitti shaharlarini keltiring.

13 - MAVZU: QISHLOQ AHOLISI VA QISHLOQ AHOLI MANZILGOHLARI GEOGRAFIYASI

Reja:

- 13.1. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi va ixtisoslashishi
- 13.2. Qishloq aholi manzilgohlarini o'ldhami bo'yicha tavsiflash

13.1. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi va ixtisoslashishi

Qishloq aholi manzilgohlarining aniq bir ta'rifi yo'q, ammo aytish mumkin-ki, shahar aholi manzilgohlari talablariga javob byermaydigan barcha aholi manzilgohlari qishloqlar hisoblanadi. Shuningdek, uncha katta bo'lmagan, sanoat, transport o'rmon xo'jaligi, dam olish uylari, sanatoriyalar qoshida paydo bo'lgan kichik posyolkalar qishloq aholi manzilgohlariga tegishli bo'ladi. Dunyo bo'yicha qishloq aholi manzilgohlarining umumiy soni mavjud emas. Har bir davlat o'zining ma'muriy-hududiy tuzilishidan kelib chiqib qishloqlarni ajratishadi. Masalan, O'zbekistonda rasmiy shahar yoki shaharcha maqomini olmagan, aholisi 2000 kishigacha bo'lgan, aholisining deyarli barchasi qishloq xo'jaligida va u bilan bog'liq tarmoqlarda band bo'lgan aholi manzilgohlarini qishloq aholi manzilgohlariga kiritish mumkin. Shaharlar qaysi funksiyani bajarmasin, qaysi kattalik va salohiyatga ega bo'lmasin qishloq aholi manzilgohlarisiz, ya'ni qishloqlarsiz shaharga aylanmaydi. Bu o'rinda aholi manzilgohlarining ikkinchi yirik tarmog'i qishloqlarni, qishloq aholi manzilgohlarini geografik o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyoti va hududiy mehnat taqsimotidagi o'zgarishlar tufayli kishilarning hududiy ijtimoiy va tarixiy shakl topgan birligi qishloqlar vujudga kelgan. Qishloq aholi manzilgohlari unda yashovchilar soni, joylashgan geografik o'ldi, bajaradigan funksiyasiga ko'ra shaharlardan farq qiladi. Qolavyersa, shaharlar uchun qo'yilgan talablarning birortasiga qishloqlar javob bermaydi.

A.S.Soliev ta'biricha, qishloq aholi geografiyasi shaharlar geografiyasiga (geourbanistikaga) qaraganda uncha "omadi kelmagan" ilmiy

yo'nalish hisoblanadi. Qishloq aholi manzilgohlarining rivojlanishi qishloq xo'jaligi tarmog'i bilan chambarchas bog'liq. Biroq, aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmasdan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aralash funksiyali qishloq aholi manzilgohlari ham mavjud. Shu boisdan dunyodagi davlatlar aholisini hududiy bo'yicha qaralganda qishloq aholisi alohida statistik ko'rsatkichni qishloq xo'jaligida band bo'lganlar boshqa ko'rsatkichni tashkil etadi. Masalan, O'zbekiston aholisining 49 foizi qishloqlarda yashaydi, 28 foizi qishloq va o'rmon xo'jaligida band.

Aksariyat qishloq aholi manzilgohlari bevosita yer bilan chambarchas bog'langan. Yer qishloq ahlining asosiy ishlab chiqarish vositasi, ularni boqadigan zaminini hisoblanadi. Biroq yerlardan foydalanishdagi va qishloq xo'jaligi ixtisoslashuvidagi tafovutlar iqlim, rel'ef hamda tabiiy sharoit bilan uzviy bog'langanligi tufayli, bir-biridan keskin farq qiladi. Bu esa qishloqlardagi ishlab chiqarish tiplarining ham xilma-xilligiga olib keladi.

Qishloq joylarda qishloq xo'jaligida bevosita band va ma'lum bir qismi esa qishloq xo'jaligida band bo'lmagan aholi ham yashaydi. Shu boisdan, qishloq xo'jaligida band bo'lmagan qishloq aholisini uchta guruhga ajratish mumkin:

- 1) qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi tarmoqlarda (savdo, xizmat ko'rsatish, maorif, sog'liqni saqlash va boshqalar) band bo'lganlar;
- 2) shaharga yaqin bo'lgan korxona va muassasalarda ishlovchilar;
- 3) qishloq joylarda joylashgan sanoat va boshqa korxonalarda bandlar.

Qishloq aholisining bunday o'ziga xos xususiyati turli davlatlarda bir-biridan tubdan farq qiladi. Jumladan, iqtisodiyotining asosini qishloq xo'jaligi tashkil etadigan mamlakatlarda aholining katta qismi qishloq xo'jaligi bilan bog'langan bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa, aksincha, qishloq joylardagi aholi qishloq xo'jaligi bilan juda kam shug'ullanishadi. Tabiiy sharoit qishloq aholisi manzilgohlaridagi xo'jalik tarmoqlarining ixtisoslashuviga hamda shu asosda kichik-kichik ixtisoslashgan qishloqlarning paydo bo'lishida muhim rol o'ynaydi. Masalan, dehqonchilik, qoramolchilik, o'rmon xo'jaligi, tog'-kon va hokazo.

Yer shari mintaqalarida urbanizatsiya darajasi

mintaqalar	Shahar aholisining hissasi, foizda				
	1900 yil	1950 yil	2000 yil	2010 Yil	2017 yil
Shimoliy Amerika	39	64	78	79	81
Lotin Amerikasi	13	41	77	77	80
Xorijiy Yevropa	35	54	76	71	74
Avstraliya va Okeaniya	30	62	74	67	69
Xorijiy Osiyo	5	17	38	42	49
Afrika	3	15	37	38	41
Dunyo bo'yicha	14	29	48	50	54

Manbalar: Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. - М.: Маркетинг, 1999, 1999.-с.119. Population RefyERENCE Bureau. 2017 World Population Data Sheet.

Shaharlar katta-kichikligiga qarab ham funksional tiplarga ajratiladi. Shaharlarning katta-kichikligi ular aholisi soniga qarab belgilanadi. Odatda, shaharlar aholisi soniga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

- I. kichik shahar: 20 ming kishi;
- II. o'rta shahar: 20 mingdan 100 ming kishigacha;
- III. katta shahar: 100 mingdan 500 ming kishigacha;
- IV. yirik shahar: 500mingdan 1000 ming kishigacha;
- V. millionyer shahar: 1000 ming va undan ortiq;
- VI. o'ta millionyer shahar: 10 mln va undan ko'p kishi.

Shaharlarning funksional tuzilishi shahar hayotining barcha jabhasida yaqqol seziladi, shu boisdan, shaharlarni turli yo'nalishda tadqiq etishda buni albatta hisobga olish lozim. Shaharlarning funksional tuzilishi aholi takror barpo bo'lishi sur'atiga, aholi demografik tarkibiga, aholi bandligi, aholi migratsiyasi xarakteriga, aholi ijtimoiy tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

boshqalar. Qishloq xo'jaligi funksiyasini bajaruvchi aholi manzilgohlari unchalik katta bo'lmaydi. Rivojlangan mamlakatlarda jami aholi manzilgohlarining 30 foizidan 70 foizigacha, rivojlangan davlatlarda deyarli 100 foizini tashkil etadi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan ikkinchi guruh aholi manzilgohlari miqdori jihatdan o'sib bormoqda. Bu aholi manzilgohlari yana bir necha guruhlariga ajratiladi:

1. sanoat korxonalari posyolkasi;
2. transport;
3. o'rmon sanoati;
4. baliqni qayta ishlash;
5. dala-hovli va hokazolar.

Mazkur qishloq aholi manzilgohlarida xizmat ko'rsatuvchi soha tarmoqlar o'sha joy geografiyasiga mos va xos holda rivojlanadi. Aytaylik, kichkina temir yo'l stansiyasi yoki kon atrofida juda katta qishloq aholi manzilgohi vujudga kelmaydi, ba'zi posyolkalar vaqtincha ham hisoblanadi (dala hovli, sanatoriya, stansiyalar).

Qishloq aholi manzilgohlarining ikkinchi guruhiga bir qismi aholi qishloq xo'jaligida, qolgani sanoat, transport, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalarida band bo'lgan *qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi* manzilgohlari kiradi. Bunday aholi manzilgohlari odatda, "temir yo'l bekatlari, metyerologik stansiya, rekratsiya va turistik sohalar, qazilma boyliklar, suv omborlari va kanallar asosida shakllangan. Bu qishloqlarning aholisi ham uncha ko'p bo'lmaydi". Ko'pgina tuman ma'muriy markazlari ushbu guruhga kiradi. Aynan, mana shunday ma'muriy markaz funksiyasini bajaruvchi punktlar qishloq aholi manzilgohlari orasida o'zining yirikligi, agrar-industrial xususiyati bilan asosiy o'rinni egallaydi. Shuningdek, ushbu aholi manzilgohlari nafaqat ma'muriy – tashkiliy markaz, balki, madaniy, savdo-sotiq markazlari hamdir. Qolavyersa, bunday qishloq aholi manzilgohlarida xom ashyo va mehnat omiliga tayanilgan iqtisodiyot tarmoqlarining kichik korxonalari joylashadi, ya'ni o'rmon, yog'och tayyorlash, ovchilik, transport xizmati (temir yo'l, quvur o'tkazish va.hak.). Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan qishloq aholi manzilgohlarida yashovchilar aho-

liga rekreatsion xizmat ko'rsatishni, tabiatni asrash, qo'riqxonalarni qo'riqlash kabi vazifalarni ham bajaradi.

Qishloq xo'jaligi bilan bog'lanmagan aholi manzilgohlari eniga va bo'yiga qarab o'sib bormoqda. Aksariyat, mamlakatlarda qishloq aholisi salmog'ining kamayishi, suburbanizatsiya masshtabi kengayishi, transport va xizmat ko'rsatish sohalarining ko'payishi ushbu turdagi aholi manzilgohlari nisbiy va mutloq miqdori ortishiga olib kelmoqda. Ammo, bunday aholi manzilgohlari kichik, mayda qishloqlardan iborat bo'ladi. Sababi, uncha katta bo'lmagan temir yo'l stansiyasi, foydali qazilma koni, kichik davolanish, dam olish maskanlaridan boshqa qishloqning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan omillar yetarli bo'lmagan holda aholi manzilgohi kichikligicha qoladi. Hatto, foydali qazilma konlari ba'zasida tashkil topgan kichik qishloqlar vaqtinchalik xususiyat kasb etadi. Kon-qazilov ishlari yakunlanishi bilan bu qishloqlarni ko'chirishga to'g'ri keladi.

Aholisining aksariyati qishloq xo'jaligida, ma'lum bir yashovchilar sanoatda, transportda, qurilishda, xizmat ko'rsatish yoki boshqarishda ishlaydigan qishloq aholi manzilgohlari "*aralash qishloqlar*", deb ajratiladi. "*Aralash* tipdagi qishloqlar ikki sohalarining rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga kelgan. Bunday qishloqlarning demografik salohiyati nisbatan katta bo'lishi mumkin. Demak, qishloqlarning katta-kichikligini ularning bajaradigan funksiyasi belgilab beradi. Bu aholi manzilgohlari geografiyasining eng muhim qonuniyatlaridandir"¹. Bu tipdagi aholi manzilgohlari o'rtasida eng ko'p tarqalgani agrar-industrial punktlap hisoblanadi. Holbuki, aralash qishloqlar funksional jihatdan agra-industrial, mahalliy ma'muriy, madaniy-maishiy markaz, shahar atrofi hududlariga ajratiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda qishloq aholi manzilgohlaridan eng avvalo iqtisodiy jihatdan foyda beradigan, ya'ni fyermiyer xo'jaliklariga e'tibor qaratiladi. Ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan xo'jaliklarda ishlovchi va yashovchilar uchun barcha sharoitlar, ya'ni ijtimoiy infratuzilma tarmoqlari tezlik bilan yo'lga qo'yiladi, rivojlantiriladi. Kommunikasiya

¹ Soliyev A, Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). -T.: "Fan va texnologiya"- 2009. 10-b.

tizimi, maktab, bog'cha, sog'liqni saqlash, uyda xizmat ko'rsatish kabi qator xizmatlar amalga oshiriladi.

13.2. Qishloq aholi manzilgohlarini o'lchami bo'yicha tavsiflash

O'tgan asrning ikkinchi yarmidayoq qishloqlarda ishini tashkil etish maqsadida G'arbda nemis geograflari V.Kristallyor va A.Lyosh "*markaziy o'rinlar*" g'oyasini o'ylab topishgan edi. Ularning g'oyasiga binoan, shu rayondagi boshqa barcha aholi manzilgohlarini xizmatlar va mahsulotlar bilan ta'minlaydigan aholi manzilgohi markaziy o'rinda bo'lishi lozim. Eng kichik markaziy joy, deb aholisi 1000 kishidan iborat, kunlik ehtiyoj uchun kichik bozor, militsiya uchastkasi, mayda ustaxonalari bor posyolkani hisoblashdi. Navbatdagi yirikroq markaziy joyda bank, boshlang'ich maktab, kutubxona, ixtisoslashgan do'konlar joylashadi. Har bir keyingi markaziy joy bajaradigan funksiyasiga ko'ra eniga va bo'yiga kengayib boravayeradi yoki bu aholi manzilgohlarida turli soha va tarmoqlarning murakkab tizimlari o'rin olgan bo'ladi.

Qishloq aholi manzilgohlarini klassifikatsiyalashganda aholiyligi ko'rsatkichidan foydalaniladi. S.A.Kovalyov tomonidan qishloq aholi manzilgohlari aholiyligiga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalangan (1963. 36 bet).

1) aholisi 10 kishidan kam aholi manzilgohlari (yakka hovli, yakka yashash joyi);

2) 100 kishigacha yashovchilari bor kichik aholi manzilgohlari;

3) 200-500 kishigacha, bunga fyermyer xo'jaligi, bir xo'jalik brigadasi misol bo'la oladi;

4) 1000-2000 aholisi bor qishloq aholi manzilgohi, bular endi nisbatan yirik hisoblanadi. Xo'jalik markazi, qishloq markazi misol bo'la oladi;

5) 3000-5000 aholisi bor yirik qishloq aholi manzilgohlari. Bularga shahar darajasidagi qulayliklarga ega aholi manzilgohlarini kiritish mumkin.

Qishloq aholi manzilgohlarini geografik tadqiq etishda ularda yashovchi aholi soniga, o'sishi, joylashishi, zichligi va taqsimlanishiga alohida e'tibor berish talab etiladi. Demografik jarayonlarni aholining mex-

anik harakati, tarkibi kabi xususiyatlarini ham tahlil qilish aholi geografiyasining muhim vazifalaridan biridir. Aholisining rivojlanishi va joylanishiga daxldor jarayonlarni geografik nuqtai-nazardan o'rganish o'sha hududdagi qishloq aholi manzilgohlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini belgilash, muammolarini hal etish imkonini beradi. Bundan tashqari, qishloqlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ularning iqtisodiy geografik o'rni muhim o'rin tutadi. Holbuki, qishloq aholi manzilgohlari aholisi hayotida uning ahamiyati shaharlar singari o'ta yuqori emas.

Qishloq aholi manzilgohlari, ayniqsa qishloq xo'jaligi uchun yer hosildorligi alohida rol o'ynaydi. "Qishloqlar shaharlarga nisbatan tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Modomiki, qishloq xo'jaligi bevosita geografik sharoit ta'sirida rivojlanar ekan, uning qishloqlar geografiyasiga ta'siri ham hech qanday shubha qoldirmaydi. Qolavyersa, mahalliy qurilish matyeriallar-qum, shag'al, ohak, tosh va boshqalar ham qishloqlar qiyofasining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Soy va boshqa gidrologik shahobchalar, tor tog' vodiylarida joylashgan qishloqlar uylari tyerrassasimon, aholi manzilgohlari esa cho'zinchoq, tasmasimon hududiy shaklga ega bo'ladi". Umuman olganda tabiiy sharoit xususiyatlari, ya'ni suv bo'ylari, vodiy, demografik sig'im kabilar qishloqlar katta-kichikligini belgilovchi omillardan hisoblanadi.

Qishloq aholisi yashashi, tumush tarzi, moddiy ta'minoti kabi masalalar bevosita yer bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, shahar aholi manzilgohlaridan farqli ravishda qishloqlar uchun tabiiy muhit, tabiiy sharoit xo'jalik yuritishi (dehqonchilik, chorvachilik, o'rmon xo'jaligi, tog'-kon sanoati), umuman qishloq aholi manzilgohlari shakllanishida yetakchi omil hisoblanadi. Tabiiy muhit, sharoit qishloq aholisi joylanishida, xo'jalik yuritishida, aholi manzilgohi uchun joy tanlanishida yaqqol kuzatiladi. Masalan, Mirzacho'lning iqlimi, tabiiy sharoiti dehqonchilik, xususan paxtachilik va polizchilik uchun qulayligi, aholini hududiy tashkil etishga sabab bo'ldi, natijada, qishloq aholi manzilgohlari shakllandi, rivojlandi. Qolavyersa, qadimdan aholi suv bo'ylarida, yashash uchun qulay joylarda o'rtnashganligi, tabiiy sharoiti yaxshi

¹ Soliyev A, Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). -T.: "Fan va texnologiya"- 2009. 11-b.

hududlarda turli kattalikdagi aholi manzilgohlarining tarkib topishiga va to'planishiga olib kelgan.

Yuqorida aholisining soniga qarab qishloq aholi manzilgohlari tabaqalarga ajratilgani hamma vaqt va hamma joyda bir xil degani emas. Qolavyersa, bunday tabaqalanish bugungi qishloq aholi manzilgohlari talabiga javob byermaydi. Sababi, 10 kishigacha bo'lgan aholi manzilgohi hozir deyarli uchramaydi. Odatda, ovchilik, qoramolchilik kabi tarmoqlarda aholi tarqoq holda joylashishi kuzatiladi. Bunday aholi manzilgohlaridagina yashovchilar soni 10 kishigacha boradi. Shu boisdan, boshqa adabiyotlarda qishloq aholi manzilgohi aholisining quyi chegarasi 200, ayrimlarida 500 kishi, deb qabul qilingan. Barcha hollarda ham tabaqalashtirish qishloq aholi manzilgohlari sharoitlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Jumladan, qishloq aholi manzilgohlarini ularning katta-kichikligiga qarab quyidagi sinflarga (klasslarga) bo'lishimiz mumkin:

kichik - aholisi 200 kishigacha;

o'rta - 201 – 500 kishigacha;

katta - 501 – 1000 kishigacha;

yirik – 1001 kishi va undan ko'p. Bizning respublikamiz qishloqlarining aholiyligi ham aynan shu mezonga birmuncha mos keladi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018 yilda 11831 ta qishloq aholi manzilgohlari bo'lgan, ulardagi aholi soni 17374,0 ming kishini tashkil etgan. Mazkur qishloq aholi manzilgohlarining 54 foizi kichik, o'rta va katta qishloqlardan iborat, qolgani yirik qishloqlardir. Mamlakat qishloq aholisi demografik salohiyatining yildan-yilga ortib borishi qishloqlarning tobora yiriklashuviga, ular orasidagi masofalarning yaqinlashishiga, kichik va mayda qishloqlarning qo'shilib kyetishiga olib kelmoqda. Bu esa katta va yirik qishloqlar miqdori ortishiga sabab bo'ladi. Kelajakda qishloq aholi manzilgohlarini shahar aholi manzilgohlariga nisbatan alohida olib tadqiq qilish dolzarb masaladir. Binobarin, aksariyat qishloqlar nafaqat mahsulot etkazib byeruvchi, balki uni qayta ishlovchi, xizmat ko'rsatuvchi vazifalarni ham bajarilishini unutmaslik lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qishloq aholi manzilgohlari nima va ular bajaradigan funksiyalariga ko'ra qanday ajratiladi?
2. Dunyoda qishloq aholisi hozirgi vaqtda qancha kishini tashkil etadi?
3. Qishloq aholi punktlari joylanishi nima degani va ular nimalarga bog'liq holda vujudga keladi?
4. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi shaharlardan nimasi bilan farqlanadi?
5. Qishloq aholi manzilgohlari o'zlarining bajaradigan funksiyasiga ko'ra qanday tiplarga ajratiladi?
6. Qishloq aholisi haqida fikr yuriting.
7. Qishloq infrastrukturasini nima?
8. Xo'jalik yuritish sub'ektlariga nimalar kiradi?

GLOSSARIY

“Agroshaharlar” yoki “qishloq shaharlari”- urbanistik siyosat tufayli O‘zbekistonda birdaniga 966 qishloq aholi punktiga shaharcha maqomi byerildi. Ularning hozirgi real holatini hisobga olib professor A.S.Soliev shunday nomlagan.

Aglomyeratsiya—aholi punktlarning bir-birlariga qo‘shilib ketib, ulkan shahar, yagona iqtisodiy hudud hosil qilishi;

Aholi migratsiyasi — bu odamlarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o‘zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib kyetishini anglatuvchi ko‘chishidir.

Aholi punktlari- aholi joylashishining hududiy ko‘rinishi, ya’ni shaklidir.

Aholi registrarlari — bu muayyan hududda muntazam yashovchi har bir shaxs yoki uy xo‘jaligi haqida axborotga ega bo‘lgan kartotekadir. Aholi registrida har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsiflari to‘g‘risida ma’lumotlar jamlanadi.

Aholi ro‘yxati — aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma’lumotlarni vig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta’rifiga ko‘ra, aholi ro‘yxati - bu ma’lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma’lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi soni — muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanadi. Aholi soni tutilish va o‘lim natijasida muntazam o‘zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o‘zgaradi.

Aholi takror barpo bo‘lishining brutto koeffitsienti — Har bir ayolning reproduktiv, ya’ni farzand ko‘rish davrida (15-49 yosh) o‘rganilayotgan davrdagi tug‘ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko‘rishi mumkinligini aniqlab beradi.

Aholi takror barpo bo‘lishining netto koeffitsienti — Bu koeffitsient, aholi takror barpo bo‘lishining sof koeffitsienti bo‘lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko‘rsatkichda tug‘ilgan qiz bolalarni onasini yoshiga etgunga qadar yashab borganlari hisobga olinadi. Boshqacha qilib aytganda aholi takror barpo bo‘lishining netto koeffitsientida o‘lim ehtimoli hisobga olinadi.

Aholi tarkibi — bu aholining muayyan bir alomatlarga ko‘ra taqsimlanishidir yoki demografiya tili bilan aytganda qandaydir o‘zgaruvchilarga asoslangan taqsimotdir. Masalan, aholining yosh tarkibi, jins tarkibi.

Aholi va aholi punktlari — inson tomonidan yaratilgan odamlar hayoti uchun zarur bo‘lgan moddiy shart — sharoitga ega ma’lum bir hududda yashovchi aholining joylanishi.

Aholini geografik o‘rganishning demografik yo‘nalishi—aholining o‘si-shi, yoshi va jinsi, milliy tarkibi, takror barpo bo‘lishiga e’tibor byerilishi.

Aholining hududiy tashkil etish shakllari - turli yiriklikdagi aholi punktlari, ularning yirik murakkab tizimlari.

Aholining jins tarkibi — aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Aholining jins tarkibi — aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Aholining keksayishi — aholi umumiy sonida ulug‘ yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog‘ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o‘rta yoshdagi aholi sonining ko‘payishida o‘z ifodasini topadi. Ta’kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh guruhidagi kishilar salmog‘ining, balki mutloq sonining ham ortishi tushuniladi.

Aholining takror barpo bo‘lishi — aholining miqdori va tarkibini do-imo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o‘rni to‘ldirishi orqali yangilanishidir.

Aholining yosh tarkibi — bu aholining yosh guruhlari va yosh kontin-gentlari bo‘yicha tahsimotidir.

Aholining yosh tarkibi — bu aholining yosh guruhlari va yosh kontin-gentlari bo‘yicha taqsimotidir.

Akkumulyasiya jarayoni — bu ketma-ketlikdagi amallarga bo‘lingan tug‘ilishning yig‘indi koeffitsientining hisoblanishidir, shu sababli 50 yosh-ga qadar yig‘ilgan tug‘ilishlar soni byerilgan shartli avlodning tug‘ilishning yig‘indi koeffitsientiga teng bo‘ladi.

Amaliy demografiya — aholi va demografik jarayonlar haqidagi ma’lu-motlarni shaharlar va qishloqlarni, qurilishni, ishlab chiqarish korxona-la-rini joylashtirishda, umuman inson hayoti uchun zarur bo‘lgan vositalarni rejalashtirishda ishlatilishi.

Aniq yosh — imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o‘lchangan, tug‘il-gan vaqtdan joriy daqiqagacha bo‘lgan davr oralig‘iga tengdir. Masalan, insonni tug‘ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Antropologiya (grek tilidan – antropos – “inson”) inson organizimining evolyusiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning kelib chiqish qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganib, u demografiya bilan birgalikda aholi mehnat faoliyati turmush sharoiti va madaniyati hududiy xususiyatlarni o'rganadi.

Aralash funksiyali qishloqlar- aholisi qishloq xo'jaligida band bo'lmagan sanoatda, transportda va boshqa tarmoqlarda ishlaydigan aholi punktlari.

Aralash qishloqlar- aholisining aksariyati qishloq xo'jaligida, ma'lum bir yashovchilargina sanoatda, transportda, qurilishda, xizmat ko'rsatish yoki boshqarishda ishlaydigan qishloq aholi punktlari. Aralash tipdagi qishloqlar ikki sohalarining rivojlanishi yoki, odatda, qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq sanoat korxonalar negizida vujudga keladi.

Assimilyasiya – mohiyati shundaki, biron-bir xalqning alohida guruhi yoki butun bir xalq uzoq vaqt davomida boshqa xalq orasida yashab, uning tili va madaniyatini o'zlashtiradi hamda o'zini avvalgi etnik birlikka mansub ekanini inkor qiladi. Milliy o'zlikni anglashdagi o'zgarishlar bu jarayonning oxirgi bosqichi hisoblanadi.

Avlod — muayyan bir vaqtda tug'ilgan insonlarga tegishli bo'lib, ko'pincha bir kalendar yiliga teng. Shu bilan birga, demografiyada ota-onalar nolinch, ularning farzandlari birinchi, nevaralari esa ikkinchi avlod hisoblanadi.

Avlod uzunligi — bu ota-onalar avlodi o'rta umrining ularning bolalari bosishi uchun kerak bo'ladigan o'rta vaqt. Ayol aholi uchun avlod uzunligi 30 yil atrofida tebranadi, erkak aholi uchun esa u nisbatan kattaroqdir.

Avstraloid irqi - to'q rangi, keng burni, ularni negroidlar bilan yaqinlashtiruvchi qalin lablari, biroq ulardan farqlantiruvchi to'liqsimon sochlari (avstraliyaliklar, veddoidlar), kuchli rivojlangan uchlamchi jun qoplami (avstraliyaliklar), ba'zan biroz zaiflashadigan pigmentasiya bilan ajralib turadi.

Baliqchi, Buloqboshi - Andijon viloyati ma'muriy tarkibidagi tumanlar nomi.

Demografik inqiroz — aholining takror barpo bo'lishidagi o'zgarishlar tufayli sodir bo'ladigan jarayon. Demografiya tarixida XIX asrning oxiriga qadar demografik inqirozga ocharchilik, epidemiya va urushlar sabab bo'lgan. Bu omillarga tayangan holda aholining o'limi ortgan va o'z-

o'zidan aholi sonining kamayishiga, dunyoning ba'zi mamlakat va mintaqalarida, alohida hududlarda umuman odamlarning qirilib kyetishiga olib kelgan. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tug'ilish sonining keskin pasayishi aholi mutloq sonining kamayishiga, ya'ni demografik inqirozga olib keldi.

Demografik jarayon — tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish bo'lib, demografiyada aholining takror barpo bo'lishi sifatida, tegishli demografik hodisalarning vujudga kelishi natijasida sodir bo'ladi.

Demografik o'tish — aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishidir. Masalan, demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tadi.

Demografik portlash — tug'ilishning juda yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi natijasida aholi sonining yuqori sur'atda o'sishidir.

Demografik statistika — demografiyaning eng hadimgi tarmohi bo'lib, uning predmeti aholini takror barpo bo'lishining statistik honuniyatlari hisoblanadi. Demografik statistika fanining asosiy vazifalariga statistik kuza-tuv usullarini ishlab chihish, demografik hodisalar va jarayonlarni o'lchash, aholining takror barpo bo'lishi to'hrisidagi birlamchi statistik ma'lumotlar-ni yihish va hayta ishlash kiradi.

Depopulyasiya — tug'ilish darajasining pasayishi, o'limning ko'pay-ishi natijasida, aholi mutloq sonining kamayish jarayonidir.

Doimiy aholi — ma'lum hududda ro'yxatga olish vahtida doimiy yash-ovchi aholi. Shu bilan birga, vahtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezonini sifatida olti oyga teng davr olinadi.

Doimiy migratsiya - bu aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib kyetishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir. Kishilarning nisbatan qisqa muddatdan so'ng ko'chib ketgan joylariga qaytib kelishlari vaqtin-chalik migratsiyadir.

Elat - kishilarning tili, hududi, iqtisodiyoti va madaniyati o'xshash bo'lgan kishilar guruhi.

Etnik integrasiyalashuv - ya'ni turli etnoslarning yaqinlashuvi asosan ko'pmillatli davlatlarda sodir bo'ladi.

Etnografiya - demografiya bilan chambarchas va har tomonlama bog'liq bo'lgan fanlar hisoblanadi. Chunki bu fanlar ham bevosita aholi

geografiyasi singari aholini o'rganadi. Lekin bular aholini har qaysisi o'z nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda tadqiq etadilar. Masalan, demografiya aholi soni, takror barpo bo'lish qonuniyatlari va omillarini o'rgansa, etnografiya – halqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy tarixiy aloqalarini o'rganadi. Halqlarning tarqalishini esa etnogeografiya o'rganadi. Aholi geografiyasini demografiya bilan aloqasi alohida ahamiyat kasb etadi. Hududlar aholisini o'rganishda aholi geografiyasi demografik jarayonlarga murojaat etadi. Bunday tadqiqotlarni geodemografik tadqiqotlar, deb ataladi¹.

Friksion ishsizlik – ish qidirayotgan yoki yaqin vaqt ichida ish bilan ta'minlanishini kutayotgan ishchi kuchi.

Gyerontodemografiya — aholining keksayishi, uning shakllanishini, turlarini, omillarini va demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini o'rganuvchi fan sanaladi.

Guruhlashgan holda joylashgan aholi punktlari – turli xil kattalikdagi shahar va qishloq aholi punktlari ko'rinishda bo'ladi.

Hududiy demografiya – ma'lum hudud, mamlakat, davlatning hududiy bo'linmasidagi aholi soni, yosh – jinsiy, oilaviy tarkibi demografik jarayonlarining hususiyatlarini o'rganadi.

Ichki migratsiya deb biror bir mamlakat, viloyat yoki ma'muriy hududiy birlik ichida aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chishidir. Bu xil migratsiya ham o'z navbatida to'rt yo'nalishga bo'linadi: shahardan-shaharga, shahardan-qishloqqa, qishloqdan-Shaharga, qishloqdan-qishloqqa.

Intyergenetik intyerval — bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt.

Irqlar – umumiy irsiy morfologik va fiziologik belgilarga ega bo'lgan, tarixiy shakllangan kishilar guruhidir.

Ishchi kuchi – mehnat jarayonida inson foydalanadigan uning jismoniy va ma'naviy qobiliyatlar majmuasi bo'lib, xorijiy adabiyotlarda u ko'pincha «iqtisodiy faol aholi» tushunchasining sinonimi sifatida qo'llaniladi.

Jismoniy salomatlik — barcha a'zolar va butun organizmning to'kis ishlab turgan tabiiy holati.

Konsolidasiya – bu o'zaro yaqin bir necha etnoslarning (qabila, elat) bitta yirik xalqqa qo'shilishi yoki mavjud xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishi bo'yicha yanada jipslashuvdir.

¹ Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. Тошкент – 1999. 49 – бет.

Lalmikor yerlar- tabiiy holda namlanib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy maydoni.

Makro o'rni- shahar aholi punktlarining yirik davlat chegaralariga nisbatan o'rni.

Mavsumiy migratsiya - kishilarning yilning muayyan bir faslida chetga chiqishi yoki kelishi jarayonidir. Mavsumiy migratsiya asosan mehnat migratsiyasiga xos jarayon bo'lib aholi bandligida katta tebranishlar bo'ladigan va ishchi kuchiga talab katta bo'ladigan mavsumlarda kishilarning migratsion faolligi bir necha barobar ortib ketadi. Mavsumiy migratsiya ko'proq qishloq xo'jaligi, mehmonxona xo'jaligi singari ishchi kuchini ko'p talab etadigan va yuqori malaka talab etilmaydigan ishlar bilan bog'liq bo'ladi.

Mego o'rni- shahar aholi punktlarining dunyo miqyosida yoki uning yirik regionlariga nisbatan tutgan.

Mehnat migratsiyasi — mehnatga qobiliyatli aholining ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishdagi o'zgarishlar bilan bog'liq makoniy ko'chib yurishidir.

Mehnat resurslari — mehnatga yaroqli aholi. Mehnat resurslarini aniqlashda aholining yosh va jins tarkibi hisobga olinadi. Ularga 16-59 yoshdagi erkaklar, 16-55 yoshdagi ayollar kiradi.

Mehnat resurslari – aholining mehnatga layoqatli qismi. Erkaklarning 16-59 yoshgacha, ayollarning 16-54 yoshgacha bo'lgan qismi.

Mehnat yoshidagi mehnatga qobiliyatli aholi - O'zbekistonda mehnat yoshining quyi chegarasi 16 yosh bo'lib, yuqori chegara yosh bo'yicha pensiya olish huquqi bilan belgilangan.

Metaetnik umumiylik - deb nomlanadigan, bir necha xalqlar guruhlarini qamrab oladigan birliklar ham mavjud.

Metropolislar- ishlab chiqarish, madaniy-maishiy, kommunal-xo'jalik aloqalari o'zaro tutashgan holda vujudga kelayotgan Shahar aholi punktlarining yangi turi;

Mezo o'rni - shahar aholi punktlarining mamlakat katta bir qismiga yoki uncha katta bo'lmagan davlatga nisbatan o'rni.

Mikro o'rni- shahar aholi punktlarining yaqin shahar atrofiga nisbatan o'rni.

Millat - nomi saqlanib qolgan elatning etnik rivojlanish mahsulidir. Biroq, davlat chegaralaridagi o'zgarishlar tufayli ayrim elatlar negizida bir

qancha etnik birliklar yuzaga kelgan (masalan, portugallar va galisiyaliklar, nemislar va avstriyaliklar va h.k.).

Mongoloid irqi - to'g'ri qattiq qora sochlar, zaif rivojlangan uchlamchi jun qoplami, sariq tusli tyeri, qisq ko'z, keng yuz, kuchli chiqib turgan yonoq suyagi, past qansharli ingichka yoki o'rtacha kenglikdagi burun, ko'z qovog'ining yuqori qismini ajin qoplashi xarakterlidir.

Negroidlar irqi - qora, jingalak sochlar, qo'yko'z, tez-tez pigmentlashib turadigan tyeri, zaif yoki o'rtacha rivojlangan uchlamchi jun qoplami, o'rtacha chiqib turgan yonoq suyagi, oldinga kuchli chiqqan jag', zaif chiqib turgan keng burun, qalin lablar xarakted.

Neonatal davr — bolaning tug'ilganidan to 28 kunigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'rsatkich go'daklar o'limining asosiy qismlaridan biri bo'lib, chaqaloqlarning shu davrga to'g'ri keladigan o'lim salmog'i qancha baland bo'lsa, go'daklar o'limining darajasi shunchalik past bo'ladi.

Noqonuniy migratsiya - esa kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tgan va davlat organlari tomonidan ro'yxatga olinmagan holdagi hamda zaruriy xujjat, va ruxsat bo'lmagan holdagi ko'chishidir.

O'lik tug'ilish – homiladorlik 28 haftadan yuqori bo'lganda o'lik homilaning ona tanasidan ayirish. Ayirilgan homila hech qanday faoliyat ko'rsatmaydi, u ayrilganda uning mustaqil nafas olish yo'llari ishlamaydi.

O'lim — organizm hayot faoliyatining muqarrar qonuniy to'xtashi. O'lim qayd etilgandan so'ng hayot funksiyasini tiklash mumkin emas va har qanday qayta tiriltirish choralari ham insonni hayotga qaytara olmaydi. O'lim jadvali joriy yilda ayrim yoshlardagi o'lim ko'rsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini ko'rsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadval.

Pyerinatal davr — homilaning 28 haftadan boshlab, chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. «Pyerinatal o'lim» tushunchasi birinchi marta S.Peflyer (1948 y) tomonidan qo'llanilgan bo'lib, tarjima qilinganda «tug'ruq atrofidagi yo'qotish», degan ma'noni anglatadi.

Polifunksional - ko'pgina shaharlar bitta emas, birqancha funksiyani bajarishi.

Postneonatal davr — neonatal davrdan keyingi davr bo'lib, 28 kundan 1 yoshga to'lgunga qadar bo'lgan oraligni o'z ichiga oladi.

Qabila – tarixiy jihatdan etnoslarning eng qadimiy tipi.

Qishloq aholi geografiyasi - shaharlar geografiyasiga (geourbanistika-ga) qaraganda uncha “omadi kelmagan” ilmiy yo‘nalish hisoblanadi.

Qishloq aholi punktlari - shahar aholi punktlari talablariga javob byer-maydigan barcha aholi punktlari qishloqlar hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligi bilan bog‘lanmagan aholi punktlari - qishloq aholi punktlaridagi aholining bir qismi qishloq xo‘jaligida, qolgani sanoat, transport, qurilish va xizmat ko‘rsatish sohalarida band bo‘lgan aholi punktlari kiradi.

Qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan aholi punktlari - qishloq xo‘jaligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan, aholisi qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirish va uni qayta ishlash bilan band bo‘lgan aholi punktlari.

Qonuniy migratsiya - bu kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o‘tmagan holda, davlat organlari tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazilgan va tegishli ruxsatnomalari bo‘lgan holdagi ko‘chishlaridir.

QR - Qoraqalpog‘iston Respublikasi (QR) O‘zbekiston Respublikasi tarkibida suvveren davlat sifatida 9 yanvar 1992 yilda e‘lon qi-lingan. Poytaxti - *Nukus* shahri.

Quyidan keksayish — bu tug‘ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog‘ining kamayib, qariyalar salmog‘ining esa ortib borishidir.

Shahar aglomyeratsiyasi - mehnat, madaniy-maishiy, rekratsion, infratuzilma, ishlab chiqarish va boshqa aloqalari bilan o‘zaro birlashgan shahar aholi punktlari guruhiga aytiladi.

Mavsumiy ishsizlik – ishlab chiqarish darajasining pasayishiga bog‘liq holda ishchi kuchiga bo‘lgan talabni kamayishi oqibatida yuzaga keladigan ishsizlik

So‘g‘d (Panjakent rayoni) - Tojikiston Respublikasining viloyati.

Suburbanizatsiya - (suburbanizatsiya lotinchadan subur-shahar atrofi) aholining shahar atrofiga ko‘chib o‘tishi va shahar atrofida aholining to‘planib kengayishi;

Tarqoq joylashgan aholi punktlari – yakka holda qurilgan yashash joyi bo‘lib, ular ko‘proq xizmat yuzasidan (fyermyerlar) tashkil qilinib, bir-biridan ma‘lum bir masofadagi uzoqlikda joylashadi.

Tashqi migratsiya - deb aholining mamlakat tashqarisiga, jumladan qo‘shni mamlakatlar yoki chet elga ko‘chib kyetishi yoki u yerdan ko‘chib

kelishidir. Tashqi migratsiyaning qit'alararo va qit'alar ichidagi turlarini ham ajratib ko'rsatish mumkin.

Tavsifiy demografiya – demografik xodisalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, ularni ijtimoiy – iqtisodiy omillar bilan bog'liqligini maxsus demografik va matematik uslublar yordamida o'rganadi.

To'liq o'lim jadvali — bu bir yillik koeffitsientlar asosida hisoblab chiqariladigan o'lim jadvali. Mazkur holda o'lim jadvali qadami 1 ga teng bo'ladi. Odatda, ular 0 dan 100 gacha bo'lgan yosh davrini qamrab oladi.

Uchquduq – Sulton Uvays – Miskin – Nukus-Qaroqalpog'iston Respublikasi hududiga tortilgan temir yo'l tarmog'i.

Urbanizatsiya – (lotincha urbanus – shahar) – shaharlashish, ya'ni shaharlarning o'sishi va ko'payishi. Bu jarayon fan-texnika inqilobi davrida keskin kuchayib, shahar aholisining ko'payishiga, shahar turmush tarzining keng tarqalishiga sabab bo'ladi.

Vaqtinchalik migratsiya- migratsiyaning eng muhim yo'nalishi bo'lib, aholining ma'lum bir muddatga (asosan bir yil muddatga) yashash joyini o'zgartirishidir.

Vaqtinchalik yashovchilar — bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi. Vaqtinchalik ketganlar — bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u yerda bo'lmaganlar.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – ayrim mamlakatlar xo'jalik iqtisodiy va siyosiy tizimining o'zaro birlashishini bildiruvchi jarayon.

Xalqaro mehnat taqsimoti – alohida olingan mamlakatning mahsulot va xizmatlar turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashishini bildiradi.

Yillar to'lgandagi yosh — bu aniq yoshning to'liq sonlarga ega bo'lmagan qismidir, u oxirgi tug'ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo'yicha odatda «Yoshingiz nechada?» degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to'liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Yollanib ishlaydiganlar – band aholining eng ko'p sonli guruhi bo'lib, mulkchilikning har qanday shaklidagi korxona (tashkilot, muassasa) rahbari yoki alohida shaxs bilan pul yoki natura holidagi haq oladigan mehnat faoliyati shartlari haqida yozma mehnat shartnomasi, kontrakt yoki og'zaki bitim tuzgan shaxslarni o'z ichiga oladi.

Yosh — bu insonning tugʻilishidan to uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib oʻtgan vaqtdir. Yosh yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh akkumulyasiyasi — bu aholining maʼlum bir yoshlaridagi sonining qoʻshnilariga nisbatan koʻproq yigʻilib qolishidir. Yosh akkumulyasiyasi odamlarning psixologik taʼsir ostida sonli oʻzgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar oʻmiga yaxlitlangan, yaqin boʻlgan kattaliklarni aytishadi.

Yosh kontingenti — bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-ihtisodiy va boshqa alomatlar boʻyicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir.

Yosh-jins piramidasi — ikki tomonlama chiziqli diagrammani oʻzida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins boʻyicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (oʻngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal oʻqi yosh shkalasini oʻzida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intyervallarga boʻlinib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Yuqoridan keksayish — bu tugʻilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi oʻrtasida oʻlimning qisqarishi, tugʻilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmogʻining ortib borishidir.

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR VA INTYERNET MANBALARI

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь- Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 48-б.

2. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ, - Тошкент, 2016. 56-б.

3. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь –Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 104-б.

4. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курагимиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган.-Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 488-б.

5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 2009 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” № 68-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 12-сон, 130-модда.

6. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Оила кодекси”ни тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1998 йил 30 апрель, № 607-1.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13 март 2009 йилдаги “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” № 68-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009 й., 12-сон, 130-модда.

9. Abdalova Z.T., Tojjeva Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.

10. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 б.

11. Dudley L. Poston, Jr. Demography.- C Dudley L. Poston, Jr. Demography.- Cambridge Univiversity Press, 2010-442 p.

12. Алисов Н. В., Хореев Б. С. Экономическая и социальная география мира {общий обзор}. - М., 2001.

13. Анохин А.А., Житин Д.В. География населения с основами демографии: Учебное пособие. – СПб. Изд-во СПбГУ, 2013. – 307 с.

14. Асанов Г, Набиханов М, Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий ғўғрофияси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 209 б.

15. Ата-Мирзасев О, Гентшке В, Муртазаева Р, Салиев А. Историко-демографическое очерки урбанизации Узбекистана. – Т., 2002. – 125 б.

16. Ата-Мирзаев О. Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т., 2009. – 223 с.

17. Ахмедов Э. Ўзбекистон шаҳарлари мустақиллик йилларида. – Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2002.

18. Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. – Т.: “Ўзбекистон”, 2006.

19. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001. – 272 с.

20. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. -157 б.

21. Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. -157 б.

22. Бўриева М.Р. Демография асослари.- Тошкент, 2001.

23. Бўриева М.Р., Тожиева З.Н., Зокиров С.С. Аҳоли географияси ва Демография асослари. - Тошкент., “Тафаккур», 2011. – 160 бет.

24. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув қўлланма). – Т.: Фан, 2008. – 156 б.

25. Бутов В. И. Экономическая и социальная география зарубежного мира и Российской Федерации: Учебное пособие. – Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – 192 с.

26. Бутов В. И. Демография: Учебное пособие. Под ред. В. Г. Игнатова. Второе изд., перераб и доп. – М.: ИКЦ. МарТ; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 576 с.

27. Валентей Д. И. Основы теории народонаселения: Учебное пособие для экон. спец. вузов/ Д. И. Валентей, В. И. Козлов, Н. В. Панкратьева и др. – М.: Высшая школа, 1986. – 376 с.

28. Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.

29. Гендерное равенство в Узбекистане: Факты и цифры 2000-2004. Статистический сборник. – Т., 2005. – 90 с.

30. Гендерные проблемы и развитие. – М: Издательство «Весь мир», 2005. – 408 с.

31. Глущенко Г. И. Миграция и развитие: Мировые тенденции // Вопросы статистики, 2/2008. – М., 2008. – С. 65 – 79.

32. Гуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. – Т.: Мехнат, 2001. – 248 б.

33. Демографическая энциклопедия/ Редкол.: Ткаченко А. А. Аношкин А. В., М. Б. Денисенко и др. – М.: ООО «Издательство «Энциклопедия», 2013. – 944 с.

34. Демографический ежегодник Узбекистана 1991-2003 годы. Статистический сборник. – Ташкент., 2004. – 300 с.

35. Демографический ежегодник. 1990: Госкомстат. – М.: «Финансы и статистика», 1990. – 639 с.

36. Демографическое развитие: вызовы глобализации. Седьмые Валентеевские чтения. Материалы международной конференции. – Москва., Макс – Пресс, 2012. – 695 с.

37. Детерминация демографических процессов: сборник статей / Под ред. Зверевой Н. В. и Архангельского В. Н.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова. – М.: МАКС Пресс, 2012. – 384 с.

38. Доклад о развитие человека 2010, 20-е юбилейное издание. Реальное богатство народов: пути к развитию человека, ПРООН. – Москва.: Вес Мир, 2010.

39. Доклад о человеческом развитии Узбекистана – 2003 г. - Ташкент.: Ўзбекистон, 2004.

40. Кильдишев Г.С., Козлова Л.Л., Ананьева С.П. Статистика населения с основами демографии: Учебник/ Г.С.Кильдишев, Л.Л. Козлова, С.П. Ананьева и др. – М.: “Финансы и статистика”, 1990. – 312 с.: ил.

41. Клупт М.А. Демография регионов Земли. – СПб.: Питер, 2008. – 347 с.: ил.

42. Копылов В.А. География населения. Учебное пособие. – М.: 1999. – 124 с. Либанова Э.М. Продолжительность жизни населения: (Опыт комплексного регионального исследования). – Киев.: Наукова Думка, 1991. – 200 с.

43. Максаковский В. П. Общая экономическая и социальная география. Курс лекций. В двух частях. Часть.: - Гуманитар. Изд. Цент ВЛАДОС, 2009. – 367 с.

44. Медков В.М. Демография. Учебник. - М., 2003. 2004.

45. Международная миграция населения на постсоветском пространстве в эпоху глобализации / Гл.ред.серии В.А. Ионцев. – М.: Издательство Московского университета, 2012. – 88 с.

46. Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – 285 с.

47. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қўлланма. – Тошкент., 2003.

48. Народонаселение / Ежеквартальный научный журнал, 1 - 2006. – Москва, 2006. – 144 с.

49. Народонаселение мира в 2004 г. UNFPA – New York. 2004. – 139 с.

50. Народонаселение мира в 2005 г. UNFPA – New York. 2005. – 139 с.

51. Народонаселение мира в 2009 г. Перед лицом меняющегося мира: женщины, народонаселение и климат. UNFPA – New York. 2009. – 106 с.

52. Народонаселение мира в 2010 г. От конфликта и кризиса к возрождению: поколения перемен. UNFPA – New York. 2010. – 116 с.

53. Народонаселение мира в 2012 г. Дело выбора, а не случая. Планирование семьи, права человека и развитие. Анализ данных и тенденций для понимания проблем. UNFPA – New York. 2012. – С.17.

54. Население Узбекистана 1991-2001. Статистический сборник. – Т., 2002. – 256 с. Қажомов А.А., Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. Аҳоли географияси ва Демография асослари. – Т.: “Фан ва технология”, 2011. – 160 б.

55. Население Узбекистана 2012. Статистический сборник. – Т., 2012. – 118 с.

56. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 гг.) и прогноз на 2011-2015 гг. Статистический сборник. – Т.: Узбекистан, 2011. 229 с.

57. Основы демографии: Учебно-методические материалы по курсу/ Под ред. Ионцева В.А., Ананьевой Г.Е. – М.: МАКС Пресс, 2010. – 116 с.

58. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика): Учебное пособие для геогр. спец. вузов. – Высш. шк., 1991. – 319 с.

59. Пирожков С.И. Внешние трудовые миграции в Украине: Социально – экономический аспект. – Киев, 2003. – 133 с.

60. Расселение населения. Памяти Б.С.Хорева (1932-2003 гг.). Сборник статей/ Под ред. И.А.Даниловой, Н.Г. Джанаевой и Р.В. Дмитриева. – М.: 2012. – 328с.

61. Рыбаковский Л.Л. Программа действий по улучшению демографической ситуации. – М.: МАКС Пресс, 2006. – 151 с.

62. Садовская Е.Ю. Миграция В Казахстане на рубеже XXI века: основные тенденции и перспективы/Е.Ю. Садовская. – Алма-Ата: Галым, 2001. – 259 с.

63. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения и хозяйства / Под общ. ред. В.Г. Глушковой. – М.: КНОРУС, 2005. – 384 с.

64. Симагин Ю.А. Территориальная организация населения. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К”, 2004. – 244 с.

65. Слука А.Е. Слука Н.А. География населения с основами демографии: Учебно-методическое пособие для ВУЗов. – М., 2001.

66. Солиев А.С., Бўриева М.Р ва бошқалар. Қишлоқ жойлар демографияси. – Т., 2005. - 140 б.

67. Тожиева З.Н. Иқтисодий ва демографик статистика. – Т., 2002. - 160 б.

68. Тожиева З.Н. Статистиканинг умумий назарияси. – Т., 2000. – 58 б.

69. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши (Монография). – Т.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 б.

70. Убайдуллаева Р, Ата-Мирзаев О, Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. – Т., 2006. – 95 б.

71. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект). – Киев: Наука думка, 1990. – 172 с.

72. Шахотько Л.П., Привалова Н.Н. Демографическая безопасность: сущность, задачи, система показателей и механизм реализации // Вопросы статистики. – М., 2001. - №7. – С.16 – 21.

73. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. – М.: Академический проект, 2005. – 206 с.

74. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения. – М.: Академический проект, 2005. – 206 с.

75. Экономическая география / В.П. Желтиков, Н.Г. Кузнецов, С.Г. Тяглов. Серия «Учебники и учебные пособия». Ростов н/ Д: Феникс, 2001. – 384 с.

INTERNET SAYTLARI:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://stat.uz>.
5. <http://zivo.net>
6. www.un.org – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти сайти.
7. www.cia.gov- АҚШ марказий қидирув бошқармаси сайти.
8. [http:// Unpopulation.org](http://Unpopulation.org).
9. <http:// Population Refyerence Bureau>. 2009-2018. World Population Data Sheet.
10. <http:// www.religare.ru>.
11. <http:// www.unfpa.uz>.

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
I. AHOLI GEOGRAFIYASIGA KIRISH	
1.1. Aholi geografiyasi fanining ob'ekti, predmeti, maqsadi va vazifalari	4
1.2. Aholi geografiyasining shakllanish bosqichlari	10
1.3. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi	16
1.4. Aholi geografiyasining asosiy bo'limlari va tadqiqot metodlari	20
II. AHOLI TO'G' RISIDA MA'LUMOTLAR MANBALARI.	
AHOLI RO'YXATI	
2.1. Aholi to'g' risida ma'lumotlar manbalari	25
2.2. Aholining joriy statistik hisobi	27
III. DUNYO AHOLISI SONI VA UNING DINAMIKASI	
3.1. Aholi soni dinamikasining ijtimoiy - geografik xususiyatlari	31
3.2. Aholi soni dinamikasining mutloq va nisbiy ko'rsatkichlari	35
VI. AHOLI TABIIY HARA KATI VA UNING	
DUNYO MIQYOSIDA GEOGRAFIK TAFOVUTLARI	
4.1. Dunyo aholisi tabiiy harakati va uning geografik xususiyatlari	40
4.2. Tug'ilish jarayonining mintaqaviy jihatlari	44
4.3. Aholi o'limi, sabablar, omillar va geografik qonuniyatlar	56
V. DUNYO AHOLISI TAKROR BARPO BO'LISHI. AHOLI	
TAKROR BARPO BO'LISHINING TURLARI.	
DEMOGRAFIK O'TISH	
5.1. Aholi takror barpo bo'lishi mohiyati, ma'zmuni va unga ta'sir etuvchi omillar	63
5.2. Aholi takror barpo bo'lishining turlari va o'tish bosqichlari	67
5.3. Dunyo aholisi takror barpo bo'lishining geografik xususiyatlari ...	69
VI. DUNYO AHOLISINING YOSH – JINSIY TARKIBI.	
DEMOGRAFIK QARISH	
6.1. Aholining yosh tarkibi va yosh kontingentlar	72
6.2. Aholining jinsiy tarkibi va uning shakllanishidagi omillari	78
VII. DUNYO AHOLISINING IRQIY TARKIBI	
7.1. Dunyo aholisi irqiy tarkibining turlari va xususiyatlari	82
7.2. Irqlar geografiyasi	86

VIII. DUNYO AHOLISINING ETNIK TARKIBI

8.1. "Etnos" xaqida tushuncha va uning belgilari	93
8.2. Yer sharidagi asosiy etnoslarning joylanish geografiyasi	99
8.3. L.N. Gumilyovning etnoslar hayoti haqidagi gipotezalari-etnogeneze	101

IX. DINLAR GEOGRAFIYASI

9.1. Dunyo, mahalliy va urug' qabila dinlarining mohiyati va geografiyasi	104
9.2. Dunyo dinlari geografiyasi	112

X. AHOLINING IJTIMOYIY TARKIBI. AHOLI BANDLIGI VA MEHNAT RESURLARI

10.1. Ijtimoiy tarkib va ijtimoiy stratifikasiya	116
10.2. Mehnat resurslari – aholi tarkibi sifatida	120
10.3. Mehnat resurslari balansi va uni hisoblash yo'llari	123

XI. AHOLINING MEXANIK HARAKATI.

MIGRATSIYA GEOGRAFIYASI

11.1. Aholi migratsiyasini o'rganish borasidagi ilmiy yondoshuvlar va uning mohiyati, omillari	131
11.2. Aholi migratsiyasining turlari va uni ifodalovchi ko'rsatkichlar ..	133

XII. DUNYO AHOLISI VA AHOLI MANZILGOHLARI JOYLANISHI

12.1. Dunyo aholisi va aholi manzilgohlari joylanishining geografik qonuniyatlari	139
12.2. Shahar aholisi va uning geografik xususiyatlari	145
12.3. Aglomeratsiyalar va megalopolislar	152

XIII. QISHLOQ AHOLISI VA QISHLOQ AHOLI MANZILGOHLARI GEOGRAFIYASI

13.1. Qishloq aholi manzilgohlari joylanishi va ixtisoslashishi	157
13.2. Qishloq aholi manzilgohlarini o'lchami bo'yicha tavsiflash	162
Glossariy	166
Tavsiya etilgan adabiyotlar va internet manbalari	176

Z.N. TOJIYEVA

AHOLI GEOGRAFIYASI

ISBN 978-9943-5484-8-0

9 789943 548480